

वार्तालाज
द. वा. दहिगाँव (गुरुगांव)

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः दशमांकः ।

आचार्यवर्य श्रीसमंतभद्रस्वामिविरचिता

७

आसमीमांसा

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता

८

प्रमाणपरीक्षा च ।

न्यायशास्त्रिणा श्रीयुत-पंडितगजाधरलालजैनेन संपादिते ।

ते च

इस्मानावादनिवासि-स्वर्गीय श्रेष्ठिवर्थगार्थीकभूरचंद्रस्यात्मजशालचंद्रस्य स्मरणार्थ

काशीस्थ-भारतीयजैनसिद्धांतशकाशिनीसंस्थायाः स्यवस्थापकेन

श्रीपञ्चालालजैनेन

काशीस्थ-कृष्णपंत्रालये चंद्रप्रभाभास्त्रियंत्रालये च प्रकाशिते ।

धन्वनिर्बाणसंबलसः २५८० सिताबदः १९९८

प्रथमसंस्करणं ।

अस्याकस्य मूलस्तोत्रायकः ।

३१५०

प्रस्तावना आमर्मीमांसा

विद्वन्महोदया ।—

प्रत्यपत्सत नाम वैफल्ये पुरा स्वपरहितापादनाकुंचितशेषमुषीनामाहृतमतप्रवर्तकमानिनामाहृतानां पुरस्तात् सविनयमपि कृतम्यर्थनाः श्रीमताममक्तत्त्वस्वरूपावद्युत्सूनामवदाततया । परंतु नायत्वे ते जैनाः । प्रतिवंति कलिपयास्तेष्वाहृतत्त्वप्रवर्तनफलं । समाविरभावि तैस्तत्त्वरूपप्रकाशनाय समातनजैन-ग्रंथमालाभिधोऽनुपमप्रभाकरः । रसयन्तु रसिकाः तत्त्वरूपसुधां निर्व्यूहतया सांप्रतमिति सम्भ्यर्थना ।

समुपानीयते ग्रंथरत्नद्वयमिदमस्माभिर्य आमता पुरस्तात् । आदिभ—आमर्मीमांसा वृत्यष्टशतीति विशदटीकाद्वितयविभूषिता । अपर—अमलप्रमाणस्वरूपावबोधिका प्रमाणपरीक्षा । आदिमस्य प्रणेता किल ग्रंथरत्नस्य समजनि श्रीमत्स्वामिसमंतभद्रः । समंतभद्रः । सर्वथा परहितप्रणिहितात्मायं महात्मा कदा भारतभूमिमर्म् विभूषयामासात्मवैदुष्येणेति नस्ति किमपि निर्णायकं गमकं ।

सांप्रतिकेतिवृत्तवेच्छाणां मतमिदमस्य पावनात्मानो विषये यदजनिष्ठायां षष्ठ्यायां खीष्टशताब्दौ । नंदि-संघपद्मावलीतक्ष व्यक्तायीर्द समवयतायां सपादप्रथमायां शताब्दौ । कामयांचकार च गैस्त्रप्रातस्यकाची-शुरमवदातयात्मनीनवासेन । परं नोभयत्रापि समयनिर्णये प्रत्यायकं किमपि सुनिर्णयं प्रमाणं । किंतु नात्र संशीतिः प्रवादिमहीभराशानेनानेन सुनिना भवितव्यं नियतं प्रखरविदुषा चिरंतनतमेन च । जतश्चुति-रव्येतद्विषयिणीयं—

आसीत्किळ विविधमतिमन्त्रिकरपरिपालितनिदेशः शेषुप्रामथनमयितानैकागमोदधिसमवत्तामवद्यसुधा-परिष्ठितस्वातः श्रीसमंतभद्रो भगवान् सुनिराद् । स चैकदा पुरा समुपार्जितनैकाशुभक्तमसंपातात् समुपात्त-प्रखरमस्मव्याधिः कठिनतमं सुनिवतं परिपालयितुमशक्तुवन् व्याधिपरिहरणविया विमुच्य मुनिलिङ्गं समियाय वाराणस्यां । तदात्वे च वाराणस्यां कश्चित् स्वप्रतापपराभूतविकुञ्जपतिः शिवकोटिमहीपतिरासीत् स च परमशैवत्वात् विनिर्माय किमपि शिवालयं समादिशत् बहुलसुरसमोदकादिसामग्न्या शिवमर्चयितुं । यदा च समंतभद्रः समश्रीष्टीत् बहुलया सामग्न्या शिवस्य पूजां तदाधिकं मनसि तुतेष । समेत च नरपतिशिव-कोटिपरिषदि, उपदश्य किमपि लोकेतरातिशयं, प्रपेदे शिवपूजकपदं राजानुमत्या । भक्षणं सुरसपदार्थ-जातं शमयामास च स्वोदरव्याधि सानंदं । कियता कालेन व्याधिस्तस्योपशशाम । व्याघ्रयुपशमे च कदाचि-त्पुनः शिवकोटिपरिषदि समागत्य, आविर्भाव्यं च विचित्रातिशयं स्वमंत्रवचनव्याहूनाष्टमजिनचंद्रप्रभं, चकार शिवकोटिमहीपतिं दिगंबरदीक्षादीक्षितं । भगवत्समंतभद्रः स्वव्याध्युपशमनकामनया वाराणसी-प्राप्तिः पूर्वमपि बहुत्र वभ्राम । अतो यदा शिवकोटिमहीपतिः स्वामिपरिचीकीषया तदीयवृत्तमप्राक्षीत् तदा परिचायितः स पद्येनामुना स्वामिना ।

काल्यां नगनाटकोऽहं मलमालिनतनुर्लीब्बो पांडुपिंडः

पुण्डेदै शक्यभिक्षुर्दशपुरनगरे मिष्ठमोजी परिव्राद् ।

बाराणस्यामभूवे शशधरधवलः पाण्डुरीगस्तपस्यी

राजन् यस्यास्ति शक्तिः स वदतु पुरतो जैननिर्व्यवादी ॥१॥

नेमिचंद्र वीणरीचताराधनासारस्य पथमिदै

मल्लिष्णप्रशस्ती च समुलेखोऽयं स्वामिविषयकः—

वंशो भस्मकभस्मसाल्कुतिपदुः पश्चावर्तीदेवता—

दत्तोदातपदः स्वमंत्रवचनव्याहूतचंद्रप्रभः ।

आचार्यः स समंतभद्रगणभृयेनेह काळे कलौ
जैन वर्त्म समंतभद्रमभवद्द्रवं समंतान्सुहः ॥ १ ॥

शिवकोटिनरपतिपुरस्तादामनीनपरिचयः—

पूर्वं पाटलिपुत्रमध्यनगरे मेरा मथा लाङ्गेता
पश्चान्मालबसिंधुदक्षिणये कांचीपुरे वैदिके ।
प्राप्तोऽहं करहाटकं वहुभट्ट विद्योल्कटं संकटं
वादार्थी विचराम्यहं नरपते श्वार्दूलविकीर्णितं ॥ २ ॥
अवदुतटमटति ज्ञाटिति स्फुटचदुवाचाटधूर्जटेर्जिह्वा
वादिति समंतभद्रे स्थितवति सति का कथान्येषां ॥ ३ ॥

ययपि परात्मनः किलैतस्य स्वामिनः न क्वापि हृषिपथमवतरति नियतसमयादिसमुल्लेखस्तथापि
तत्कृतिव्यामुखप्रतिमैः प्राशास्ययमनेकैर्गीरीयोभिराचार्यैः—

नमः समंतभद्राय महते कविचेदसे यद्वचोबज्जपातेन निर्भिन्नाः कुमतादयः ॥ ४३ ॥
कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि यशसामंतभद्रीयं पूर्वं चूडामणीयते ॥ ४४ ॥
अप्रोच्यवर्षगुरुः, महामुराणकर्ता भयवज्जिनसेनाचार्यः
सरस्वतीस्वैरनिहारभूमयः समंतभद्रप्रमुखा सुनीक्ष्वाः ।
जयेति वाग्वज्जनिपातपाटितप्रतीपराह्नतमहीभिकोटयः ॥

महाकविश्रीवाक्यीभवितः

लक्ष्मीभूत्यरमं निरुक्तिनिरतं निर्वाणसौद्यप्रदं
कुञ्जानातपवारणाय विघृतं छत्रं यथा भासुरं ।
सञ्चानैर्नययुक्तिमैक्तिकरसैः संशोभमाने परं
वदे तद्वत्कालदोषमपलं सामंतभद्रं गतं ॥

श्रीवृन्दिष्ठैद्वातिक्षकवत्ता

समंतभद्रादिकर्वीद्भास्यतां स्फुरति यत्रामलसूक्तिरसयः
ब्रजंति खद्योतवदेव हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलवोद्धता जनाः ।

श्रीक्षानांवदर्ता श्रीघुर्भचेष्टाचार्यः

गुणान्विता निर्मलवृत्तिमैक्तिका नरोत्तमैः कंठविभूषणीकृता
न हारयष्टः परमेव दुर्लभाः समंतभद्रादिभवा च भारती ।

महाकविश्रीवीरनंदी

शिवकोटैजैनत्वनिर्णायको वरीवर्ति सांप्रतमपि तत्त्विर्मितः प्राकृतभाषायां—भगवत्याराधनासारा-
भिधः परमप्रथः । विद्यते च तत्र मुनिधर्मसमुपवर्णना । शिवकोटिमहीपतिः कदा शशास भारतीवि-
भूषिता वाराणसीमिति निश्चितौ तु नियतं स्वामिसमंतभद्रसमयो निर्णीतःस्यात् ।

समंतभद्राभिधयाऽपरोऽथाचार्यः प्रतिश्रुतो वर्तते यस्य चिंतामणिव्याकरणस्य टिप्पणी, अष्टसहस्री-
विषमपदव्याख्येतिप्रथद्वयमुपलभ्यते । यद्यमपरः समंतभद्रः प्रश्नतमायां शताब्दी भवेद्विनिर्णीतस्तदा
न कापि क्षतिः ।

स्वामिसमंतभद्रानिर्मितग्रंथाः ।

गोधहरितमहाभाष्यं १ देवागमस्तोत्रं २ जिनसत्तालंकारः ३ विजयधवलटीका ४ तत्त्वानुशासनं ५
सुकलनुशासनं ६ शृहत्स्वयंभूस्तोत्रं ७ जिनशतकामिल्यादयः ।

देवागमस्तोत्रस्यैवापरामिधा—आप्नमीमांसा—नार्यं स्वायत्ततया विरचितो ग्रंथः किंतु गंधहस्तिमहा-भाष्यस्य मंगलाचरणं । भाष्यस्य चतुरशीतिसहस्रपरिमिता ४००० श्लोकसंख्या । श्रीमद्भुमास्वामिशाय-कुशेशयखचिततत्त्वार्थाविगममूत्रस्यो (मोक्षशास्त्रस्य) परिष्ठात्तद्भाष्यं । दुर्भागघेयमेतदास्माकीनं एन्हो दृष्टिपथमायाति तत्सांप्रतं ।

एतस्याः किलात्ममिमांसाया उपरि कृता सैद्धांतिकचक्रवर्तिना श्रीमद्भुमुनंदिना पद्धतिः । विरचि-ता च श्रीमद्कलंकदेवस्वामिना भाष्यभूताष्टशंती स्वातंत्र्येण कारिकाणामुपरि । विरचयामास चाष्टशत्युपरि-भृष्टशतीनामी विश्वति श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुः । भूमंमलं कदा मेढयायासात्मपापिडत्येन श्रीमद्कलंकदेवस्वामी ति तु समाविर्भाव्यामोवयं श्रीमत्तत्त्वार्थराजवार्तिकप्रस्तावनोहेत्वसमये । प्रभोविद्यानंदिनस्तु व्यलेष्याप-रीक्षाप्रस्तावनायामवदाततयास्माभिरितिष्ठते ।

प्रमाणपरीक्षा ।

अत्रकिऽपरः प्रमाणपरीक्षाभिघोषयेत् । रबयिता किलेतद्वंधरत्रस्य समजनि श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुः मह-भित्रमेतद्विरचयतोऽप्यतलस्पर्शगमीरयेत्यमिमं श्रीमद्विद्यानंदाः न प्रकटयांचक्रिये खनामविश्वति कापि यशोलिमासया तथयि—

जयंति निर्जिताशेषसर्वथेकात्मनीतयः ।

सत्यवाक्याद्विषयाः शशद्विद्यानंदा जिनश्चराः ॥ १ ॥

इत्यत्र जिनेश्वरविशेषणीभूतेन विद्यानंदपदेन—

**७७ तमेष्टु-सह्यानादेरेकस्येभरस्याप्नपरीक्षायापुपक्षेत्त्वादिति वाक्ये आसापरीक्षापदो-
ल्लेखेन—आसापरीक्षापत्रपरीक्षेतिव्यंधद्वयस्य समानकर्तृकत्वप्रतिभासकत्वात्—अत्यमंगले च विद्यापददानानि-
यतं विज्ञायतेऽस्माभिरयमेव श्रीविद्यानंदप्रभुः प्रमाणपरीक्षायाः कर्ता ।**

प्रयत्नसंपादनसमये अष्टशत्याः पुस्तकद्वयं मया मोहमर्थीतः समुपलब्धं तत्र क. पुस्तकस्य शुद्धतरत्वेषि-
ष्व. पुस्तकमतीवाशुद्धमासीन् । ततोऽन्वभूवं वहले कष्टं कठिनतमासमीमांसाप्रयत्नसंपादनकाले ।

प्रमाणपरीक्षायाः क. पुस्तकं जैनहितैषिसंपादकश्रीमत्यंडितनाधूरामजीमहानुभावैः—

ख. पुस्तकं च स्याद्वादमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकैः श्रीमत्यंडित-उपराजसिंहजीमहोदयैः प्रहितमिति विहितानुग्रहोऽस्मयुक्तविद्वाशोः । यदपि पंडितंमन्याधुनिकलेखकतदनुशायिमहोदयानुकूल्या प्रमाणपरीक्षायाः पुस्तकद्वयमध्यतीवाशुद्धं तदपि—एकतः संजातशंकाया अपरतः समाधानात् समपाने महता प्रवासेनेवं प्रयत्नसंपादनसमये अष्टशत्याः पुस्तकद्वयमध्यतीवाशुद्धं तदपि—एकतः संजातशंकाया अपरतः समाधानात् समपाने महता प्रवासेनेवं प्रयत्नसंपादनसमये अष्टशत्याः । तथापि प्रमत्तयोगादजनिष्ठ कापि स्वलनं मामकीनं क्षमयन्तु तदशक्यपरिमार्जनस्वलनं साक्षरत्वा इति सन्तिमध्यर्थना । लेखकादिमहानुभावकरकमलखचितप्रयत्नसंपादनकृत्यानुभववहिर्भूतत्वात् वेधयन्ति केचित्स्वरतरकुवचनसायकैः संपादकं । शिक्षायितृत्वे तपामनुगृहीतोऽस्मि ।

**प्रियमित्रवर देवराज ! पठिष्यामीति तावकाग्रहकशेषवदतया महतायासेन संपादितार्थीयं प्रमाण
परीक्षा—असामयिकमवनिश्चनतो दुनोति मामकीनं मनो बहलतया ।**

अवदातहद्वय ! न तावकीनोपकारविनिमये किमपि मत्पार्थे समीचीनं अस्तु येन विगतोपकार-
भारः स्याः—सतस्त्वदगुणसृष्टिसमीहया समर्पयामि तथ करकमक्षयोः श्रीप्रमाणपरीक्षामिमां सविनयं—
एदि परमनिश्चेयसं अमिति मे कामना ।

विद्वस्त्रुपाभिलक्षी

गजाधरलालः

सनातनजैनप्रथमालायां ।

पृ.सं.	गा.सं.
स्तुतिविषयसाध्यकदेवागमादिहेतोर्घ्यभि-	
चारित्रोपाख्यानं	१ १
पूरणादिश्वसंभविद्विरहितंतरंगमहेदयहेतुरपि	
ब्यभिचारीति प्रतिपादनं	२ २
तीर्थकरत्वहेतोरनैकांतिकलत्वस्य सर्वासर्वज्ञत्व-	
स्य च समुद्देशः	३ ३
स्तुतिविषयसाध्यस्यानां सुधुपाठ	
हेतुपादानं	३ ४
सर्वज्ञत्वसाधने प्रमाणोपन्यासः	४ ५
जिनपतिरेव सर्वको नान्योयुक्तिशास्त्रा-	
विरोधिद्वाक्यादिति विवरणं	५ ६
स्वेष्टस्य प्रत्यक्षेण भावितत्वात् परे	
सर्वज्ञा इति विवृतिः	६ ७
स्वेष्टस्य स्वेष्टेन वाधां प्रदर्श्य	
परसर्वज्ञत्वाभावोपादानं ...	७ ८
सर्वथा भावैकोताभ्युपगमे दूषणोप-	
न्यासः	८ ९
केऽभावाः ? कियंतोषा ? काम्यनाद्यन-	
तानि ? कस्मादभावात्कि स्यादिति	
प्रतिपादनं— ...	९ १०
अन्योन्यार्थताभावस्वरूप-	
स्त्रत्वाकारफलं च	१० ११
भभावैकातेऽपि कुशलाकुशलादि-	
कर्मानुपपत्तिरिति विवरण—	१० १२
भावाभावोभयैकातवादिनामपि न कापि	
निष्पत्तिरिति विवेचनं—	११ १३
एकातेन मदि सर्वथा सदसदुभयाकरत्व-	
रूपं तत्त्वं नास्ति कुतस्तादिति सदा-	
दीनां वास्तविकस्वरूपाख्यानं	१२ १४
अनेकातेनाभ्युपगततस्वरूपादीनां विशेष	
विवरणं-अनवस्थादूषणपरिहरणं च-१३	१५ १६

पृ.सं.	गा.सं.
स्यादस्ति चावक्तव्यत्वाद्युत्तरभंगस्वरूप-	
निरूपणं	१३ १६
अस्तित्वादिभर्माणमेकस्मिन्नधिकरणेऽपि-	
रोधेनोह्नेष्वः	१४-१५ १७-१८-१९
अंत्यत्रिभर्माणमाविरोधेनकत्रावस्थान-	
प्रदर्शनं	१६ २०
एकांततत्त्वनिराकरणं	१६ २१
स्यादस्तीत्वनेनैव स्यान्त्वदेन सर्वभंगाना-	
ग्रहणे किमर्थं शेषभंगोपादानमिति	
समाहितिः	१७ २२
स्यादेकत्वानेकत्वसप्तभेदीयोतनं	१७ २३
द्वितीयः परिच्छेदः	
अद्वैताकात्तनिराकरणं	१८ २४-२५
प्रमाणादद्वैतनिराकरणं ...	१८ २६
अद्वैतं द्वैतविनाभावीति विवरणं	१८ २७
सर्वथा द्वैताकात्ताभ्युपगमे दोषोद्भावनं	१९ २८
द्वैताकात्तविशेषमायासु क्षणिकैकात-	
कदर्थनं	१९ २९
भंग्यतेरेण पुनर्द्वैताकात्तखंडनं	२० ३०
मौणतया सामान्यमभ्युपगच्छती	
पुरस्तात्सामान्यसंसिद्धिः	२० ३१
द्वैताद्वैतोभयैकात्तनिराकरणं	२१ ३२
सामान्यविशेषयोः सापेक्षत्वेऽर्थ-	
क्रियासमर्थनं ...	२१ ३३
भेदाभेदयोः संघटनव्यवस्था	२१ ३४
केषाचिद्विद्यमानस्याविवक्षाऽविद्यमानस्यैव	
विवक्षा, अन्येषां वैयाकरणानां विद्य-	
मानस्यैव विवक्षा नाविद्यमानस्येति ।	
अपरंषां विवक्षैव नास्तीति खंडनपुर-	
स्सरं तात्त्विकविवक्षाख्यापनं	२२ ३५
संदृतिकालिपतभेदाभेदजनितदुर्बासनां निहत्य	

पृ.सं. ग्रा.सं.

त्रात्तिकभेदाभेदवस्थोपादानं	२२	३६
तृतीयः परिच्छेदः		
नित्यत्वैकांतनिराकरणं	... २२	३७
नित्यत्वैकांतपश्चाभ्युपगमायाभिमत्		
व्यव्यव्यञ्जकभावे		
दूषणोद्धावनं	... २२	४८
नित्यत्वैकांतपश्चे परिणामदीर्घ-		
क्षोपदेशः	... २२	४९
सांख्यमते वंधमोक्षाभावप्रतिपादनपुरस्सर		
माहृतसिद्धांते तयोः सत्त्व-		
प्रतिपादनं	... २३	५०
क्षणिकैकांतपश्चे दूषणोद्धावनं	... २३	५१
असत्कार्यादप्रतिषेधः	... २४	५२
क्षणिकैकांतपश्चे हेतुकलादीनाम-		
संभवप्रतिपादनं	... २५	५३
संतानकल्पनेन तस्य संवृतिले		
दोषोद्धावनं	... २५	५४
संतानतद्वात्तोरवाच्यत्वाभ्युपगमे		
दोषोपन्यासः	... २६	५५-५६
अवाच्यत्वाभ्युपगमे प्रतिषेधः		
स्यापि दीर्घव्यं	... २६	५७-५८
सर्वथावत्तब्यवादिनं प्रत्युपालभः	२७	५९-६०
क्षणिकैकांते हिंसा वंधमोक्षादयश्च न		
संधर्टते इति विवरणं	... २७	६१
क्षणिकैकांतवादिवचनविरोधोल्लेखः	२८	६२
विभागार्थी निमित्ताभ्युपगमेऽपि दूष-		
णोल्लेखः	... २८	६३
क्षणिकैकांतपश्चे-उत्पादादीनामसंभवो-		
पदेशः	... २८	६४
नित्यत्वानित्यत्वैभवैकांतपश्चे दूषणं	२९	६५
अनेकांतसमर्थनं	२९-३०	६६-६७
एकत्रोत्पादब्यययोविरोधब्यवस्था	३०	६८
लौकिकदृष्टितेन, उत्पादब्ययद्वैव्य		
परिणामविरोधप्रदर्शनं	३०	६९-७०
चतुर्थः परिच्छेदः		
गुणगुणकार्यकारणादीनां भेदाभ्यु-		
पगमे दोषोपन्यासः	३१	६१-६२-६३
समवायादिसंबंधाभ्युपगमे दूषण		

पृ.सं. ग्रा.सं.

प्रतिपादनं	३२—३४	६५-६६
परमाणुनामेकांतनान्यत्वाभ्युपगमे-		
दोषोपन्यासः	३२-३३	६७-६८-६९
सर्वाविवशावयविव्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षे		
दूषणं	... ३३	७०
द्रव्यपर्याययोरभेदप्रकारः	... ३३	७१
द्रव्यपर्यायोर्भेदप्रकारः	... ३४	७२
पंचमः परिच्छेदः		
अपेक्षानपेक्षयोः पार्थक्येनैकांताभ्युप-		
गमे दोषोल्लेखः	... ३४	७३
अपेक्षानपेक्षयोरभवैकांतपश्चे दूषणं	३५	७४
तयोरेकांतस्वसमर्थने	... ३५	७५
षष्ठः परिच्छेदः		
सर्वथा सर्वेषां वस्तुनां हेतोरागमाच्च सिद्धौ		
दोषोपन्यासः	... ३५	७६
सर्वथोभवैकति दूषणं	... ३६	७७
उभयोरनेकांतनिरूपणं	... ३६	७८
सप्तमः परिच्छेदः		
अनतस्तत्वस्त्रैव तत्त्वत्वे दूषणप्रति-		
पादनं	... ३६	७९
ज्ञानाद्वितवादिनं प्रति दोषाविभावः	३७	८०
सर्वथा वहिरंगतत्वाभ्युपगमे दोषो-		
पन्यासः	... ३७	८१
वहिरंतोभवैकति दूषणं	... ३८	८२
भाव एव तत्त्वं नाभाव इति मतस्य		
निराकरणं	... ३८	८३
अनुमानप्रणाल्या बाह्यार्थसिद्धिः	३८	८४
सिद्धसाधनतापरिहारपुरस्सरं		
बाह्यार्थप्रकटीकरणं	... ३९	८५
पुनरपि बाह्यार्थप्रतिपादनं	... ३९	८६
बाह्यार्थं सत्येव प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थेति		
प्रतिपादनं	... ४०	८९
अष्टमः परिच्छेदः		
देवदेवार्थसिद्धिस्वीकारे दोषास्थानं	४०	८९
पौरुषादेवार्थसिद्ध्यभ्युपगमे दूषण—		
प्रतिपादनं	... ४०	९०
सर्वथा देवपौरुषोभवैकांताभ्युपगमे		
दूषणं	... ४१	९०

पृ.सं. गा.सं.

अर्थसिद्धेवर्हितविककारणोपादनं	४१	९१
नवमः परिच्छेदः		
परदुःखे कृते पापं तत्सुखे पुण्यं खदुः- खात्पुण्यं परदुःखात्पापमिति मत- निराकरणं	९१-९२	१२-१३
उभयकांताभ्युपगमे दूषणं	४३	९४
कुखसुखसत्त्वप्रकारः ...	४२	९५
दशम परिच्छेदः		
सर्वमज्ञानादेवस्ये स्तोकज्ञानान्मोक्षस्ये दोषोपन्यासः:	४२	९६
उभयकाति दूषणं	४३	९७
वास्तविकी बंधमोक्षव्यवस्था	४३	९८
ईश्वरप्रेरणान्मोक्ष इति निराकरणं, कामादीनां कर्मणां च वैचित्र्यम- नादीति शोतनं वा	४३	९९
शुद्धयशुद्धिस्वरूपप्रतिपादनं	४४	१००
प्रमाणतत्त्वनिरूपणं	४४	१०१
प्रमाणफलोपदर्शनं	४५	१०२
स्याद्वादरूपपदार्थसाधनसमर्थनं ४१ १०३-१०४		
स्याद्वादकेवलज्ञानयोः कर्त्तव्यस- ्यनिर्दर्शनं	४६	१०५
नयस्वरूपाख्यानं	४७	१०६
नयविषयद्रव्यस्वरूपाख्यानं	४७	१०७
नयानां सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे साकल्य- वैफल्यप्रदर्शनं ४७-४८ १०८-१०९		
वाक् अस्तित्वनास्तित्वरूपद्विविषया न भवतीति सिद्धांतनिराकरणं ४८	११०	
वचोलक्षणाख्यानं	४८	१११
सामान्यमेव वाचोऽर्थः इति मतस्य कर्त्तव्यनिरूपणं	४९	११२
स्याद्वादस्वरूपाख्यानं ...	४९	११३
शब्दोपसंहारकारिका	४९	११४
अंत्यमंगलं	२०	११५
इत्याप्तमीमांसा समाप्ता		

अथ प्रमाणपरीक्षा ।**विषयानुक्रमणिका**

सनिकर्षादिप्रमाणतत्त्वनिरूपित्वकं

पृ.सं. गा.सं.

सम्यग्ज्ञानस्य निर्दोषतया प्रमा- णत्वनिर्वाचनं	९१	४
सम्यग्ज्ञानस्य स्वार्थव्यवसाया-		
त्वक्त्वसमर्थनं	९३	६
स्वार्थव्यवसायात्मकत्वसाध्यसाधनसम्भा- नत्वहेतोरप्रयोजकत्वनिराकृतिः ९५	३५	
बाह्यपदार्थसमर्थनं—	९७	१६
सम्यग्ज्ञानसमर्थव्यवसायात्मकमेव न स्वव्यव- सायात्मकमिति मतनिराकरणं ९८	३६	
अर्थज्ञानस्य ज्ञानातरवेद्यत्वमभ्युपगम्य स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतिर्बोधो-		
पपत्तौ निराकरणं	६०	७
परोक्षत्वहेतुना स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतौ बाधोपन्यासे समाहितिः	६०	११
अचेतनत्वहेतुना ज्ञानस्य स्वव्यव- सायात्मकत्वबाधने दोषोपन्यासः ६१	११	
प्रमाणतत्त्वस्य सर्वथा निषेद्यत्वे दो- षोपन्यासायं	६२	१२
प्रमाणमेदप्ररूपणं	६३	१३
एकात्मनाभ्युपगतैकद्वित्रिचतुःपञ्च-		
पदप्रमाणवादिनो प्रमाणसंस्था विघटनं	६४	१
तर्काख्यप्रमाणस्य सिद्धिः ...	६६	३८
प्रलक्षस्य विशदज्ञानत्वसमर्थनं	६७	२८
इद्रियानीद्रियातीद्रियमेदात्मलक्ष्य		
त्रैविष्यं	६८	८
स्वसंवेदनाख्यचर्तुर्थप्रलक्ष्य निषेद्यः ६८	१८	
इद्रियप्रलक्ष्यविवरणं	६९	२९
सूत्यादिपरोक्षप्रमाणनिरूपणं	६९	१०
सूतिप्रमाणनिरूपणं	६९	२६
प्रलयभिज्ञानस्वरूपाख्यानं	६९	३०
अनुमानस्वरूपाख्यानं	७०	१४
श्रुतज्ञानस्वरूपाख्यानं	७१	१०
शब्दस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः ७६	३७	
विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणं ...	७६	१९
फलविप्रतिपत्तिनिराकरणं	७९	२९

नमः सिद्धेभ्यः ।

७

श्रीपद्मगवत्समंतभद्रस्वामिविविता आप्तमीमांसा ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।
मायाविष्वपि हृष्येऽनातस्त्वमार्थे गो महार् ॥ १ ॥

वृत्तिः-सार्वश्रीकुलभूषण शतरिपुं सर्वार्थसंखाधनं सन्नीतेरकलंकभावविभृतेः संस्कारकं सत्पर्थं ।

निष्णाते नयसामरे यतिपतिं ज्ञानाशुसद्वास्करं भेत्तारे वसुपालभावतमसो वंदामहे बुद्धये ॥ १ ॥

लक्ष्मीभूत्परमं निरुक्तिनिरतं निर्वाणसीरुपप्रदं कुञ्जानातपवारणाय विभृतं छत्रं यथा भासुरं ।

सञ्चार्तिर्नियमुक्तिमौक्तिकफलैः संशोभमानं परं वंदे तद्वत्कालदोषममलं सामंतभद्रं मतं ॥ २ ॥

समीचीनासमीचीनोपदेशविशेषप्रतिपत्तये सकलदोषातीतानंतचतुष्यसमेतप्रकटिताशेषद्व्यपर्यायसामान्यविशेषपरमात्मपरीक्षाभिघायकं, असंख्यातगुणश्रेणिकर्मनिर्जरणोपायं निराकृतसामान्यापोहशब्दार्थं—गृहीतविद्वन्मनःसंतोषकरं परमार्थभूतवाच्यवाच्यकसंबंधमनेकसूक्ष्मार्थप्रतिपादनचटुले निःश्रेष्टसाम्नुद्यसुखफलं स्वभक्तिसंभारप्रेक्षापूर्वकारित्वदक्षणप्रयोजनवद् गुणस्तरं कर्तुकामः श्रीमत्समंतभद्राचार्यः सर्वं प्रत्यक्षीकृत्यैवमाचष्टे—हे भद्रारक ! संस्तवो नाम माहात्म्यस्याधिक्यकथनं, त्वदीर्यं च माहात्म्यमतीक्रियं भम प्रत्यक्षांगोचरं—अतः कथं मया स्तूपस्ते ? | अत आह भगवान् ‘ननु भो वत्स ! यथाऽन्ये देवागमादिहेतोर्भव माहात्म्यमवबुद्ध्य स्तवं कुर्वन्ति तथा लं किमिति न कुरुषे ? | अत आह,—अस्माद्द्वितीर्णे महान् भवान् मां प्रति’ व्यभिचारित्वादस्य हेतोः । इति व्यभिचारं दर्शयति—

देवाक्षिदशास्त्रेषां स्वर्गवितरण-जन्म-निष्कर्मण-केवलज्ञानोत्पत्ति-मुक्तिगमनस्थानेषु आगमनं—आगमः अवतारः-देवागमः । नमसि गगने हेममयाम्भोजोपीरे यानं नमोयानम् । चामराणे वातायनानि तानि आदिर्यासां विभूतीनां संपदां लाक्ष ता विभूतयश्च चामरादिविभूतयः । आदिशब्देन अशोकवृक्षसुरदुर्दुभि सिंहासनादीनि परिगृह्यते, एतेषां द्वंद्वः । विभूतयः । मायाविष्वपि इन्द्रजालेष्वपि दृश्यते । न अतः—न अस्मात् । त्वमसि—त्वं भवसि । नः—अस्माकं महान्—गुरुः । किमुक्तं भवति । देवागमादिहेतोर्नीस्माधा भवान्गुरुर्भवति । यतो देवागमादयः, पूरणादिष्वपि दृश्यते । अतोऽनैकांतिको हेतुः ॥ ३ ॥

अथ मतम् । अयं तहि हेतुर्बहिरतंरगलक्षणो महोदयः पूरणादिष्वसंभवी इत्ययमपि व्यभिचारी, तथैव प्रतिपादयति—

अष्टशती-उद्दीर्णकृतर्धर्मतर्थमच्छुजयोतिर्जिल्लकेवलालेकालेकितलेकमीखलैरिदादिनिर्बंदितं ॥

बंदित्वा परमार्हतां समुदये गा सप्तभेदीविधि स्याद्वादामृतगम्भीणा प्रतिहैकांताधकरोदयां ॥ १ ॥
 तीर्थं सर्वपदार्थतत्त्वविषयस्याद्वादपुण्योदेवेभव्यानामकालं कभावकृतये प्राभावि काले कलै ॥
 येनाचार्यसमंतमद्वयतिना तस्मै नमः सततं कृत्वा विक्रियते स्तवो भगवतां देवागमस्तकृतिः ॥ २ ॥
 देवागमेत्यादिस्मगलपुरस्सरस्तवीविषयपरमात्मगुणातिशायपरीक्षामुपक्षिपतैव स्थय अद्वाशुणज्ञताल-
 क्षणं प्रयोज्जनमौक्षिप्तं लक्ष्यते तदन्यतरापयेऽप्येत्यनुगच्छते । शाँखस्यायामुक्तारितया तथैवोपन्यासात्—।
 आज्ञाप्रधाना हि त्रिदशागमादिकं परमात्मचिह्नं प्रतिपद्धेत् नास्मदादयः तौदशो माया-
 विष्वपि भावात्, ईत्यागमाश्रयः ॥ ३ ॥

अध्यात्मं बहिरप्येष विग्रहादिमहोदयः ।

दिव्यः सत्यो दिवौकस्त्वप्यस्ति रागादिमत्सु सः ॥ २ ॥

वृत्तिः—आत्मनि अधि अव्यात्मे । सः अतः । क्षुणिपासाजरारुजापमृत्याद्यभाव इत्यर्थः ।
 बहिरपि ब्राह्मोऽपि । एषः प्रत्यक्षनिर्देशः । विप्रहो दिव्यशरीरमादिर्येषां, निष्वेदत्व-निर्मलत्व-
 अव्याप्त्यत्वादिनां तानि विग्रहार्थीनि तेऽन्तर्वेद वा महोदयः, विभूतेः पूर्वावस्थाया अतिरेको-
 अतिशयो वा विग्रहादिमहोदयः, अमानुषातिशय इत्यर्थः । दिवि भवो दिव्यः । सत्यः अवितशः,
 मायास्त्वरूपो न भवति । दिवि द्यौ दिवि ओकः अवस्थानं येषां ते दिवोक्तसः नाकसदनाः, तेष्वपि दिवो-
 कस्त्वपि । अथवा दिवाशब्दोयं तेनैषत्वः । रागो लोभमयेत्यादिर्येषां देषादीनां ते रागादयः ते संति
 येषां ते रागादिमतः, तेषु रागादिमत्सु अक्षीणकपाथेष्वित्यर्थः । स महोदय इति । अयं महोदयो यद्यपि
 समासेऽत्मूरुदाद्यत्वा अध्यात्मद्वय इति तत्पत्तिः कर्त्तव्यः अल्पतय श्रुतत्वात् । अथवा बहिर्विमहादि-
 महोदयः अव्यात्मे च । किमुक्तं भवति । योऽपि विग्रहादिमहोदयो मायविष्वसंभवी हेतुवेनोपन्यस्तः
 सोऽपि व्यभिचारी । स्वर्गिषु संभवात् ॥ २ ॥

द्वयोऽहंत्वोरनैकातिकत्वं प्रदर्श्य अन्यैर्यस्तीर्थिकरत्वेनोपन्यस्तस्तस्य हेतोरसाधकत्वं सर्वसर्वज्ञत्वं
 प्रदर्शयन्नाह—

अहुशती—बहिरंतः शरीरादिमहोदयोऽपि पूरणादिष्वसंभवी व्यभिचारी, स्वर्गिषु भावादक्षीणकषायेषु ।
 ततोऽपि न भवान् परमात्मेति स्तूपते ॥ ३ ॥

तीर्थकृतसमयानां च परस्परविरोधतः ।

सर्वेषामासता नास्ति कश्चिदेव भवेद्गुरुः ॥ ३ ॥

वृत्तिः—तीर्थं संसारनिस्तारणोपायं करोतीति तीर्थकृत् भवान् अतः सर्वज्ञः ।
 इत्ययमपि हेतुरनैकातिकः सुगतादिषु दर्शनात् इत्यनुकूलोऽपि द्रष्टव्यः । अस्मिन्नवसरे वैनयिकः प्राह—
 इष्टमस्माकं सर्वेषां सर्वज्ञत्वम् । अत आह—समयानां च परस्परविरोधतः अन्योऽन्यविसंवादात्, सर्वेषामासता
 नास्ति—विशेषां सर्वज्ञत्वं न भवति । अथवा तीर्थकरत्वात्सर्वज्ञो न भवति, सुगतादिषु दर्शनात् । अतः
 सर्वे सर्वज्ञाः संतु इत्येतत्सर्वगुरुकृताः पञ्चादिदं वक्तव्यं सर्वेषामासता नास्ति । कुतः ? यतस्तीर्थकृतां तत्स-
 मयानां च परस्परविरोधात् स्वरूपपदार्थविवाददर्शनात् । अत्रावसरे सर्वज्ञाभाववादी प्राह—सत्यं शुक्लमेव
 न कश्चित् सर्वदर्शी इति । अत आह—कश्चिदेव—कोऽप्येव तेषां मध्ये भवेत्, स्यात् गुरुः—महान् स्वामी ।

१ प्रतिक्षात् स्वीकृतं २ देवागमस्तवस्य ३ अनुपपत्तिः कुत इत्यत आह ४ परीक्षाप्रधानः ५ देवगमादिविहस ।
 ६ । इति हेतोः । देवागमादिविभूतिखेनः महान् इत्यत्वं ।

किमुक्तं स्यात् । न सर्वेषामासता परस्परविरोधात्समयानामगमानां । एकोऽपि न भवति प्रमाणाभावात् । अतः केन चिदेव भैवितव्यं । एकमत्यन्ताभावाभावः कृतः । यदि परस्परविरोधात्सर्वज्ञत्वभावो न भवति तर्हि येषां सर्वज्ञविच्छेदकः संप्रदायस्तेषामासता स्यात् । अत आह—तीर्थिकृदिव्यादि । तीर्थे सर्वैङ्गे कुर्ताति छिदंति इति तीर्थकृतः समया आन्नायाः सम्प्रदायाय येषां ते तीर्थिकृतसमयास्तेषां अन्योऽन्यविरोधात् । सर्वं निरनशेषं अवगतं अगम्यावगमनं वा इच्छंति अभ्युपगच्छन्ति इति सर्वेषः तेषां सर्वेषां आसता परमार्थवादित्वं नास्ति न विद्वाते । अतः कः आत्मजीवः चिदेतनोऽन्वेतनो भवत्येत्र । एवकारः अवधारणार्थः ॥ १ ॥ भवं संसारं याति गच्छन्ति इति भवेतः तेषां भवेतां शक्तचक्रधरादीनाभिश्वर्यः । गुरुर्नाथः । भवेद्गुरुः भवेतां गुरुः । नै च लज्जात्मस्वरूपाणां । किमुक्तं भवति—तीर्थिकृच्छेदकास्त्रायानामग्ने रर्वमेकेन प्रमाणेन षड्भिरभ्युपगच्छतो आसता नास्ति परस्परविरोधात् । अतो यतिपतिरेकं स्यान्नाम्यः ॥ ३ ॥

पूर्वकारिकोपात्तमर्थं सर्वथेयन्सुपुष्टकलहेतुमाह—

अद्वृशती—न हि तीर्थिक्रत्वमासतां साधयति शक्तदिव्यसंभविः सुगतादिष्ठुदर्शनात् । न च सर्वे सर्वदर्शिनः परस्परविरुद्धसमयाभिधायिनः । ततोऽनैकांतिको हेतुः । अत एव न कथित् सर्वज्ञः—इत्युक्तं श्रतेरविशेषादप्रमाणतोपत्तेः । तथेष्टत्वाददेष्ट इत्येकेषामप्रामाणिकैवेष्टिः, न खलु प्रस्यक्षं सर्वज्ञप्रमाणात्तराभावविषये अतिप्रसंगात् । नातुमानमसिद्धेः । प्रमाणतः सिद्धं नानात्मसिद्धं नाम—अन्यथा पैरस्यापि न सिद्धेत् । तदिमे स्वयमेकेन प्रमाणेन सर्वं सर्वज्ञाहितं पुरुषसमूहं समिदंतः एवामानं निरस्यात्मेति व्याहतेमतत् । तीर्थच्छेदसंप्रदायायनां तथां सर्वमवंगतमिच्छतामासता नास्ति परस्परविरुद्धाभिधानात् । एकान्तेकप्रमाणवादिनां स्वप्रमाण्यावृत्तेरन्यथानैकांतिकत्वात् । सर्वप्रमाणविनिवृत्तेरितरथासंप्रतिपत्तेः । वागाक्षबुद्धीच्छापुरुषत्वादिकं कचिदनाविलक्षानं निराकरोति न पुनस्तत्प्रतिषेदवादिषु तथेति परमगहनमेतत् । तदित्यं सिद्धं सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं । तेन कः परमात्मा? चिदेव लैङ्घ्युपयोगसंस्काराणामावरणनिर्बन्धनानामलये भवभूतो ग्रभुः, न हि सर्वज्ञस्य निराकृतेः प्राक् सुनिश्चितासंभवसाधकप्रमाणत्वं सिद्धं येन पैरः प्रख्यवतिष्ठेत । नापि बाधकासंभवात्, परं प्रख्यक्षादेरपि विश्वासनिवंधनमस्ति तत्प्रकृतेऽपि सिद्धं, यदि तत्सत्त्वां न साधेयत् सर्वत्राप्यविशेषात् । तदभवे दर्शनं नादर्शनमातिशेतेऽनाश्वासाद्विश्रमवत् । साधकबाधकप्रमाणयोनिर्णयाद्वावाभावयोरविप्रतिपत्तिरनिर्णयादारेका स्यात् । न खलु इस्वभावस्य कथिदगोचरोऽस्ति यत्र क्रमेत तत्स्वभावात्तरप्रतिषेधात् । चेतनस्य सतः संबंध्यतरं माहोदयकारणकं मदिरादिवत्, तदभवे साकल्येन विरतमोहः सर्वं पश्यति प्रख्यासत्त्विप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात् अत एवाक्षानपेक्षा । अजनादिसंस्कृतचक्षुषो यथादोकानपेक्षा ॥३॥

दोषावरणयोर्हानिनिःशेषाऽस्यतिक्षायनात् ।

कचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरंतर्भूक्षयः ॥ ४ ॥

बृतिः— दोषः अज्ञानादि, कार्यकृपये । आवरणं कारणभूतं कर्म । अव्यवा मोहातराया दोषाः । ज्ञानदर्शनावरणे आवरणं । तयोर्हानिर्विनाशो विश्लेषो दोषावरणयोर्हानिः । सिद्धसाधनतानिराकरणार्थं निःशेष समस्ता समूलतलप्रहणिः इत्युक्तं । अस्ति भवति । अतिशायनात् प्रकृत्यप्रमाणाशानंहानेः पूर्वविश्लेषे स्वातिरेकात् । कचित् कस्मिश्चित्पुरुषविशेषे । यथा शब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनफलः । स्वस्य आत्मनो हेतवः स्वातिरेकात् । बहिः किछिकादिकं, अन्यतरं कालिमादि तत्त्वं तन्मलं च तत्यकारणानि ते तथाभूतास्तेभ्यः स्वहेतुभ्यः । बहिः किछिकादिकं, अन्यतरं कालिमादि तत्त्वं तन्मलं च तत्यकारणानि ते तथाभूतास्तेभ्यः स्वहेतुभ्यः ।

१ भवितव्येवालंताभावाभावः कृतः पाठेऽयं लिखितपुस्तके । २ लिखितपुस्तके नचार्क्षबत्तमस्वरूपाणामिति पाठः । ३ चावांकानां । ४ जैनस्यापि । ५ वैनयिकानां । ६ अथग्रहणशक्तिलिखिः अथग्रहणव्यापारउपयोगः । ७ मीमांसकः । ८ सिद्धसाध्यतेति लिखितपुस्तके पाठः ।

क्षयो विगमः विशेषः बहिरतर्मलक्ष्यः । एतदुक्तं भवति । कर्मिक्षिद्वितिशायनादोषवरणयोर्हनिरस्ति । यथा धातुपापाणस्य अतर्मलक्ष्यः । स कार्शिच्छ्रद्धवयेव गुरुरिति संबंधः । एकत्र स्वहेतवः सम्पदर्शनादयः । अन्यत्र विष्टीवश्वनप्रयोगादयः । तथा एकत्र बहिर्मलः शरीरेन्द्रियादिकं । अन्तर्मलः कर्म । अन्यत्र बहिर्मलः किञ्चित्कादिकं । अन्तर्मलः कालिमादि ॥ ४ ॥

ननु विश्वस्तदेाप्तोऽप्यात्मा कथं विप्रकर्षिणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् ॥ (इति शहात्) साधनान्तरम् बाबकाभावस्य भावनिस्तुपणमाह—

अष्टशती-त्रचनसमर्थादज्ञानादिदीपिः स्वपरपरिणामहेतुः, अत एव लोषादी निशेषदोषावरणनिवृत्तेः सिद्धसाधनेत्यसमीक्षिताभिवाने साध्यापरिज्ञानात् । दोषावरणयोर्हनिरतिशायनात् । निशेषतायां साध्यायां बुद्धेरपि किं न परिक्षयः स्याद्विशेषाभावात् । अतोनेऽकांतिको हेतुरित्यशिक्षितलक्षितं वेतनगुणव्याहृतेः सर्वामना पृथिव्यादिरभिमत्त्वात् । अदृश्यानुपलभावादभावासिद्धिरित्ययुक्तं परचैतन्यनिवृत्तावरेकापत्तेः संस्कर्तणां पातकित्वप्रसंगात् । वद्गुलमप्रत्यक्षस्यपि रोगादेविनिवृत्तिनिर्णयात् । व्यापारव्याहाराकारविशेषव्याहृतिसमयवशाच्चादृशं लोको विवेचयति । व्यापारव्याहाराकारविशेषव्याहृतेरिति सययवशात्सिद्धांतविलोको विवेचयाते । यदि पुनर्यं निर्विधः सर्वत्र विप्रकर्षिणामभावासिद्धेः, सदा कृतकृत्वधूमादेविनाशानलाभ्यां व्याप्तेरसिद्धेन कश्चिद्देतुः । ततः शौद्धेदनिशिष्यकाणामनात्मनीनमेतत्, अनुमानोऽच्छेदप्रसंगात् । तथाहि, यस्य हानिरतिशयतीतस्य कुतश्चित्सर्वात्मना व्याहृतिर्यथा बुद्धशिदिगुणस्यात्मनः । तथा च दोषादेहीनिरतिशयवती कृतश्चिनिवर्तयितुमर्हति, सकलं कलंकमिति कथमकलंकसिद्धिर्भवेत् । मण्डलादेव्याहृतिः क्षयः सतोत्यंतविनाशानुपत्तेः, तादृगात्मनोऽपि कर्मणां निवृत्तौ परिशुद्धिः, । कर्मणोऽपि वैकल्यमात्मकैवल्यमस्त्वेव सतो नातिप्रसञ्जयते । प्रतिपश्च एवात्मनामागुनुको मलः परिक्षयी स्वनिर्हासनिमित्तविवर्द्धनवशात् ॥ ५ ॥

ननु निरस्तोपदेवः सन् आत्मा कथमकलंकोऽपि विप्रकर्षिणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् ?—

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थः प्रत्यक्षाः कस्य चिद्यथा ।

अनुमेयत्वतोऽन्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ६ ॥

वृत्तिः—सूक्ष्माः स्वभावविप्रकृष्टाः । अंतरिताः कालविप्रकृष्टाः । दूराः देशविप्रकृष्टाः । ते च ते अर्थाश्च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः । तथा च स्वभावविप्रकृष्टा मन्त्रौपविशक्तिचित्तादयः । कालविप्रकृष्टा लाभालाभमुखदुःखप्रहोपर्गमादयः । देशविप्रकृष्टा मुष्टिस्थादिद्रव्यम् । दूरा हिमवन्मंदरमकराकरादयः । प्रत्यक्षाः अन्यक्षाः प्रत्यक्षज्ञानगोचराः कस्यचित् । सामान्यकथनमेतत् । अनिर्दिष्टनामधेयस्य—यथा दृष्टांतप्रदर्शकः अनुमेयाः अनुमानगम्याः । अथवा अनुगतं मेर्य मानं येषां ते अनुमेयाः प्रमेया इत्यर्थः । तेषां भावस्तस्मादनुमेयत्वतः । अस्मिनः पात्रकः आदिर्यस्यासावगनादिः । इत्येवमनेन प्रकारंण सर्वज्ञस्य विश्वदर्शिनः संस्थितिर्व्यवस्था सर्वज्ञसंस्थितिः सर्वज्ञास्तित्वमित्यर्थः । भागासिद्धानेकानिकविरुद्धहेत्वाभासाभावात् । ये ये प्रगेयास्ते ते प्रत्यक्षाः । यथा अन्यादयः । प्रमेयाश्च स्वभावकालदेशविप्रकृष्टा अर्थाः कस्य चित्पुरुषविशेषस्य तस्मात्तेऽपि प्रत्यक्षाः । अथवा ये अनुमानगम्यास्ते प्रत्यक्षाः कस्य चित् । यथा अन्यादयः । अनुमानगम्याश्च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थस्तस्मात्तेऽपि प्रत्यक्षाः । सुनिश्चितासंभवद्वात्मकप्रमाणस्य समर्थनमेतत् ।

विगतकर्मकलंकोऽपि विप्रकृष्टार्थेऽर्थां सामान्येन यः प्रस्तृपितः क्ष कः ? इति विशेषं दर्शयन्नाह—

अष्टशती-स्वभावकालदेशविप्रकर्षिणां अनुमेयत्वमसिद्धमिति—अनुमानमुत्सारयति । यावान् कथिद्वावः सर्वेः क्षणिकः—इत्यादिव्यासेरसिद्धौ प्रकृतोपसंहाराऽयोगात् । अविप्रकर्षिणामनुमतेरानर्थक्यात् । सत्त्वादेरनित्यत्वादित्यासिमिच्छतां सिद्धमनुमेयत्वमनवयवेनेति न किञ्चिद्व्याहृतं पद्धयामः । तेऽनुमेयाः—न कस्य चि-

अत्यक्षश्च स्युः किं व्याहृन्यते इति समानमान्यादीनां तथा चानुमानोऽलेदः स्यात् । तदस्युपगमे—अस्तुत्येव-
यविज्ञानव्यक्तिभिरध्यक्षं किं लक्ष्येत् प्रमाणतया परमप्रमाणतयेति न किंचिदेतत्तया नैतत्तया वा यमभ्यु-
पगंतुमहीति । तदेवं प्रमेयत्वसत्त्वादिहेतुलक्षणं पुष्णाति तं कथं चेतनः प्रतिपेदधुमहीति, संशयितुं वा ।
धर्मिण्यसिद्धसत्त्वाके भावाभावोभयधर्माणामसिद्धविरुद्धानैकातिकल्पात् कथं सकलविदि सत्त्वसिद्धिः ॥ इति
इति शुब्लपि देवानांप्रियः—तद्भर्मिस्वभावं न लक्ष्यति । शब्दानिल्यत्वसाधार्नापूर्वकृतकल्पादावयं विकल्पः किं न
स्यात् ॥ । विमत्यविकरणभावापन्नविनाशवर्मिधर्मत्वं कार्यत्वादेतत्त्वंभवद्वाधकत्वादेतत्त्वे संदिग्धसद्वावधार्म-
धर्मत्वं सिद्धं बोद्धव्य । यदि विप्रकृष्टार्थप्रत्यक्षत्वमहीतः साध्येत् पक्षदोषः—अप्रसिद्धविशेषणत्वे तत् एते
व्यासिने सिद्धेत् । अनहीतश्चेत्—अनिष्टानुपांगोऽपि कः पुनः सामान्यात्मा तदुभयव्यतिरेकण, यस्य विव-
क्षितार्थप्रलक्षणं ?, इत्येतद्विकल्पजालं शब्दनिल्यत्वेऽपि समानं न केवले सूक्ष्मादिसाक्षात्करणस्य प्रतिपेत्वन
संशीतौ वा, तद्यमनुमानमुदां भिनति । वर्णानां नित्यत्वमकृतकल्पादिना सर्वगतानां यदि साधयति ? ।
स्यादप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । इतरथाऽनिष्टानुपांगः । कीदृक् पुनः सामान्यं नाम यदुभयदोषपारिहाराय
प्रकल्पेत, सर्वगतसाधनेऽपि समानं अविवक्षितविशेषस्य पक्षकिरणे समः समाधिः, इत्यलमप्रतिप्रितमि-
व्याविकल्पोपाधिः ॥ ९ ॥

स न्नायेत्रासि निर्देषो युक्तिशास्त्राविशेषिदाक् ।
अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥ १० ॥

वृत्तिः—स (पूर्वप्रकान्तः तच्छब्दः) पूर्वप्रकान्तपरामर्शी त्वमेव—भवानेव नान्यः । अन्ययोगव्य-
वच्छेदकल एवकारः । असि—भवसि । निर्देषः—अविश्वारामादिविरहितः क्षुधादिविरहितो वा अनंतज्ञाना-
दिसंबंधेन इत्यर्थः ? कुत एतत् । युक्तिशास्त्राविशेषिदाक् यतः । युक्तिः—अनुमानं न्यायः तैसहचरितं
मध्यक्षमपि । शास्त्रं आगमः स्याद्वादः ताम्या अविरोधिनी अविसंवादिनी बाकु वाणी वचनं यस्यासौ युक्ति-
शास्त्राविशेषिदाक् । बहिर्व्याप्तिमसरेणांतर्व्याप्त्या सिद्धं । यतः इयमेवान्यत्रापि प्रधाना । ननु वचन
स्याऽविरोधः कुतः यावता यत्र वचनं तत्र विरोधो दृश्यते ? अत आह अविरोधः अविसंवादः ।
यत्—यस्मात् । इष्टं—मतं प्रवचनं । कुतो वीतरामस्य इच्छा ? उपचारेण, सर्वेणिष्यानवत् ।
इष्टशब्दस्यपि जहस्त्वार्थे वृत्तित्वात् कुशलशब्दवत् । ते-तत्र । प्रसिद्धेन परमतपेक्षं विशेषणमेतत्
(परमतेन) अनेकांतवस्तुत्वेन । अथवा व्यवहिताव्यवहितप्रसिद्धलक्षणवता प्रमाणेन । न बाध्यते
अन्यथा न क्रियते, तेनैव स्वरूपेण दृश्यत इत्यर्थः । किमुक्तं भवति—यो निर्देषो विप्रकृष्टदर्शी स च
त्वमेव भवसि । न्यायागमाविसंवादिवचने । यतः अविरोधोऽपि, तत्र मतं न बाध्यते प्रसिद्धेन यस्मात् ।

ननु भो वत्स मर्दीयं मतं न बाध्यते अन्येषां किं बाध्यते ? अत आह—

विप्रकृष्टपि भिन्नलक्षणसंबंधित्वादिना कस्य चित्प्रत्यक्षं । सोऽत्र भवान्नहन्ते—अन्येषां न्यायागम
विरुद्धभावित्वात् । विचित्रैऽभिसंबंधितया व्यापारैऽव्याहारादिसांकर्येण क्वचिदतिशयानिर्णये कैमर्थक्याद्विशेष-
प्रेषिः ? ज्ञानवतोऽपि विसंवादात् क पुनराश्वासं लभेमहि ? । नचैव वादिनः किंचिदनुमानं नाम निरमि-
संधीनामपि बहुलं कार्यत्वभावाऽनियमोपलभात् । सति काष्ठादिसामिक्रीविशेषे क्वचिद्वृपलव्यस्य तदभावे
ग्राघशोऽनुपलव्यस्य मर्यादिकारणकलापेऽपि संभवात् । यज्जातीयो यतः संप्रक्षितस्तज्जातीयात्माद्यगिति
दुर्लभनियमितायां धूमधूमकेत्वादीनामपि व्याप्यव्यापकभावः कथमिव निर्णयेत ? । शृक्षः शिशपात्वात् इति

२ विज्ञाने मस्तकसंबंधे भूतपारिणामित्वा पित्तादिवत् ।

२ सुद्रितपुस्तकेऽव्यभिक्षः पाठः । इसहोच्चवरितमिस्थपि पाठः । ४ अभिप्रायतत्त्वा । ५ वचनादि ।

६ अग्नेः । ७ अग्नेः । ८ सूर्यकांतमण्डादेः ।

लतान्त्रूतदेवपि क्वचिदेव दर्शनात् प्रेक्षावता किमिव निश्चकं चेतः स्यात् ? । तदेतद्वृष्टसंशयैकांतवादिनो विद्यमर्केटकानामिव स्वलांगूलभक्षणं । यत्नतः परिक्षितं कार्ये कारणं नातिकर्त्त्वे ? इति चेत् स्तुतं प्रेस्तुतं । ततोऽयं प्रतिपत्तेरपराधो नानुमानस्येति अनुकूलमाचरति । तदेवं तत्सुनिधितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वमहेये व सकलज्ञत्वं साधयति नान्यत्र, इत्यविरोध इत्यादिना स्पष्ट्यति । तत्रेषु मते शासनमित्युक्त्यर्थते निराकृत-वाचोऽपि क्वचिदप्रतिषेधत् । नियमाभ्युपगमे सुबुद्ध्यादावपि विग्निप्रायप्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रतिसंविदिताकारेच्छा तदा समवर्ती पुनः स्यायेत वाञ्छांतरवत् । ततश्चेत्यकरणपाठवयोः साधकतमत्वं सहकास्तिरणात्तरे न वै नियतमपेक्षणीये नक्षेत्रादेः सस्कृतचञ्जुषो वा नापेक्षिताऽलोकसन्निधेष्वप्लोपलभात् । नचैव संविक-रणपाठवयोरप्यभावविवक्षामात्रात्कस्यच्छ्रुत्वन्प्रवृत्तिः प्रसञ्जते संविकरणवैकल्ये यथाविवक्षं वाग्वृत्तेरभावात् । नच दोषजातिस्तदेत्यतस्ता वाणी नातिवर्तेत तत्प्रकर्षप्रिकर्षानुविधानाभावात् । बुद्ध्यादिवाप्यमाणसः द्विं प्रसिद्धं तदेव कर्मनिधानं युन्तं विशेषणमेतत्परमतापेक्षं । प्रसिद्धेनाप्यनियत्वाद्यकांतव्यमेण बाधाकल्पनात् । वर्ते प्रमाणरैतिवैशसिद्धेभ्युपगमात् । नच पैरेषां प्रत्यक्षं—अभिघूमयोः क्षणभंगसङ्गाधयोर्बाही साकलवैन व्याप्ति प्रति समर्थे—औचेचारकत्वात् सन्निहितिविषयत्वाच्च । नजानुमानं—अनवस्थानु-षगात् । पराकृतभाविता नस्तर्कण संबंधो व्यवतिष्ठेत । तदप्रमाणके न लैगिकं समारोपन्यज्ञेदाविशेषात् । अधिगमोऽपि व्यवसायात्मैव तदनुपत्तौ सतोऽपि दर्शनस्य साधनात्तरापक्षया संनिधानाभेदात्, सुपुष्टचेतन्यवत् ॥ ६ ॥

त्वन्मतामृतवाहानां सर्वथैकांतवादिनां
आप्तानिमानदग्धानां स्वेष्टु द्वेष्टु वाच्यते ॥ ७ ॥

वृ३:—त्वद्—युष्मन्मतमेव आगम एव अमृतं सर्वात्मप्रदेशसुखकारणं दुःखनिवृत्तिलक्षणस्य परमान्दमुक्तिसुखस्य निमित्तं वा मते अमृतं तस्माद्वाहा बहिर्भूता मिथ्यादृष्ट्यः त्वन्मतामृतवाहाः तेषां त्वन्मतामृतवाहानां—युष्मदागमद्विषतां । सर्वथा सर्वप्रकारे: स्वरूपपररूपविधिप्रतिषेधात्मकैः एकान्तं एके धर्मे नियत्वादिकमेव वादतुं शीले येषां ते सर्वथैकांतवादिनः तेषां सर्वथैकांतवादिनां एकस्वभावाभ्युपगच्छताम् । आप्ताः सर्वज्ञाः इति अभिमानः गर्वः अहेकारः तेन दग्धाः भस्मसाकृतः प्रलयं नीतः, तेषां आप्ताभिमानदग्धानाम् । स्वस्य आत्मनः इष्टं मते स्वेष्टु आत्माभ्युपगतप्रमाणप्रमाणकलं सर्ववस्तु । द्वेष्टु प्रत्यक्षेण प्रस्तुप्रमितेन अनेकान्तात्मवस्तुना वा, वाच्यते विरोधसुपनीयते अन्यथा क्रियते इत्यर्थः । किमुक्तं भवति । भवदागमवाहा आप्ताभिमानदग्धाः सर्वथैकांतवादिनः तेषां स्वेष्टु द्वेष्टु वाच्यते । धैर्मकीर्तिमतनिरासार्थ-मन्बयव्यातिरेकावृक्तवानाचार्यः । द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकानुग्रहार्थं वा ॥ ७ ॥

परमादिस्वेष्टस्य द्वेष्टु वाचां प्रदर्श्य इदानीं स्वेष्टु स्वेष्टस्य वाचां दर्शयितुमाह—

अष्टशती—अनेकांतात्मकशस्तुसाक्षात्करणं बहिरंतरथं सकलबगल्साक्षीभूतं विपक्षे प्रत्यक्षविरोधलक्षणं—अनेन दक्षयति—

न हि किञ्चिद्वृपांतरविकलं सदसक्तिगानियाद्यकांतरूपं संवेदनमन्यदा परमाप्तो यथा प्रतिज्ञयते चित्रज्ञानवक्तव्यंचिद्वसंकार्णविशेषैकात्मनः सुखादिचैतन्यस्य वर्णसंस्थानावात्मनः स्कन्धस्य च प्रेक्षणात् । सामान्यविशेषैकात्मनः संवित्तिरेकांतस्यानुपलब्धिर्वीं सर्वतः सिद्धा चक्षुरादिमतामन्नहितकल्पनामस्ते गमयति इति कि नः प्रमाणांतरेण । न हि दृष्टाज्ञेष्टु गरिषुभिष्टु तदभावे प्रमाणांतराग्रहते: समारोपविच्छेदविशेषात् अन्बयव्यातिरेकयोः स्वभावमेदप्रदर्शनार्थिवाच्च । अनेकांतैकांतयोरुपलंभनुपलंभयोरेकत्वप्रदर्श-

नार्थं मतांतरप्रतिशेषार्थं वा । यदाह—साधर्म्यकैवर्भ्योरन्यतरेणार्थगतावुभयप्रतिपादनं पक्षादिवचनं वा निप्रहस्यानमिति न तद्युक्तं साधनसामर्थ्येन विपक्षब्यावृत्तिलक्षणेन पक्षं प्रसाधयतः केवलं वचनाधिक्यो-पलंभछलेन पराजयाधिकरणप्राप्तिः स्वयं निराकृतपक्षेण प्रतिपक्षिणः लक्षणीयेति प्रतिज्ञानुयोगिशास्त्रादिष्वपि नामधार्दितं विशेषाभावात् । यत्सत्त्वस्वैर्धानिकं यथा घटः संश्च शब्दः हति विलक्षणं हे-द्युमभिधाय गदि समर्थयते कथमिव संधामतिशेते तत्वतार्थप्रतिपक्षौ समर्थनं वा विगमनादिकं यतः परा-जयो न भवेत् । सत्त्वमत्रेण नश्वरत्वसिद्धौ—उत्पत्तिमत्त्वकृतकल्पादिवचनं अतिरिक्तविशेषणापादानात् कृतकल्पप्रयत्नानंतरीयकल्पादिषु च कप्रत्ययातिरेक्षवदसाक्षांसवचनं पराजयाय प्रभवेत् । कथचित्पक्षधर्म-प्रदर्शनं संख्यशब्दः इत्यविगानात् त्रिलक्षणवचनसमर्थनं च, असाधनांगवचनं अपजयप्राप्तिरिति व्या-हतं । तथान्यस्यापि प्रस्तुतेतरस्य वादिनोक्तावितरस्य स्वपक्षमसाधयते विजयासंभवात् निप्रहस्यानमयुक्तं । साधनांगस्वावचनं, प्रतिवादिनाव्यदोषस्योद्घावनं दोषस्यानुद्घावनं वा—अनेन प्रत्युक्तं । विजिगीयुणोभयं कर्तव्यं स्वपरपक्षसाधनदूषणं । अतोऽन्यतरेणासिद्धानैकांतिकवचनेऽपि जल्पापरिसमाप्तिः ॥ ७ ॥

निराकृतावस्थापितविपक्षस्वपक्षयोरेव जयेतरन्यवस्था नान्यथेति दर्शयन्तुभयमाह—

कुशलाकुशलं कर्म परलोकश्च न क्वचित् ।
एकांतप्रहरकेषु नाथ स्वरूपैरिषु ॥ ८ ॥

बृतिः—कुशलं सुखनिमित्तं, अकुशलं दुःखदेतुकं, कर्म मिथ्यात्वासंयमक्याययोगकारणसंचितपुद्दल-प्रचयः । कुशलं चाकुशलं च कुशलाकुशलं कर्म शुभाशुभमित्यर्थः । परलोको भवांतरगतिरन्यजन्म । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तद्वावैधमोक्षेहलोकादयो गृह्णन्ते । नशब्दः प्रतिपेषार्थः । क्वचित् केषु-चित् । एक एवातो धर्मः एकांतः तस्य ग्रहणमन्युपगमो ग्रहः एकांतप्रहः तस्मिन् तेन वा रक्ता रूपेताः, प्रतिष्ठा भक्ता एकांतप्रहरक्ताः । अथवा ग्रह इव ग्रहः तेन व्याकुलिताः तेषु एकांतप्रहरकेषु । नाथ ! स्वामिन् ! श्रद्धावचनमेतत् । स्वध्यात्मा च परे चान्ये च स्वपरे तेषां वैरिणः शत्रवः तेषु स्वपरैरिषु । किमुक्तं भवति?—हे नाथ ! अहन् । एकांतप्रहरकेषु स्वपरैरिषु केषु चिदपि शुभाशुभकर्म नास्ति । परलोकादयश्च न सन्ति । एकांततत्त्वप्रहणात् । यद्यपि पञ्चान्तर्भूतो हेतुस्तथापि पृथग्दद्भव्यः । अंतर्व्याप्तिसंप्रहात् । न केवलंकान्तवादे कुशलाकुशलादिकं कर्म न घटते किं तु प्रमाणप्रमेयपक्षविपक्षहेतुहेत्वाभासदूषण-भासादिकमपि सर्वथार्थक्रियायोगात् ॥ ८ ॥

सामान्यनैकांतवाद्यम्युपगतस्य वाचं प्रदर्श्येदानी दूषितुमनाः स्वर्षोऽपि शकुनेपिक्षणीय इति अथायमनुसरन्प्रथमतरं तावद्वावैकांतं भस्मसाकर्तुमाह—

अष्टशती-कर्मकलत्वंधपरलोकादिकं-एकांतवादिनां प्रायेणेष्ट तदनेकांतप्रतिपेषेन बाध्यते ततोऽनुप्रानम-भिमतव्याघातकृत्, सदसन्नित्यानित्यावेकांतेषु क्लस्यचित् कुलश्चित् कदाचित् क्वचित्प्रादुभोवासंभवात् । न हि सर्वात्मना सर्वैस्य भूतावेत्र जन्मत्रिहृद्दे—अपि तु सर्वधाऽभावेऽपि, व्यलीकप्रतिमासानामनुपरमप्रलंगात् । न केवलं स्वभावनैरात्म्य एवायं दोषाः किं तत्त्वमयत्र वा निरन्वयसत्त्वेऽपि न, कार्यकालमप्यानुवतः कारण-त्वानुपत्तेश्चिरतरातीतत्वत् । सत्यभवतः स्वयमेव नियमेन पश्चाद्वत्सत्त्वकार्यत्वं विरुद्धं कालांतरेऽपि किं न स्यात् तदभावाविशेषात् समनंतरवत् । समर्थं सत्यभवतः पुनः कालांतरभाविनस्त्वप्रभावाभ्युपगमे कथम-क्षणिकेऽर्थक्रियानुपपत्तिः ! तत्सत्वासत्वयोरविशेषात् । कारणसामर्थ्यांपक्षिणः कालनियमकल्पनायां—औचल-पक्षेऽपि समानः परिहारः । क्षणवर्तिन एकस्माकारणस्वभावमेदयतां विचित्रकर्मणामुख्यतौ कूटस्थेपि किं न स्यात् कार्योत्पत्तिः । कथमत्रोत्पत्तिर्नाम ? तत्र समानः पर्यनुयोगः, सदसतोरनुपत्तेः, निष्पलालपुष्पवत् । सतः

पुनर्गुणांतराधानमनेकं ऋगशोऽप्यनुभवतः कि विरुद्धयेत् क्षणस्थायिनः कस्य चिदेव ग्राहप्राहकाकार-
वैश्वरूप्यानभ्युपगमेऽपि संविदितज्ञानस्य ग्राहप्राहकाकारविवेकं परोक्षं विभाणस्य सामर्थ्यप्राप्तेः—अन्यथा
शून्यसंविदोर्विप्रतिषेधात् । तदयं क्षणस्थायिकारणं स्वसत्तायां कार्यं कुर्वद्भ्युपगच्छन् क्रमोत्पत्तिमुपरुणद्वि,
सकलजगदेकक्षणवृत्तिप्रसंगात् । कारणस्य कार्यकालप्राप्तौ क्षणभंगमंगानुयंगात् । तदप्राप्त्वुतस्तत्कृतौ
व्यलीककल्पनाविशेषेण कूटस्थानतिशायनात् । ततः सुभाषितं कुशलाद्यसंभूतिरेकात्प्रहरक्तेष्विति ॥ ८ ॥

भवैकांते पदार्थानामभाषानामपहवात् ।

सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावक्षम् ॥ ९ ॥

बृत्ति:—भाव एवेति सञ्जिवेति एकांतः असहायधर्मप्रहो भावैकांतः । सर्वथा सत्त्वाभ्युपगम इत्यर्थः ।
तस्मिन्भावैकान्ते पदार्थानां । पैचविश्वतितस्यानां चेतनाचेतनदेवमनुजपशुनारकस्तम्भकुम्भाम्भःप्रभृतीनां
वा अभावानां वस्तुधर्मीणां हेत्वज्ञानां विशेषणमित्यर्थः, वहुवचनाच्चत्वारोऽपि परिमूल्यन्ते अपहृवान्तिरा-
करणादित्यर्थः । कि स्यात् ? सर्वे निरवेषेषमात्मा स्वरूपं यस्य तत्सर्वात्मकं विश्वमेकस्वरूपमित्यर्थः । आदि-
रुपगतिःपूर्वस्मिन्नसत्त्वं । अतोऽवसानं विनाशो वा आदिश्वान्तरचायंतो तौ न विद्येते यस्य तदनाद्यन्तम-
नाद्यनन्तमित्यर्थः । स्वमात्मायरूपमाकारः स्व आत्मैव वा रूपं स्वरूपं न विद्यते तदस्य तदस्वरूपं । अ-
भाव इत्यर्थः । तथेदं तावकं न तावकमतावकं । किमुक्तं भवति—पदार्थानां भावैकांताभ्युपगमे अतावकं
सर्वाद्यात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपं स्यात् कस्मात्सर्वाभावापहवात् ॥ ९ ॥

अथ मतं केऽभावाः, कियंतो वा, कान्यनाद्यनंतानि ? कस्मादभावात् कि स्यादत् आहः—

अष्टूशती—निष्पर्यायद्रव्यैकांतपक्षे सर्वात्मकलादिदोषानुशंगः कुतः पुनर्बिश्वानपहुवीत सत्सा-
धनव्यभिचारात् । संविलिभीसमेदाद्वावस्वभावभेदः प्रकल्पते, स पुनरभेदेऽप्यात्मनः खंडशः प्रतिभासमा-
नात्, तदन्यत्रापि विभ्रमाभावे कोशपानं विद्येयं । तदेकं चक्षुरादिश्वानप्रतिभासमेदवशाद् रूपादित्यपदेशभाङ्ग-
माद्यप्राहकसंवित्तिवत् । इतरेतराभावविकल्पोऽपि कथमयतार्थो न स्यात् वर्णादिविकल्पयत् । न हि वस्तुत्य-
तिरिक्तमसन्नाम प्रमाणस्यार्थविषयत्वात् । अभावहृष्टौ हि तदवसानकारणाभावाद्वावदर्शनमनवशरं प्राप्नोति ।
सकलशक्तिविरहलक्षणभिरुपरूपस्य स्वभावकार्यादेवभावात् । कुतस्तत्प्रमितिः ? वस्तुनानात्मे बुद्ध्यादिकार्थना-
नात्वात् प्रतीयते । स्वभावभेदेऽपि विविधकर्मता दृष्टा युगपदेकार्थेष्विनिबद्धाद्विष्टविषयक्षणवत् । शक्ति-
नानात्मे प्रसवविशेषात् स चेद्वभिचारी ? तु तस्तद्वितिः ? । केवलमविद्यास्वभावदेशकालावस्थामेदेनात्मनि
परज्ञ चासतः स्वयमसता मिथ्याव्यवहारपदीमुपनयति-यतः क्षणभंगिनो भिन्नसंततयः स्कंधा विकल्पेन् ।
अन्यथा चेति प्रतिभासकार्याद्यभेदेऽपि कस्य चिदेकत्वं प्रसाध्यतीति साध्यसाधनयोरभेदे कि केन कृतं
स्यात् ? पक्षविपक्षादेवभावात् । न कवचिदसाधना साध्यसिद्धिरतिप्रसंगात् ॥ ९ ॥

कार्यद्रव्यमनादि स्यात्प्रागभावस्य निष्ठवे ।

प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनंततां ब्रजेत् ॥ १० ॥

बृत्ति:—कार्यं च द्रव्यं च कार्यद्रव्यं वस्तुन्यथाभावः, घटादिकं । क्रियत इति कार्यम् । अवस्थान्तरं
द्रव्यति गच्छतीति द्रव्यम् । अनाद्यनंतसर्वकालैकस्वरूपं निष्पर्यमादिरहितं स्याद्वयेत् । प्राक् पूर्वस्मिन्नभावः
असत्त्वं प्रागभावः । मृतिपण्डे घटस्यासत्त्वमित्यर्थः । तस्य प्रागभावस्य निष्ठवे विलोपे निराकरणे । प्रच्य-
सस्य च विनाशस्य च घटस्य कपालनाशाद्य इत्यर्थः । धर्मस्य—विशेषस्य गुणस्य प्रच्यवे अभावे
निराकरणे । अनंतस्य भावोऽनंतता तामनंततामपर्यवसानं सर्वकालकार्यमिति संबंधनीयम् । ब्रजेत्
गच्छेत् । किमुक्तं भवति—प्रागभावस्य निष्ठवो यदि रूपात्कार्यद्रव्यमनादि स्यात् । प्रध्वंसाभावास्याभावस्य
चाभावे सदेव कार्यद्रव्यमनंततां ब्रजेत् ॥ १० ॥

तृतीयचतुर्थाभावस्वरूपं तदभावे च यद्वयाति—

अष्टुशती—प्रागभावानभ्युपगमे घटादेरनादित्वप्रसंगात् पुरुषव्यापारानर्थकर्ष स्यात् । कल्पयिक्वापि तदमिव्यक्तिः तस्याः प्रागभावोऽग्नीकर्तव्यः । तथाहि सतः शब्दस्य ताल्बादिभिरभिव्यक्तिः प्रामसती क्रियते न पुनः शब्द एवेति स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्रं । सा यदि श्रवणज्ञानोत्पत्तिः सैव कर्थं प्राक् सती बहुतः कर्तव्या । योभ्यतायाः सनानश्चर्चिः । तदावरणविगमः प्राक् किमभूत् भूतौ वा किं यत्नेन? विशेषाधानमपि तादेशेव कर्तृकर्मकरणानां प्रागभावाभावात्, न किञ्चिद्दिशेषहेतुः, तास्वादयो व्यंजकाः न पुनश्चकादयोऽपि इति । न हि व्यंजकव्यापृतिनियमेन व्यंजकं संनिधापयति । नायं दोषः सर्वगतस्वादृणीनामित्यपि वातं? अन्यत्रापि तथाभावानुषंगात् । इष्टत्वात् अदेषोऽयं न कारणव्यापारेष्वपि चोद्यानिवृत्तेः । एतेनानवस्था प्रख्युक्ता तदिशेषेकाते तद्वतोऽनुयोगस्तावतेति कर्तव्यतास्थानात् । अभेदैकाते पूर्ववत्प्रसंगः । परिणामेऽप्येषः पर्यनुयोगस्तदभिज्ञानां क्रमशोष्टुत्तिर्माभूत् । भिज्ञानां व्यपदेशोऽपि माभूत् संबंधासिद्धेनुपकारकत्वात् । उपकारेऽपि सर्वं समानं अनवस्था च । विनाशानाभ्युपगमे तस्य किञ्चत्तमश्रावणं? तदात्मानमखंडयतः कस्यचिदावरणत्वायोगात् । आवृत्तानावृतस्वभावयोरभेदानुपपत्तेः । तयोरभेदे वा शब्दस्य श्रुतिरश्रुतिश्च इत्येकातः? तमसापि घटादेरखंडने पूर्ववदुपलब्धिः किं न भवितुमर्हति? स्वसवित्युत्पत्तौ कारणांतरापेक्षा माभूत् तत्करणसमर्थस्य, अन्यथा तदसामर्थ्यमखंडयदकिञ्चित्करं किं सहकारिकारणं स्यात् । तत्खंडने वा स्वभावहानिरव्यतिरेकात् । व्यतिरेके व्यपदेशानुपपत्तिरिति पूर्ववत्सर्वं । वर्णानां व्यापित्वान्नियत्वाच्च क्रमश्रुतिरुपपत्तैव, समानकरणानां तादशामिव्यक्तिनियमायोगात् । सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां संकुला श्रुतिः स्यात् । वक्तुश्रोक्तुविज्ञानयोस्तत्कारणकार्ययोः क्रमश्रुतित्वमपेक्ष्य परिणामिनां क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योर्ने किञ्चिद्दिश्वदं पद्यामः । सर्वगतानमेष क्रमो दुष्करः स्यात् क्षणिकेष्वेव करणांगहारादिषु प्रत्यभिज्ञानादिरुद्धो हेतुः । तत्क्रियैकत्वेऽपि किमिदानीमनेकं स्यात् । सर्ववर्णकत्वप्रसंगात् । शक्यं हि वक्तुं—अभिव्यक्तमेदाद्वैश्वर्यं जलचंद्रवत् । क्वचित्प्रत्यक्षविरोधे? तदन्यत्राव्यविरोधः कुतः? तदयं ताल्बादिव्यापारोपजनितश्रावणस्वभावं परित्यज्य विपरीतमासादयनपि नित्यश्वेत्र किञ्चिदनित्यं । युगपत्तिनियतैकदेशमेद्रतारमुतेः कस्य चिदेकत्वेन क्वचिदनेकत्वसिद्धेः । न हि कथंचित् क्वचित्प्रत्यक्षमर्शीन स्यात्, तच्छेषविशेषबुद्धरभिव्यञ्जकहेतुत्वप्रकल्पसौ सर्वं समजसं प्रेक्षामहे । तदेतेषां पुद्गलानां करणसंनिपातोपनीतश्रावणस्वभावः शब्दः पूर्वपिरकोश्योरसन् प्रयत्नानंतरीयको घटादिवत् पुद्गलस्वभावते दर्शनविस्तारविशेषप्रतीघातकर्णपूरणैकश्रोतप्रदेशाद्युपलंभो गंधपरमाणुप्रतिविधानतयोपेक्षामर्हति । कर्णशङ्कुल्यांकटकटायमानस्य प्रायशः प्रतिघातहेतोर्भवनाद्युपघातिनः शब्दस्य प्रसिद्धिः—अस्पर्शत्वकल्पनामस्तं गमयति । नित्यित्वानिरगमनादयः सूक्ष्मस्वभावत्वात् स्नेहादिस्पर्शादिवत् विहृत्येरन् अतो यज्ञजनितवर्णाद्यात्मा श्रवणमध्यस्वभावः प्राक् पश्चादपि पुद्गलानां नास्तीति तावानेव व्यनिपरिणामः । ततः प्राक् प्रत्यक्षसाभावप्रतिक्षेपे कौटस्थं क्रमयैगपद्याभ्यां स्वाकारज्ञानाद्यर्थक्रियां व्यावर्तयतीति निरूपाख्यत्वमित्यभिप्राप्यः । तदानुपूर्वीकल्पनां विस्तरेण प्रतिक्षेप्त्यामः ॥ १० ॥

सर्वात्मकं तदेकं स्यादन्योपाहव्यतिक्रमे ।

अन्यत्र समवीयेन व्यपदिश्येत सर्वथा ॥ ११ ॥

बृत्तिः—सर्वो विश्वो निरवशेषः आत्मा स्वरूपं यस्य तत् सर्वात्मकम् । तत् किञ्चिद्द्रस्तु विवक्षितरूपं, एकं—अभेदरूपं—स्यात् सर्वेत् । अन्यस्य अपरस्य अपोहो—निराकरणं तस्य व्यतिक्रमः—निहृतः निराकृतिः स तथाभूतः तस्मिन्नन्यापोहव्यतिक्रमे इतरेतराभावाभावे इत्यर्थः । अन्यत्र अत्यन्ताभावाभावे । समयानेन मीलनेन समुदायेन । व्यपदिश्येत कर्येत अभ्युपगम्येत । सर्वथा सर्वप्रकारैः । खरविषाणादि । अथानयोरभावयोः को विशेषः? इति चेत्—घटे पटाभाव इतरेतराभावः । कदाचित्कालांतरे तत्तेन स्वरूपेण भवति, शक्तिलपेण विद्यमानत्वात् । अत्यन्ताभावः पुनर्जीवित्वेन पुद्गलस्याभावः कदाचिदपि तेन स्वरूपेण न भवति ।

एतदुक्तं भवति—अन्यापोहव्यतिकमे सति, किञ्चिद्विवक्षितं सर्वात्मकमेकं भवति । अत्येताभावाभावे पुनरैकयेन सर्वप्रकारैर्व्यपदिश्यते । ततो न किञ्चित्स्यात् ॥

भावैकांतपक्षे कुशलाकुशलकर्मदिरबडनां प्रदर्श्य अभैकांतपक्षेऽपि भृशं न बटत इति प्रदर्शयन्नाह—

अभ्युशती—स्वभावांतरात्स्वभावञ्जावृत्तिरन्यापोहः । संत्रिदो ग्राण्याकारात्कर्थं चिद्व्यावृत्तौ- अनेकांत-सिद्धिः-अन्यथा संबंधासिद्धिः । अन्यावृत्तावन्यतस्वभावहानेन किञ्चित्स्यात् विषयाकारविकलस्यानुपलब्धेः । संविचेः स्वलक्षणप्रत्यक्षवृत्तावपि संबंद्याकारविनेकस्वभावांतरानुपलब्धेः स्वभावव्यावृत्तिः । शब्दलविषयनिर्भासे ऽपि लोहितादीनां परस्परव्यावृत्तिरन्यथा चित्रप्रतिभासासंभवात्, तदन्यतमवत्तदालंबनस्यापि नलिदेरभेदस्वभावापत्तेः । तद्वत्सतेभ्योव्यावृत्तिरेकानेकस्वभावत्वात् रुग्मदिवत् अन्यथा द्रव्यमेव स्यात् रूपादयः । स्वभाविकत्वेऽपि निर्भीसैवलक्षणं करणसामिप्रभेदमनुचिद्ध्यात् दूरासैकार्थोपनिबद्धनानादर्शननिर्भीसक्त् । प्रतिपुहं विषयस्वभावभेदो वा सामिप्रीलंबनभेदात् । अन्यथा न केवलं रूपादेरभेदः । कस्य चिक्कमशः संबंधंतरोपनिपातोऽपि स्वभावं न भेदयेत् । ततः क्रमवंलपि कार्याणि तत्स्वभावभेदं नानुमापयेयुः । ततो यावंति संबंध्यंतराणि तावंतः प्रत्येकं भावस्वभावभेदाः परस्परव्यावृत्ताः । न हि कस्यचिक्केनचित् साक्षात्परंपरया वा संबंधो नास्ति निरूपाङ्गयत्प्रसंगात् । तदेवं प्रतिक्षणमनंतपयायाः प्रत्येकमधिसार्थाः । क्रमशोऽपि विच्छेदे, अर्थक्रियानुपपत्तेः । स्वभावमसंतन्वतः कञ्चिदुपकारितानुपपत्तेः । कारणस्य स्वकार्यात्मना भवतः प्रतिक्षेपायोगात् । स्वभावांतरानपेक्षणात् । तस्मादयमुत्तिरुपेव नश्यति । नश्वर एव तिष्ठति । स्थास्तुरेवोत्पद्यते । ततः प्रतिक्षणं त्रिलक्षणं—स्थितिरेवोत्पद्यते । विनाश एव तिष्ठति । उत्पादेव उत्पल्यते विनश्यति स्थास्यतीति न विनश्यति । विनाश एव स्पास्यति उत्पल्यते विनश्यति । उत्पत्तिरेव उत्पल्यते विनश्यति स्थास्यतीति न कुसञ्जिद्वृपरम इति भावः । द्रवति द्रोष्यति अदुदवत् सत्तेव विशिष्यते द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावात्मना । ततः परस्परव्यावृत्तस्वभावाननेतगुणपर्यायान् प्रतिक्षणमासाद्यंती सत्तेव तिष्ठतीत्यादि योज्ये । तथा भेदमेव संद्रवंतीत्यादि प्रतिपत्तव्यं । अत्यंसाभावापकृती न कञ्चित्किञ्चित् कथंचित् वर्तते तथा सर्वं सर्वत्र सर्वदोपलभ्येत । कथं पुनरभावप्रतिपत्तिः ? कथंचन स्यात् । प्रत्यक्षस्य रूपादिस्वलक्षणविषयत्वात् प्रमाणांतरस्यापि स्वकारणविषयत्वादंतशोऽनुपलब्धेः । पर्युदासद्वया वस्तुनि नियमादेकस्य कैवल्यं इतरस्य वैकल्यमिति शुक्लपि देवानांप्रियो नावधारयति भावाभावप्रतिपत्तरभावान्मुपगमात् । स्वपररूपादिभावाभावलक्षणत्वात् सर्वस्य निःश्रेणीपदब्धाभ्यामिव भावाभावस्वभावाभ्यां प्रतिबंधान्न किञ्चित्प्रमाणं सर्वात्मना भावमभावं वा एहीतु मर्हति अनियमप्रसंगात् । भावप्रमेयैकांतवादिनामभावप्रतिपत्तिरुक्तिः अतो न भावप्रतिपत्तिः तत्प्रमेयतोपसंख्यानं प्रमाणद्रव्यनियमं विवरयति । भावनैरात्म्यस्य प्रमाणाकारणत्वात् प्रतिबंधनियमेष्टि माभूत् ॥११॥

अभावैकांतपक्षेऽपि भावापहववादिनां ।

बोधवाक्यं प्रमाणं न केन साधनदूषणम् ॥ १२ ॥

हृतिः—अभाव इति असन्निति एकांतो मिथ्याभिप्रायोऽभैक्यकांतः । स एव पक्षोऽनुपगमस्ते-स्विन्द्रव्यभवैकांतपक्षेऽपि । न केवलं भैक्यकांते, किं त्वभैक्यकांतेऽपि भावस्य सत्त्वस्य अपहवः अभावो निराकरणं ते वदितुं शीलं येषां ते तथाभूतास्तेषां भावापहववादिनाम् । बोधो ज्ञानं स्वार्थानुमानं, वाक्यं आगमः परार्थानुमानम् । बोधश्च वाक्यं च बोधवाक्यम् । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं स्वपरावभासकं ज्ञानं । न प्रतिबंधवचनम् । केन कतरंण । साधनं च दूषणं च साधनदूषणं द्रैकवद्वावः । स्वपक्षसिद्धिः परपक्षानिराकरणे । भावापहववादिनामभैक्यकांते बोधवाक्ययोरप्यभावस्ततः प्रमाणाभावात् केन साधने केन वा दूषणं क्रियत इति संबंधः ॥ १२ ॥

१. कुतञ्जिद्वृपरभेदे पाठोऽव्य लिखित, पुस्तके ।

२. असद्विति पाठो लिखितपुस्तके ।

भावाभावैकति विरोधं निरुद्योभैक्षण्टवादिनामपि न किञ्चित्संगच्छत् इत्याह—

अष्टशती—बाहरतश्च परमार्थसत् अन्यतरापयेऽपि साधनदूरणप्रयोगानुपपतेरिति प्रकृतार्थपरिमासौ किं त्रिलक्षणविकल्पनया । न हि संवृत्त्या साध्यसाधनव्यवस्था युक्तिमती । शब्दसिद्धेरपरमार्थत्वे पुनरनिराकृत-सङ्गावस्य सर्वस्याशून्यतानुषंगात् । सम्बोपव्यवच्छेदेऽपि समानं । हेयोपादेयोपायरहितमयमहीकः केवलं विको-शति । संवृत्त्यास्तीति स रूपेणेत्यमर्थः ? कृतमनुकूलं । केवलं वर्ता आत्मनो वैयालं सूचयति । अथ पर-रूपेण नास्ति नाम्नि विवादात् एतदपि तादगेव । तदेतेनोभयानुभयविकल्पः प्रत्युक्तः । तदस्ति मृपात्म नेति समानक्षर्चः । संवृत्तिर्विचारानुपपत्तिरित्ययुक्तं । तदभावात्प्रतिपादनार्थं शास्त्रसुपदिशनुपदेशारं चात्रण्य-यन् सर्वं प्रतिक्षिपतीति कथमनुन्मत्तः ? सीद्धोदनेव तावद्यज्ञापराधोऽयं लोकातिक्रातः कथं वभूतेयति-विसमयमासमहे । तमन्ये पुनरद्यापि कीर्तयतीति किं कत परमन्यत्र मोहनीयप्रकृतेः ॥ १३ ॥

विरोधान्नोभैक्षण्टवाच्यविद्विषां ।

अन्नाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्वाच्यमिति युज्यते ॥ १३ ॥.

हत्तिः—विरोधान्नभिचारात् पूर्वापरासंगतत्वात् । न प्रतिषेधवचनम् । एक आत्मा स्वभावो यत्योस्ती तथा तयोर्भवस्तदैकात्म्यम् । उभयोः सत्त्वासत्त्वयोरैकात्म्यसुभैक्षण्टवाच्यं भावाभावैक्यमित्यर्थः । न्यायो युक्तिः प्रमाणेन प्रमेयस्य बटना । स्याद्वाद एव न्यायः स्याद्वादन्यायस्तस्मै विद्विषस्तं वा विद्विषन्तीति स्याद्वादन्या-यविद्विषस्तेषां स्याद्वादन्यायविद्विषामनेकात्मवैरिणाम् । अथ भावाभावोभयकात्पक्षदोषदर्शनादवाच्यतैकात्माश्रीयते ? तथापि दोष एव अत आह । उच्यते इति वाच्यं न वाच्यमवाच्यं तस्य भावोऽवाच्यता सैव एकातोऽ-विद्याच्यवसायोऽवाच्यतैकात्मस्तरिमनवाच्यतैकात्मेति अपि । शब्दार्थयोरवाच्यवाच्यकल्पेऽपि । उक्तिर्वचनं अन्नाच्य-मित्यवक्तव्यमिति । न युज्यते च लक्षते । स्याद्वादन्यायविद्विषां वादिनासुभैक्षण्टवाच्यं न भवति । विरोधात् । विज्ञानशून्यवत् । तथावक्तव्यैकात्पक्षेऽपि अन्नाच्यमित्येवं या उक्तिः साऽपि न युज्यते । सर्वथाऽवाच्यत्वात् । एकशब्देन घटपटादिवत् ॥ १३ ॥

एकहेलया यदि सर्वथा सदसदुभयावक्तव्यरूपं तस्य नास्ति कथं तर्हीत्याह—

अष्टशती—भावाभावयोरेकतरप्रतिक्षेपैकात्पक्षेपक्षितदोषपरिजिहीर्वाया सदसदात्मकं सर्वमभ्युगच्छ-तोऽपि वाणी विप्रतिपित्यते । तस्याः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । न हि सर्वात्मना कञ्चिदर्थं सतं तथै-वासंतमाचक्षाणः स्वस्थः स्वाभ्युपगमेतरनिरासविधानकरणात् शून्यावबोधवत् । त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्व-प्रतिषेधात्—अपेतमन्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति वा तदन्यथापेतमन्यथास्तीति स्याद्वादावलंबनमेवसर्पिति-लप्रकेशन्यायमनुसरति । योऽपि पक्षक्रयोपक्षितदोषपरिजिहास्या सर्वथाऽवक्तव्यतत्त्वमवलंबते सोऽपि कथमवक्तव्यं त्रूयात् ? नैव दोषः स्वलक्षणमनिर्देशं प्रत्येकं कल्पनापोद्भवित्यदिक्त् । तदप्यसत् यदसतः समुदाहतं । यथैवाक्षविषयेऽभिधानं नास्ति तथाक्षणाने विषयो नैवास्ति ततस्तत्र प्रतिभासमानेपि न प्रति-भासते । न केवलं विषयवलात् दृष्टेरूपतिः—अपि तु चक्षुरादिशक्तेऽच । तदर्थवत् करणमनुकर्तुमहंति न वाच्यं विशेषाभावात् । दर्शनस्य कारणातरसङ्गेऽपि विषयानुकारानुकारित्वमेव, सुतस्येव पित्राकार-नुकरणमित्यपि वार्ता स्वोपादनमात्रानुकरणत्वप्रसंगात् । उभयाकारानुकरणेऽपि रूपादिवदुपादानस्यापि विषयतपत्तिरतिशयाभावात् । वर्णादेवा तद्विषयवत्प्रसंगात् । तज्जन्मरूपविशेषेऽपि तदन्यवसायनियमात् याहेरर्थविषयत्वमित्यसारं । दर्शनस्यानच्यवसायात्मकत्वाददोषोऽयं प्रत्यक्षस्यानच्यवसायहेतुला'दित्यनिरूपिता-भिधानं तत्राभिलापाभावात् । तदभवेऽप्यन्यवसायकल्पनायां प्रत्यक्षं किं नाच्यवस्थेत् । यथैव हि प्रत्यक्षस्या-भिलापसंसर्वयोग्यता नास्ति तथा तत्समनंतरभाविनोऽपि विकल्पस्य । तथाहि किंचित्केन चिद्विशिष्टं गृह्ण-माणं विशेषणविशेष्यतसंघव्यवस्थाग्रहणमपेक्षते दंडिवत् । न चायमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थः ? प्रत्यक्ष-वलेत्परेत्विचारकत्वात्—प्रत्यक्षवत् । नैतदेवं शब्दार्थविकल्पवासनाप्रभवत्वान्मनोविकल्पस्य ततस्तर्ही-

कथमक्षबुद्धेरूपादिविषयत्वानेयमः ? तदभिलापसंसर्गोऽपि तद्वदनुमायते । तस्मादयं किञ्चित्प्रश्न्यन् तत्सदृशं पूर्वदृष्टं न स्मर्तुमर्हति तत्त्वामविशिष्टाभ्यरणात् । तदस्मर्त्नैव लक्ष्यभेदानं प्रतिषेदते । तदप्रतिपक्षौ तेन तज्जयायति । तदयोजयत्वाध्यवस्थतीति न क्वचिद्विकल्पः शब्दो वेत्यविकल्पाभिधानं जगत् स्यात् । तथाहि—बहिरतर्वा एहीतमप्यगृहीतकल्पं क्षणक्षयलक्षणसंवेदनादिवत् तथाचायात्मचेतनलं जगत् । सहस्रृतिरसुक्तैव तत्त्वामक्षारमात्राणामपि क्रमशोऽध्यवसानात् अन्यथा संकुला प्रतिपक्षिः स्यात् । नाम्नो नामांतरेण विनापि स्मृतौ केवलार्थव्यवसायः किं न स्यात् । तत्त्वामांतरपरिकल्पनायामनवस्था । तदयमशब्दं सामान्यं व्यवस्थन् स्वलक्षणमपि व्यवस्थेत् । भेदाभावात् सामान्यवत् स्वलक्षणमध्यवस्थज्ञभिलापेन योजयेत् ततो न किञ्चित्प्रमेयमनभिलाप्य नाम । ग्रन्थक्षस्यानभिलाप्यत्वे स्मार्तं शब्दानुयोजनं दृष्टसामान्यव्यवसायो यथपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् तदिदिव्यज्ञानात्सामान्यव्यवसायो न स्यात् प्रागिवाजनकावात् तदंतरेणापि दर्शनमयं गौरिति निर्णयः स्यात् । अनभिलाप्यत्वं विशेषस्यानुभवे कथमभिलाप्यस्य स्मृतिरत्यंतमेदात् ? शब्दार्थयोः संबंधस्यास्वाभाविकल्पे कथमर्थमात्रं पश्यन् शब्दमनुस्मरेत् ? । तदर्थं वा यतोऽर्थं व्यवसायः । चक्षुरादिज्ञानस्य कर्थचिद् व्यवसायात्मकलाभवे दृष्टसजातीयस्मृतिर्न स्यात् । दानहिंसाविरतिनेतसः स्वर्गादिफलजननसामर्थ्यसंवेदनवत् । क्षणक्षयानुभववदा प्रत्यक्षेऽभिलापसंस्कारविच्छेदे कृतस्तद्विकल्पाभिलापसंयोजनं यतः सामान्यमभिलाप्य स्यात् । नच ग्राहकप्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभासभेदादिष्यस्वभावभेदः सङ्केतकार्थोपनिबद्धदर्शनप्रत्यासलेतरपुरुषज्ञानविषयवत् । तथा च मंदप्रतिभासिनि तत्संकेतव्यवहारनियमकल्पनायामपि कर्थचिद्विभेदयत्वं वस्तुनः सिद्धमित्यलं प्रसंगेत् । तस्मादवाच्यैकांते यदवाच्यमित्यभिधानं तदसंजसं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् स्ववचनविरोधात् ॥ १३ ॥

कर्थाचित्ते सदेवेष्टं कथञ्चिदसदेव तत् ।

तथोभयमवत्यं च नययोगान्न सर्वथा ॥ १४ ॥

बृत्तिः—कर्थञ्चित्-केन चित्पकारेण । ते-तव सदेव-भाव एव । इष्ट-मतमस्युपेतम् । कर्थञ्चित्-केन-चित्प्रकारेण । असदेव-अभाव एव । तत् यदेव सत् । तथा तैनैव केनचित्पकारेण । उभयं सदसदात्मकम् । अवान्यमवत्तत्व्यम् । चकारात्कर्थञ्चिदित्यर्थः । नयस्य वक्तुरभिप्राप्यस्य योगो शुक्लिन्ययोगस्तसामान्ययोगादभिप्राप्यवशादित्यर्थः । न सर्वथा-सर्वकारेन्न । किमुक्तं भवति—सदसदुभवावक्तव्यं वस्तु न भवति । किमुक्तं केन चित्पकारेण ।

तदेव स्वष्ट्यनि अनवस्थां च निराकरोति उत्तरकारिक्या—

अष्टुशती—तावप्रहादिरन्योन्यं स्वलक्षणविवैककांतो जीवांतरवत् स्वात्मन्यपि संतानभेदप्रसंगात् । अहमहीयकयात्मा विवतान्तुभवजनादिभिन्नः स्वलक्षणप्रत्यक्षः सर्वलोकानां कर्त्त्वचित्रविज्ञिक्षणे नीलादिविशेषनिर्भासवत् आमभूतान् परस्परतो विविक्तान् सहकमभाविनो गुणप्रयार्यानामसाकुर्वन् सञ्चेव । तदेकत्वाभवे नीलादिविशेषनिर्भासवत् दर्शननानासंतानसंवेदनक्षणविज्ञितसंवेदनं न स्यात् । तथा कमवृत्तीनां सुखादीनां मतिभृतादीनां वा तादात्मयविगमेकति संततिरनेकपुरुषवत् । नैरंतर्यादिरविशेषप्रसंतानव्यतिकरोऽपि किं न स्यात् । न हि नियामकः कर्थेऽद्विशेषोऽन्यत्र भेदभेदपरिणामात् असंकरे हर्षविषादादिचित्रप्रतिपत्तेयोगात् । यथैकत्र समनवतरावप्रहादिसदादिस्वभावसंकरणरिणामस्तर्थं चेतनावेतनेषु संप्रत्यतीतानागतेषु, तत्सभावात्रिच्छिसः । अतः कर्थञ्चित्सदेवेष्टं । न केवलं जीवाजीवप्रभेदाः सजातीयविजातीयव्यावृत्तिलक्षणाः किमुद्दिक्षणेपि क्वचिद् प्राप्यप्राहकयोः सितादिनिर्भासांशपरमाणुसंवित्तयोऽपि, परस्परपरिहारस्थितिलक्षणवात् अन्यथा स्थूलशब्दलोकनाभावात्, तदेकाशवत् । तथाच सकलचेतनेतरक्षणपरिणामलवविशेषाः परस्परविविक्तात्मसंतरन्योन्याभावमात्रं जगत् अन्यथा सर्वथैकत्वप्रसंगात् । अन्ययस्य विशेषप्रक्षणादभावो वा । तदिष्टसदेव कर्थञ्चित् । न हि भावाभौकांतयोर्निःपर्यायमनीकरणं युक्तं । यथैवास्ति तथैव नास्तीति विप्रतिषेध-

धात् कथंचित्सदसदात्मकं द्रव्यपर्यायनयोगेष्वया, विपर्यये तथैवासंभवत् । सर्वथा आत्मतरकल्पनायां तदंश-
निवेदनविशेषप्रतिपत्तेतत्यताभावप्रसंगात् । सर्वथोभयरूपत्वे वा जात्यंतरप्रतिपत्तेतत्योगात् । तथा चानवस्थाद्वि-
दोषानुषंगः । तदिष्टं स्यादुभये, सद्वितराभ्यामनभिलापे वस्तुनः केवलं मूकलं जगतः स्यात् विधिप्रतिपेध-
व्यवहारयोगात् । न हि सर्वात्मनामभिलाप्यस्वभावं बुद्धिरूप्यवस्थति । न वानव्यवसायं प्रमितं नाम गृही-
तस्यापि तादृशस्यागृहीतकल्पवात् भूद्वाचैतन्यवत् । सर्वात्मनाभिलेङ्गप्रत्यक्षेतराविशेषप्रसंगात् । तथा-
भिलेयत्वेऽपि सत्येतरयोरभेदः स्यात् । स्वपक्षविपक्षस्यासत्वात् तत्प्रदर्शनाय यत्किञ्चित्प्रणयन् वस्तु सर्वात्म-
नभिलेयं प्रतिजनातीति किमप्येतन्महाद्भुतं, तत्कृतां वस्तुसिद्धिमुपजीवति न च तदाच्यतां चेति स्वद-
गिरागमात्रमनवस्थानुषंगात् ॥ १४ ॥

सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिचतुष्टयात् ।

असदेव विपर्यासान्न चेत् व्यवतिष्ठते ॥ १५ ॥

वृत्तिः—सदेव-सत्त्वमेव सर्वं-निरवशेषं विश्वम् । को नेच्छेत्-को न मन्यते कस्य नेष्टु ? कितु
इष्टेव सर्वस्य । स्वरूपमात्मरूपं स्वस्य वा रूपं तदादिर्यस्य तत्स्वरूपादि तत्त्वैतत्त्वतुष्टयं चतुर्विकल्पं तत्स-
थाभूतं । तस्मात्स्वरूपादिचतुष्टयात् । किं तत् ? स्वद्रव्यस्वक्षेत्रस्वकालस्वभावः । तस्मात् । असदेव नास्तित्व-
मेव विपर्यासात्-अस्वरूपादिचतुष्टयात् । अस्वद्रव्यक्षेत्रकालभावात् । न चेत्-न्यदेवं न । न व्यवतिष्ठते-न घटते
नात्मस्वरूपं लभते इत्यर्थः । किमुक्ते भवति-स्वरूपादिचतुष्टयात्सर्वं सदेव को नेच्छेत् ? । विपर्ययाद्विपर्यये
को नेच्छेत् ? । यदि पुनर्येतैव सत्त्वं तेनैवासत्त्वमिति स्यान् किञ्चिदपि स्यात् ।

शेषभंगप्रकल्पणार्थमाह—

अष्टशती-स्यात्सदसदात्मकाः पदार्थाः सर्वस्य सर्वोकरणात् । न हि पटादयोधटादेवत् क्षीराद्याहारणलक्ष-
णामर्थकियां कुर्वते धटादिज्ञानं वा । तदुभयात्मनि दृष्टांतः सुलभः । शब्देतरप्रत्यययोः एकानेकवस्तुविषययोः,
एकात्मसमवेतयोः कारणविशेषपवशात् परिवृत्तात्मनोः स्वभावभेदेऽपि कथंचिदेकल्पमस्त्वेव विच्छेदानुपलब्धेः ।
उपादानस्य कार्यकालमात्मानं कथंचिदनयतश्चिवरतरनिवृत्ताविशेषात् कार्योत्पत्तायपि व्यवेदशानुपपत्ते-
स्तादृशं स्वरूपैकल्पमस्त्वेव विशेषावेश्वया तु नास्येव । न हि पौरस्यः पाश्चात्यः स्वभावः, पाश्चात्यो वा
पौरस्यः निरोक्तः । तत्र क्रमेऽपि प्रतिभासातिशयवशात् प्रकल्पेत तदेकल्पादक्रमः किं न स्यात् । तदे-
कमनेकाकारं, अक्रमकमात्मकं, अन्वयव्यतिरेकरूपं सामान्यविशेषात्मकं सदसत्परिणामं स्थित्युत्पत्तिविना
शात्मकं स्वप्रेत्यनियतं स्वशरीरव्यापिनं त्रिकालगोचरमात्मानं परं वा कथंचित् साक्षात्करोति परोक्षयति
वा केशादिविवेकल्पामुच्चारयितुमशक्यमित्यर्थः । तादृशैकचतन्यं सुखादिभेदं वस्तु स्वतोऽन्यतः सजातीयविजातीयाद्वि-
विकल्पणं विभक्ति—अन्यथा अनवस्थानात् कवचित्कर्थंचिदनियमः स्यात् ॥ १६ ॥

क्रमापितद्वयाद् द्वैतं सहावाच्यमशक्तिः ।

अवक्तव्योक्तराः शेषास्त्रयो भंगा स्वहेतुतः ॥ १६ ॥

वृत्ति—क्रमेण परिपाद्या अर्पितं विवक्षितं क्रमापितं तच्च तद्वयं द्वितयं क्रमापितद्वयं तस्मात्क-
मापितद्वयात् । द्वाभ्यामितं द्वीतीं-द्वीतमेव द्वैतं-द्रव्यात्मकमहितवस्तित्वस्वरूपं-क्रमविवक्षितस्वपरचतुष्टयाद-
स्तित्वनास्तित्वस्वरूपमित्यर्थः । सह-युगपत् एकहेतुया विवक्षितस्वपरचतुष्टयादित्यर्थः । यद्यपि द्रव्यशब्दः
समासांतर्भूतस्तथायि तेन संबंधोऽन्यस्याऽशुतवात् । अवाच्यं—अवक्तव्यमुच्चारयितुमशक्यमित्यर्थः । कुतः ?
अशक्तिः असामर्थ्यात् । अवक्तव्यमवाच्यमुक्तरं-परं येषां भङ्गानां तेऽवक्तव्योक्तराः शेषा अन्ये त्रयो भङ्गास्त्रयो
विकल्पाः । स्वहेतुतः स्वकीयकारणात् । के ते स्वहेतुवः स्वरूपादिचतुष्टयात्सहविवक्षितस्वरूपादिचतुष्टया-
स्तित्वात्कर्तव्यं । तथा पररूपादिचतुष्टयात्, युगपदर्शितस्वपररूपादिचतुष्टयाच्च नास्ति चावक्तव्यम् ।
तथा क्रमापितस्वरूपादिचतुष्टयाद्युगपदिविवक्षितस्वपररूपादिचतुष्टयाच्चास्ति नास्ति चावक्तव्यं च ।

किमुकं भवति ?— स्वहेतोः स्यादस्ति १ । स्यान्नास्ति २ । स्यादस्ति नास्ति च ३ । स्यादवक्तव्यम् ४ । स्यादस्ति चावक्तव्यम् ५ । स्यान्नास्ति चावक्तव्यम् ६ । स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यं च ७ वस्तुत इत्यर्थः ॥

अस्तित्वादीन् धर्मान् युक्तिः समर्थं, अधुना तेषामेकस्मिन्नधिकरणेऽबस्थानस्य विरोधमन्तरेण परस्परपरिहारेण रूपादीनामिव युक्तिः समर्थनार्थमाह—

अष्टशती-स्वपररूपाद्यगेकं सदसदात्मकं वस्तु न विषयसेन तथा दर्शनात्, कल्पयित्वा पि तउजन्मरूपाद्यवसायान् स्वानुपलंभव्यावृत्तिलक्षणं दर्शनं प्रमाणयितव्यं । तथाहि—बुद्धिरियं यथा प्रत्यासन्या कस्य चिदेवाकारमनुकरात् तथा तमेव निधमेनैपलभेत् नान्यथा चर्मपरिश्रमं परिहरेत् । विलक्षणस्यापि विभ्रम-हेतुफलविज्ञानैर्व्यभिचारात् तदनभ्युपगमे स्वाभ्युपगमसिद्धेः किंसाधनः परमुपालभेत् ? । तदेकोपलंभनियमः स्वपरलक्षणाभ्यां भावाभावात्मनं प्रसादयति, तदभावे न प्रवर्तयति नापि निर्वतयति प्रमाणांतरवन्निष्पर्यायं मावामावाभिवानं नांजसैव विषयीकरोति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । वचनसूचनसामर्थ्यविशेषान्तिलघनात् । संकेतानुविधानेऽपि कर्तृकर्मणोः शक्तयशक्तयोरन्यतरव्यपेशार्हत्वात् । अयोदारूपज्ञेयनवत् । अन्यथा चाक्षुषात्वादयः शब्दादिधर्मा न भवेयुः । अतो यावंति पररूपाणि तावत्येव प्रत्यात्मं स्वभावतिराणि तथा परिणामात् । द्रव्यपर्यायौ व्यस्तसमस्तौ समाश्रित्य चरमभगत्रयव्यवस्थानं । न खलु सर्वात्मना सामान्यं वाच्यं ? तत्प्रतिपत्तेरर्थक्रियां प्रत्यनुपयोगात् । न हि गोत्वं वाहदोहादाद्युपयुज्यते । लक्षितलक्षण्या वृत्तिः कथंचित्तादात्मयेन भवेत्, संबंधांतरासिद्धेः कार्मुकादिवत् । तादृशानुपलंभात्मकेतोऽपि न सिद्धयेत् । सतापि तादृशान्यव्यावृत्यात्मना भवितव्यं अन्यथा विशेषवत्स्वभावहानिप्रसंगात् विशेषाणां वा तद्वलतो व्यावृत्तेनचान्यापोहः सर्वथार्थः शब्दस्य विकल्पस्य वा । साधनवचनेन नित्यवस्मातोपव्यवच्छेदेऽपि स्वलक्षणस्यानित्यत्वसिद्धौ साधनवचनानर्थक्यात् । विकल्पाभिवानयोर्वस्तुसंपर्शाभावे स्वलक्षणदेशनस्याकृतनिर्णयस्य वस्तुसन्निधेवविशेषात् किं केन प्रभितं स्यात् । न हि मिथ्यात्यवसर्थेन तत्त्वव्यवस्थानं वस्तुदर्शनसमारोपव्यवच्छेदयोः अन्यतरस्यापि स्वतस्तत्त्वापरिनिष्ठितौ इतरेतत्त्वाश्रयदोषः । समयादर्शिनोऽपि कवचिदन्वयबुद्धर्माभिवानव्यथहारो तत्कार्यकारणव्यातिरेकव्यवस्थायां गुडुच्यादुदाहरणप्रकल्पसि विषयासत्यति—॥ १६ ॥

अस्तित्वं प्रतिपेध्येनाविनाभव्येकधर्मिणि ।

विशेषणत्वात्साधम्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १७ ॥

वृत्तिः—अस्तित्वं सत्त्वं प्रतिपेध्येन-नास्तित्वेन अविनाभावि-नास्तित्वेन विना न भवति पृथभूतं नोपलभ्यत इत्यर्थः । धर्मा आस्य सन्ति धर्मा एकश्वासौ धर्मी च तस्मिन्नेकधर्मिणि । विशेषणत्वात् । उपधिक्रमात् । समानो धर्मः सधर्मस्तस्य भावः साधर्म्यमन्वयः । यथा—दृष्टांतप्रदर्शकः । भेदस्य विवक्षाऽपेणा तथा इत्यर्थः । एकधर्मिणि शब्दादी अस्तित्वाविनाभावि कृतः ? विशेषणत्वात् । यथा कृतक्रत्वादौ साधर्म्यं वैधम्येण विना न भवति । यद्विशेषणं तत्प्रतिपेध्याविनाभावि यथा साधर्म्यं व्यतिरेकविवक्षया । द्रुमादौ विशेषणं चास्तित्वं । तस्मात्प्रतिपेध्यधर्माविनाभावि ॥ १७ ॥

तथा—

अष्टशती— सर्वामित्यमनित्यं चोति प्रतिज्ञाय-अभिप्रेत्य वा प्रमेयत्वादिहेतूपादनेऽपि व्यतिरेको ऽस्तेव प्रमेयत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् । खपुष्यादयोऽपि तत्र व्यवहारमिच्छता अमेयाः प्रतिपत्तव्या इति न किञ्चित्प्रमाणं प्रमेयाभावस्यापि तथाभावानुषेणाव्यवस्थाप्रसंगात् । नचैतद्विरुद्धं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् ।

१ लिखितपुस्तके उपाधिक्रमादिति वाकः ।

दर्शने स्वाक्षरमन्तर्पर्यतां स्वभावकार्यप्रतिबंधाभावे ग्रन्थेन्द्रलं प्रमाणांतरमवस्थमाकर्षयति । ततो विश्रीतिप्रिद्ध-
मेतत् । नच स्वलक्षणमेवान्यपोहः सर्वथाविधिनियमयोरेकतानत्वाऽसंभवात् । तत्स्वभावभेदाभावे च संके-
तत्क्रियेषानुपपत्तेः-अभिधानप्रत्ययविशेषोऽपि माभूतदन्यतरवत् । ततो यावंति पररूपाणि प्रत्येकं तावंत-
स्तततः परावृत्तिलक्षणाः स्वभावभेदाः प्रतिक्षणं प्रत्येतव्याः । यदि संबंधतराणि भावस्वभावभेदकानि
न स्युस्तदा नित्यत्वेऽपि कस्यचित्संबंधं तरेषु कदाचित्केषु क्रमशोऽर्थक्रिया न वै विप्रतिप्रिध्येत । शक्यं हि
वक्तुं क्रमवर्तीनि कारणानि तत्तत्त्विर्वतनात्मकानि इति नित्यं स्वभावं न वै जहाति क्षणिकसामिर्मासन्नि-
पतैकतमवत् । तदेतच्चदा तदा तत्त्वकर्तुं समर्थमेकं स्वभावं अविच्छिन्नं विभाणं सहकारिकारणानि स्वभाव
स्याभेदकानि नानाकार्यानेवं यनानि कादाचित्कानि प्रतीक्षयत इति । तदिमेऽर्था विधिप्रतिषेधाभ्यां संप्रतिवत्
हानप्रतिबंधमतिवर्तते वस्तुत पञ्च । ततो न संवृत्तिस्तदन्यवहाराय भेदमावृत्य तिष्ठतीति युक्तं । तद-
नेकस्वभावाभावे विनिर्भासासंभवात् आत्मनि प्रत्र चासभविनमाकारमादर्शयतीति मुग्धायते सर्वासहाय-
रूपानुपलब्धेः । तदियं संवृत्तिः सामान्यसामान्याभिकरण्य-विशेषणनिशेष्यभावादिव्यवहारनिर्भासान् विभ्रती
स्ययमनेकलूपतां प्रतिक्षियते व्यवस्थापयति । तदूद्ग्रावातराणामनेकात्मकत्वे वास्तवीं साधर्म्यादिस्थितिरविशेषण
विकल्पबुद्धिमित्यात्मं प्रतिज्ञानेत्प्रतिक्षिप्तेव । यत्पुनरेतदन्यतो व्यावृत्तिरनात्मिकैवेति तत्र चक्षुरादि-
ज्ञानस्य निर्व्यवसायात्मकस्य स्वयमभूतविशेषात् । निर्णयस्य भावस्वभावाऽसंस्पर्शीनः सर्वथा वस्तुतस्वा-
परिच्छेदादच्छ्वेति स्वयमेकांतानुपपत्तेः । अतोऽयं स्वभावः स्वभावभेदान् विधिप्रतिषेधविशेषान् विभाणः
प्रत्यक्षेतरप्रमाणसमाधिगतलक्षणः प्रतीयेत । तस्माद्विशेषणं तत्प्रतिषेधाविनाभावि क्वचिद्गम्भीणि यथा
साधर्म्यं भेदविवक्षया, कृतकत्वादौ विशेषणं चास्तित्वं तसः प्रतिषेधर्मप्रतिबंधी ॥ १७ ॥

नास्तित्वं प्रतिषेधेनाविनाभाव्यक्षधामीणि ।

विशेषणत्वाद्विधर्म्यं यथाऽभेदविवक्षया ॥ १८ ॥

दृष्टिः-नास्तित्वं प्रतिषेधनस्तित्वेनात्मविशेषणत्वात् । यथा वैधर्म्यमभेदविवक्षया ॥
यक्षिचित् विशेषणं तत्सर्वमेव प्रतिपक्षधर्माविनाभावि यथा वैधर्म्यं साधर्म्यविवक्षया । हेतोविशेषणं
च नास्तित्वं ॥ १८ ॥

पुनरप्यविरोधं दर्शयन्नाह-

अवृशती-भेदभेदविवक्षयोरवस्तुनिवंशनले विषयासोऽपि कि न स्यात् । ततः समंजसमेतत् ।
यक्षिचित्विशेषणं तत् सर्वमेकत्र प्रतिपक्षधर्माविनाभावि यथा वैधर्म्यमभेदविवक्षयां हेतौ । तथा च नास्ति
त्वं विशेषणां-अन्यथा व्यवहारसंकरप्रसंगात् । न हि स्वेच्छाप्रकल्पत्वधर्माभिमित्यवस्थायां परमार्थवितारः
स्यात् । तदसमीक्षिततत्त्वार्थीलोकप्रतीतिवशाद्वेदभेदवस्थितिस्तत्त्वप्रतिपत्तये समाश्रियत इति वालाभिला-
पकल्पं । भावस्वभावोपरोधात् ॥ १८ ॥

विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः शब्दगोचरः ।

साध्यधर्मो यथा हेतुरहेतुशाप्यपेक्षया ॥ १९ ॥

दृष्टिः-विधेयशब्दवाच्यः साध्य इत्यर्थः । प्रतिषेध्यो निराकरणीयः । द्वन्द्वः । तावात्मा स्वरूपं
यस्य स विधेयप्रतिषेध्याव्यात्मा विशेष्यो धर्मी पक्ष इत्येकार्थः । शब्दगोचरः शब्दविश्यः । साध्यस्य
धर्मः साध्यधर्मः । यथा दृष्टान्तप्रदर्शकः । हेतुः साधनमेहेतुरसाधनम् । अपि: सम्भावनायाम् ।
अपेक्षया विवक्षया ॥ विशेष्यो विधेयप्रतिषेध्यात्मा शब्दगोचरत्वात् यथा साध्यधर्मो हेतुश्चहेतुश्च सवति
विवक्षया । अग्निमत्त्वे साध्ये धूमो हेतुर्भवति जलत्वे साध्येऽहेतुरेकस्मिन्द्वार्मिणि । एवमत्रापि-यो यः शब्द-
विषयः स सर्वोऽपि विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः । यथा साध्यधर्मो हेतुरहेतुश्चपेक्षया । शब्दविषयस्वं
विशेष्यः तस्माद्विधेयप्रतिषेध्यात्मा ॥ १९ ॥

शेषभंगान् समर्थयन्नाह—

अष्टशती—किञ्चित्केन चिद्रिशिष्ठं गृह्णमाणं विशेषणविशेष्यतसंबंधलोकस्थितिसंकलनेन गृह्णेत नान्यथेत्यभिनिवेशेऽपि वस्तुनो विधिप्रतिषेधस्यभावयोः प्रलेकं दर्शनमवश्यभावि । ततो विधिप्रतिषेधावात्मानी विशेषस्य सविकल्पकत्वं प्रसाधयतः । ततः सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुत्वलक्षणं । अस्तित्वनास्तिल्यांर्धमी सामान्यं तत्र तादात्म्यलक्षणः संवेदः संबंधात्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसंगात् । तच्चैतत्सारं, जात्यादिमतामेतत्र संभवत्येवेति तदभाव एवासंभवात् तथा सति नैकांतेन दर्शनविकल्पमिधानाना विषयभेदेऽस्ति कर्थंचित्प्रतिभासभेदेऽपि प्रल्यासनेतरपुरुषदर्शनवत् । तथाहि धूमादयः कृतकल्पादयो वा क्वचिदग्निसलिलयोर्विनाशेतरयोर्वा साधनेतरस्त्रभात्राभ्यां साक्षात्कियेरन् । इतरथा हि विशेष्यप्रतिपत्तेरयोगात् । अनापेक्षायां त्रु विरेधः । तस्मात् यदभिषेयं तद्विशेष्यं यद्वा विशेष्यं तदभिलाप्यं यद्वा वस्तु तत्सर्वं विषेयप्रतिषेद्यात्मकं यथोत्पत्त्यादिः । अपेक्षया हेतुः—अहेतुश्च साव्येतरयोः—तथा च विमलविकरणं सत्त्वाभिषेयत्वादिः॥१९॥

शेषभंगाश्च नेतृत्वा यथोक्तनययोगतः ।

न च कर्दिचाद्विरोधोऽस्ति मुनीद्र तत्र शासने ॥ २० ॥

बृत्तिः—शेषभंगास्च अवकल्प्यादयो नेतृत्वा ज्ञातत्वा योजनीयाः । यथोक्तश्चासौ नयश्च यथोक्तनयः तस्य योगस्तस्मात् विशेषणत्वादिति हेतोरित्यर्थः । विरोधेऽपि न कश्चित् । उपलक्षणमेतत् । विरोध इति संशयविरोधवैयविकरण्योभयदोषप्रसंगसंकरनवस्थाऽभावानाक्षिपति एते दोषा न संति । कस्मात्? अनेकांतत्वाद्वस्तुनः । जीवादिपदार्थयाधात्म्यमननान्मुनयस्तेषामिंद्रो भगवान् केवली तस्य संबोधनं हे मुनीद्र । तत्र शासने युञ्जन्मते । अनभिलाप्यादयोऽपि धर्माः क्वचिदकथमिणि प्रल्यनीकस्वाभावाविनाभाविनो विशेषणत्वात् पूर्वोक्तमुदाहरणम् ॥

अष्टशती—स्यादस्ति स्यान्नास्तीति भंगद्वयसुपयुक्तं तदपेक्षयाशेषल्यं । भंगत्वापेक्षं वा । यथोक्तनययोगत इति विशेषणत्वादिनाक्षिपति । तदनभिलाप्यादयोऽपि क्वचिद्भिणि प्रत्यनीकस्वाभावाविनाभाविनः प्रतीयते विशेषणत्वादिभ्यः पूर्वोक्तमुदाहरणं । तच्चैव सति किञ्चिद्रिप्रतिविद्धं—अन्यथेव विरोधात् ॥ २० ॥

अनेकांतात्मकं तत्त्वं व्यवस्थाप्यैकांतं निराकर्तुमाह—

एवं विधिनिषेधाभ्यामनदास्थितपर्युक्त् ।

नेति चेत्प यथाकार्यं बहिरंतररूपाधिभिः ॥ २१ ॥

बृत्तिः—एवमनेन प्रकारेण । विधिनिषेधाभ्यामस्तिल्यनस्तिल्याभ्याम् । अनवस्थितमनवधारितं यद्वस्तु तदर्थं कृत्कार्यकारि भवति । नेति चेत् यद्येवं न भवति । न । यथाकार्यं यथाभूतं कार्यमुपलभ्यते तस्य कारकं न स्यात् । बहिरंतररूपाधिभिः बाह्याभ्यतरहेतुभिः सहितैरपि । अथवा अनवस्थितं शून्यं अयथाकार्यम् ॥

अथ मतं स्यादस्तीत्यनेतैव स्यान्त्वदेन सर्वे भंगा गृहीताः । किमेतेषां प्रपञ्चोऽत आह—

अष्टशती—सप्तमेगीविधौ स्याद्वादे विधिप्रतिषेधाभ्यां समारूढं वस्तु सदसदात्मकमर्थक्रियाकारि कर्थचिल्लत एव सामिग्रीसन्निपातिनः स्वभावातिशयोषपत्तेः सुवर्णस्य केयूरादिसंस्थानं नेति चेदित्यादिनैकांतेऽर्थक्रियां प्रतिक्षिपति । न तावत्सतः पुनरूपतिरस्ति । न चानुत्पन्नस्य स्थितिविपत्ती खपुष्यत । नाप्यसतः सर्वशेषात्पत्त्यादयस्ताद्वत् । यदि पुनः सामिग्न्याः प्राग्विद्यमानस्य जन्म न स्यात् को दोषः स्यात् । तस्या निरन्वयविनाशे निष्कारणस्य तथैवोत्पत्तिर्व्य स्यात् । न हि निराधारोत्पत्तिविपत्तिर्व्य क्रियरूपलात् । स्थितिव्यन्नैतन्मंतव्यं । नोत्पत्त्यादिः क्रिया क्षणिकस्य तदसंभवात् । ततोऽसिद्धेऽहेतुरिति प्रलक्षाविरोधात् । प्राहुर्भावादिगतः चक्षुरादिबुद्धौ प्रतिभासनात् । अन्यथा तद्विशेषविकल्पोऽपि माभूत् न हि दंडपुरुषसंबं-

धादश्च ने दंडीति विकल्पः स्यात् । तस्मात्सूक्तं येदकांतेन सदसद्वा तन्मोत्पत्तुर्महति व्योमवंव्यासुतवत् । इति । कथमिदानीमनुपत्तस्य गगनादेः स्थितिः ॥ इति चेत् न—अनभ्युपगमात् । द्रव्यनयापेक्षया, परमसिद्धया वा उदाहरणं ॥ २१ ॥

धर्मे धर्मेऽन्य एवार्थो धर्मिणोऽनंतधर्मणः ।

अंगि वेऽन्यतमांतस्य शेषांतानां तदंगता ॥ २२ ॥

बृत्तिः—धर्मे धर्मे धर्मनिर्देशे । भज्जे भज्जे इति वा पाठांतरं । अन्य एवार्थोऽपूर्वे एवार्थः । कुलः ? धर्मिणो वस्तुनः । अनंता धर्माः स्वभावा यस्य सोऽनंतधर्मी तस्यानंतधर्मणः । अंगित्वे प्रधानत्वे । अन्यत-मांतस्याप्लित्वादीनां मध्ये एकतमस्य । शेषांतानां परिशेषधर्माणां नाप्लित्वादीनां । तत्स्मात् । अंगता अप्रधानता । अववा तदांगता इति पाठांतरम् । तदा तस्मिन्काले । शेषाणामप्रधानता । अतः पुनरुक्तता नास्ति । अथवा सुनपसपमेगीनिरूपणार्थमियं कारिका, संक्षेपार्थी चेयं ॥ २२ ॥

सप्तभग्नी योजयाज्ञाह—

अष्टशती—यदि पुनः प्रत्युपाधि परमार्थतः स्वभावमेदो न स्यात् तदा द्वेऽभिहिते वा प्रमाणांतर सुक्षयंतरं वा निरर्थकं स्यात् । यहीतप्रहणात्पुनरुक्तेष्व स्वभावातिशयाभावात्, सदुत्पचिकृतकत्वादेः प्रत्य-नीकस्वभावविशेषाभावात् । यावंति पररूपाणि तावंत्यस्ततस्ततो व्यावृत्तयः प्रख्येकमिलेयापि कल्पना माभूत् । सतां हि स्वभावानां गुणप्रधानभावः स्यात् । ततः परिकल्पितव्यावृत्त्या धर्मांतरव्यवस्थानं परिफल्युप्रायं वस्तुस्वभावाभावप्रसंगात् । तथेद्रिपुद्योऽपि स्वलक्षणविशया माभूत्वन्, कवलं व्यावृत्तिं पश्येयुः, औद्येविकल्पायोगात् । अतिप्रसंगात् ॥ २२ ॥

एकानेकविकल्पादावृत्तरत्वाऽपि योजयेत् ।

प्रक्रिया भंगिनीमनां नयैर्नेयविशारदः ॥ २३ ॥

बृत्तिः—नयविशारदो नयः प्रमाणपरिगृहीतार्थेकदेशे वस्तव्यवसायस्तस्मिन्कुशलः । नयैः एवेऽ-तुभिर्विशेषणवादिभिः । एनां प्रक्रियाम् । भंगिनीं भंगवतीं भंगबहुलो । उत्तरत्रापि इह ऊर्ध्वमणि । योजयेदुद्घाटयेत् ॥ ३ ॥ एकश्च अनेकश्च तावेव विकल्पौ तात्रादिर्थस्य तस्मिन्नेकविकल्पादौ । कथं ? स्यादेकः । स्यादमेकः । स्यादेकश्चानेकश्च । स्यादवक्तव्यः । स्यादेकश्चावक्तव्यः । स्यादनेकश्चावक्तव्यश्च । स्यादेकश्चानेकश्चावक्तव्यश्च । एवमनेन द्वैताद्वैतादिषु योजयं ॥ २३ ॥

सदायेकांतेषु दोषमुद्भाव्यैवमद्वैतैकांति दूषयितुमाह—

अष्टशती—स्यादेकं सदद्रव्यनयापेक्षया । यद्यपि विशेषाः परस्परव्यावृत्तपरिणामाः कालादिभेदेऽपि सद्रूपविशिष्टवित्तज्ञाननीलादिनिर्भीसवत्, स्यादनेकत्वमास्कदंति । न हि संख्यासंख्यावतोभेदेनादृष्टौ विशेषेणविशेषविकल्पः कुंडलित् । क्षीरोदकवदतद्वेदिनेन्नच भेदैकांते तद्रक्तास्ति व्यपदेशनिमित्ताभावात् । अन-वस्थाग्रसंगात् । तस्मादयं कथंचिद्व संख्यासंख्यावतोः स्वभावमेदं पैश्यति तदिशिष्टाविकल्पनात् । क्वचिलिङ्गेऽप्यन्यत्र संशयाद्, वर्णरसादिवत् ॥ २३ ॥

इत्यास्त्रीमासाभाव्ये प्रथमः परिच्छेदः ।

१ । अष्टशतिकल्पायोगात्, पाठांयं स, पुस्तके ।

२. पद्धत्, पद्धतोति स, पुस्तके गातः ।

**अद्वैतकांतपक्षेऽपि हयो भेदो विरुद्धते ।
कारकाणी कियायाच्च नैकं स्वस्मात्मजायते ॥ २४ ॥**

वृत्तिः——अद्वैतमेवेत्येकांतोऽसद्ग्रहः स एव पक्षो जिज्ञासितविशेषो धर्मी तस्मिन्नपि हयो भेदः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छिन्नं नानालं लोकप्रसिद्धं वा । विरुद्धते मिथ्या भवेत् । कारकाणी कर्त्तादीनि क्रिया आकुञ्चनादिका पाकादिका वा एतेषां परस्परेण “इयं क्रिया इमानि कारकाणि इदं कर्तृकारकमिदं कर्मत्यादि । इयं दहनक्रिया हयं पचनक्रियेत्यादि । चशब्दादिदं प्रमाणमिदं परिच्छेदं वस्तु” इति भेदो न स्यात् । कुतः १ नेति एकांतप्रतिपेत्रवचनम् । एकमसहायम् स्वस्मादात्मनः । प्रजायत उत्पद्यते ॥ २४ ॥

तैयवमपि—

अष्टशती——सदायेकांतेषु दोषोद्भावनमाभिहितं । अद्वैतकांताभ्युपगमात् न तावतनेकांतसिद्धिरिति चेत् । न प्रत्यक्षादित्रिरोधात् । न हि कस्यचिदभ्युपगममात्रं प्रमाणसिद्धं क्रियाकारकभेदं प्रतिरूपाद्विक्षणिकाभ्युपगमवत् । न स्तो जायते परतो वा अपि तु सुषुप्तायते प्रतिपस्युपायाभावात् । तस्मात् यद्दृष्टविरुद्धं तज्ज समंजसं । यथा नैरात्म्यं । विरुद्धते च तथाऽद्वैतं क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादिभिः ॥ २५ ॥

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् ।

विद्याऽविद्याद्वयं न स्यात् वंधयोऽसद्वयं तथा ॥ २६ ॥

वृत्तिः——शुभकर्माशुभकर्मेति द्वयं न स्यात् । पुण्यमिदं पापमिदं इहलोकः परलोको ज्ञानम-ज्ञानं वंधो मोक्षस्त्र जीवप्रदेशकर्मप्रदेशान्योन्यादेषो वंधः । अष्टविद्यकर्ममोक्षो मोक्ष इत्येवमादि न स्यात् ॥

प्रमाणादद्वैतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती——प्रमाणप्रत्यनीकं स्वमनीषिकाभिरद्वैतमन्यदा किंचित्कलमुद्दिश्य आरचयेत् । अन्यथा सद्विपस्तिप्रवर्तनायोगाप्रेक्षावृत्तेः । तथाहि पुण्यपापसुखदुःखेहपरलोकविद्यतरबंधमोक्षविशेषरहितं प्रेक्षा-पूर्वकारिभिः-अनादरणीयं यथा नैरात्म्यदर्शनं । तथा च प्रैस्तुत ॥ २६ ॥

हेतोराद्वैतसिद्धिचेद्वैतं स्याद्देतुसाध्ययोः ।

हेतुना चेद्विना सिद्धिद्वैतं वाङ्मात्रतो न किं ॥ २७ ॥

वृत्तिः——अद्वैतस्य सिद्धिः किं हेतोराहोस्त्रिद्वचनमात्रात् १ यदि हेतोरिदं साधनमिदं साध्यमिति द्वैतं स्यात् । साधनमंतरेणाद्वैतस्य सिद्धिर्वेदेव वचनमात्राद्वैतं कस्मात् स्यादिति समानं ॥ २७ ॥

पुनरप्यद्वैतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती——यदसिद्धं तज्ज हितेषुभिः-अहितं जिहासुभिर्वा प्रतिपत्त्य । यथा शून्यैकांतः । तथा-चासिद्धमद्वैतमित्यत्र नासिद्धो हेतुः । तासिद्धिर्यदि साधनात् १ साध्यसाधनयोस्तर्हि द्वैतं स्यात् । अन्यथा अद्वैतसिद्धिवत् द्रुतसिद्धिः कथं न स्यात् १ स्वाभिलापमात्रादर्थसिद्धौ सर्वं सर्वस्य सिद्धयेत् ॥ २८ ॥

अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना ।

संद्विनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्याद्वते कचित् ॥ २९ ॥

वृत्तिः——द्वैताद्विना न भवत्यद्वैतं । यथा अहेतुहेतुमंतरेण न भवति । संद्विनो नामवतः प्रतिषेध्य-मंतरेण प्रतिषेधो यस्मात् । यो यः संद्वी तस्य तस्य प्रतिषेध्यमंतरेण प्रतिषेधो न भवति । यथा कुसुममंत-रेण आकाशादौ कुसुमस्य । संद्वी चाद्वैतं तस्माद्वैतेन विना प्रतिषेधो न भवति ॥ २९ ॥

१ इत्यतोऽग्रे प्रमाणादि न स्यादिलयि पाठः । २ । आरभयेत् पाठः अ, पुस्तके । ३ । प्रहृतमित्यर्थः ।

अधुना सर्वथा सर्वपदार्थपृथक्त्वैकात्तथादिवेशेषिकादिमतकदर्थनार्थमाह—

अष्टशती- अद्वैतशब्दः स्वभिषेयप्रत्यनीकपरमार्थपिक्षः-नव्यगृह्णाखडपदत्वात् अहेत्वभिधानवत् । नात्र किञ्चिदृतप्रसंज्यते तादृशो नजो वस्तुप्रतिषेधनिवंधनत्वात् । सर्वत्र प्रतिषेध्यादते संज्ञिनः प्रतिषेधाभावः प्रत्येतत्वः ॥ २७ ॥

इष्टमद्वैतैकात्तथापत्राणं पृथक्त्वैकात्तांगीकरणात् इति मावदीधरत् ।

पृथक्त्वैकात्तपक्षेऽपि पृथक्त्वात् ।

पृथक्त्वे न पृथक्त्वं स्यादेकस्थो द्वासी गुणः ॥ २८ ॥

हृत्तिः- यद्यप्यद्वैतैकात्तपक्षे दोषभयात् पृथक्त्वमित्येकात्तपक्षोऽभ्युपगम्यते तथापि पृथग्गुणात्तावपृथग्भूतावभ्युपगम्तव्यो गुणगुण्यादी । अन्यथा तस्मादपि यदि ती पृथक्त्वं भिन्नो स्यातां तदामीं पृथक्त्वास्योगुणो न स्यात् । कुतः । यतोऽनेकस्थो द्वासी गुणो दृष्ट इत्यर्थः न च तयोः पृथक्त्वगुणः पृथग्गतिः सर्वेषामभावः स्यात् । तस्मात् भेदपक्षोऽपि न श्रेयान् ॥

इदानी पृथक्त्वैकात्तथादिवेशमायासु क्षणिकत्वैकात्तकदर्थनार्थमाह—

अष्टशती- पृथग्भूतपदार्थेभ्यः पृथक्त्वस्य पृथग्भूते तेषामपृथक्त्वप्रसंगात् । तदगुणगुणिनोरतादात्म्ये घटपटवद् व्यपदेशोऽपि माभूत् संबंधनिवंधात्तराभावात् । पृथक्त्वमन्यद्वा पृथग्भूतमनेशं-अनेकस्थेषु निष्ठ्यायं वर्तते-इति दुरव्यगाहं ॥ २८ ॥

संतानः समुदायश्च साधम्यं च निरकुशः ।

प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिहते ॥ २९ ॥

बृचिः- एकत्वस्य सादृश्यस्य कथंचित्तादात्म्यस्य । निहतेऽहनुतिर्निराकरणम् । अयवा एकशब्दो द्रव्यवचनोऽयं ततः स्वार्थिकस्त्वप्रत्ययः तस्मिन्नेकत्वनिहते । क्रमभाविनां कारणतदूतामाली-नकमन्दकमधुरकादीनां गोरसजातिमजहतामुत्तरेतरपरिणामप्रवाहः संतानो न स्यात् भवेत् । तथा रूपरसादीनां धर्माणां सहस्रां नियमतो युगपदुत्पादव्ययभाजमिकस्मिन्नत्रस्थानं समुदयो न स्यात् यथनेकात्तामकं द्रव्यं न स्यात् । तथा शब्दघटादीनां साधम्यं च न स्यात् । मूल्वाऽमुत्र प्राणिनः प्रादुर्भावः प्रेत्यभावः सोऽपि न स्यात् । निरकुशो निर्बाधोऽस्त्वलितरूपः सर्वत्र संबंधनीयः । चशब्देन प्रलभिज्ञानदयोऽपि न स्युः । तदेतत्सर्वं न स्यादिति समुदायेन निर्देशात् यथायोग्यं संबंधो भवति । सौमान्यनिर्देशात्तपुरस्कलिङ्गता ।

पुनरपि भेदैकाते दूषणम्यह—

अष्टशती- कार्यकारणयोः पृथक्त्वैकाते कार्यकालमात्मानमनयतः कारणत्वाऽसंभवात्तदनुत्तेः कुतः संतातिः ? इवीपरकालभाविनोरपि हेतुफलव्यप्रेशभाजोरतिशयात्मनोरन्वयः संतानः कथंचिक्षणात्ते नीललोहितादिनिर्भासचित्रैकसंवेदनश्चत् कथंचिदेकत्वम् भवितुमर्हति । तदवयवपृथक्त्वकल्पनायां चित्रानिर्भासो मौभात् । पृथग्वर्णात्तरविषयानेकसंतरैकक्षणश्चत् तत्र प्रत्यासत्तिवेष्टकथंचिदैक्यात् कोऽपरः स्यात् ? अन्यथा वेद्यवेदकाकारयोरपि पृथक्त्वैकात्तप्रसंगात् । स्वभावभेदेऽपि सहोषलंभनियमात्मकथंचिदभंदाभ्युपगमे कथं-मेकसंतानसंविदां समन्तरोपलंभनियमात्मकथंचिदैक्यात् न स्यात् । तत्र यथा प्रत्यासत्या संतानः समुदायश्च तथेव कथंचिदैक्यमस्तु । न हि तादृशां साधम्यमन्यदन्यत्रात्मसांकार्यात् । एकज्ञाननिर्भासविशेषाणां भिदः स्वभावभेदेऽपि यथैकत्वपरिणामः स्वभावतोऽनेकुशः-तथा प्रेत्यभावादिषु संतानान्वयः परमार्थकत्वमात्मस-स्वजीवादिव्यपेदेशभाजनं स्वभावभेदानाकम्य स्वामिवदनन्यत्र वर्तयति ॥ २९ ॥

**सदात्मना च भिन्नं चेत् ज्ञानं ज्ञेयाद्दिव्यसत् ।
ज्ञानाभावे कथं ज्ञेयं बहिरंतश्च ते द्विषां ॥ ३० ॥**

बृशि:—तथा चेतन्यस्तरुपेण ज्ञेयात्प्रभेयात् ज्ञानमवक्षेप्त्री भिन्नमन्यच्चेनादि सदात्मना चास्तित्वरूपेणापि पृथक् स्यात् । द्विवाऽपि ज्ञानं ज्ञेयं चासत्स्यात् । अभावः स्यात् । कुतः? ज्ञानाभावे बोधशून्ये कथं ज्ञेयम् । बहुत्राहं । अन्तः अतरङ्गं च । हे द्विषां तुम्हे दिष्टतो मिथ्यादशाम् । यस्मात्ज्ञाने सति **‘ज्ञेयं विषयल्लात्’, ज्ञेये सति ज्ञानं च भवति तत्परिक्षेदकल्पात् । तस्मात् ज्ञानं कथंचिद्भिन्नमेपितव्यं सदाचालनाऽन्यथाऽवस्तु स्यात् ।**

**सार्वविशेषस्य वाच्यवाच्चक्तेभ्यते तस्य पूर्वमदृष्ट्यात्सामान्यं त्वपदिष्यते शब्दैरित्यभिप्रायत्रतो मतमा-
त्रिष्य तत्कदर्थयितुमाह—**

**अष्टुशती—विशिष्णो त्रिपयात्कर्वचित्त्वभावमेदेऽपि सदाचालना तादात्म्यं बोधाकारस्येव विषया-
कारात्, विशेषाभावात् । अन्यथा ज्ञानमवस्थेव खण्ड्यत । तदभावे बहिरंतर्वीं ज्ञेयमेव न स्यात्
तदपेक्षत्वात् ॥ ३० ॥**

सामान्यार्थी गिरोऽन्येषां विशेषो नाभिलप्यते ।

सामान्याभावं तस्तेषां सूर्षवं सकला गिरः ॥ ३१ ॥

बृशि:—अथ मतं सामान्यमस्मभिरिष्यते किंतु शब्दोचरलादवस्तु, अत आह । सामान्यं विक-
ल्पेनेष्टोऽवौं वाच्यो यासां ताः सामान्यार्थीः । गिरो वाचः । अन्येषां मिथ्यादशां । यतस्ताभिविशेषो यापा-
त्म्यं स्वलक्षणं नाभिलप्यते । यदेवं सामान्यं तेषामवस्तु असत्स्याभावात्सकलाः समस्ता गिरो वचनानि
मृगेवासत्यरूपा एव अतो न वाच्यं नापि वाचकोऽनुमानाभावः ॥ ३१ ॥

उभयैकांतं निराकर्तुकामः प्राह—

**अष्टुशती—विशेषाणामशक्तप्रसमयत्वात्—असकेतितानभिधानात् विशेषदर्शनवत्तद्बुद्धावप्रतिभासनात्
अर्थसंनिधानपेक्षणाच्च, स्वलक्षणमनभिशेयं सामान्यमस्तुः उच्यते इति वस्तु नोम्यत । ति स्यात् । ततः किं
शब्दोचरणेन संकेतन वाः गोशब्देऽपि हि गां नाभिन्त यथाक्षशब्दः । सवाच मौनं यत्किंचिद्द्वा वचन-
मवेत् विशेषाभावात् । अस्ति विशेषः कथं स्वार्थं नाभिदर्थीत न वै परमार्थं कृतान्त्वात् अभिधान-
मवेत् विशेषाभावात् । इत्यपि वातं अविकल्पेऽपि तथैव प्रसंगात् । तदेवमनवधारितात्मकं वस्तुस्व-
नियमः किंतुपादानविशेषात् ? इत्यपि वातं अविकल्पेऽपि तथैव प्रसंगात् । नापि विशेषादात्मकमेव
लक्षणमापनीपद्येत । न वस्यभिरिष्याने—अर्थसंनिधानमेपक्षते विष्वाभावप्रसंगात् । नापि विशेषादात्मकमेव
दूरेऽपि तथाप्रतिभासप्रसंगात् । यथारात् । क्षणमंगादिसाधनवचनमन्यद्वा न किंचित्सल्यं वक्तुरभिप्रेतमात्र
सूचितवात् । प्रवानेश्वरादिसाधनवाक्यवत् । सदर्थाप्रतिपादनाद्वा प्रसिद्धालीकवचनवत् । दृश्यविकल्पा-
सूचितवात् । अर्थात् अनश्वानादप्रतिगतिः । अतोऽर्थविकल्पोऽपि भावूत इत्येवकल्पं जगत्स्यात् । न चायं
स्यात् । परतस्तेतुः अनश्वानादप्रतिगतिः । अतोऽर्थविकल्पोऽपि भावूत इत्येवकल्पं जगत्स्यात् । न चायं
परोक्षबुद्धिवादमतिशेते स्वयमनिर्णीतेन नामात्मना बुद्धिर्थ अवस्थाप्रवर्तीति सुव्यवस्थितं तत्त्वं । न वै
परोक्षबुद्धिवादमतिशेते स्वयमनिर्णीतेन नामात्मना बुद्धिर्थ अवस्थाप्रवर्तीति सुव्यवस्थितं तत्त्वं । न वै
स्वरूपं परहरां वा बुद्धिर्थवस्यति निर्विग्रहलादित्वातिः । इदमतोऽभावतरं बहिरंतश्च सदाचावसिद्धेः । स्वपर-
स्वरूपं परहरां वा बुद्धिर्थवस्यति निर्विग्रहलादित्वातिः । इदमतोऽभावतरं बहिरंतश्च सदाचावसिद्धेः । स्वपर-**

स्वभावप्रतिपत्तिशून्येन स्वपरपक्षसाप्तनदूषणव्यवस्थां प्रत्येतीति किमपि महाद्भुतं ॥ ३१ ॥

१ इयं अवतीत्यर्थः ।

२ ताथागतमते स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षं सामान्यविषयं चातुर्माने तत्त्वं सामान्याभावे

त्रिमानाभावः स्वादेश्वेतदर्थः ।

विरोधात्रोभवेकात्मयं स्यादादन्याथविद्विषा ।
अवान्यतेकातेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ३२ ॥

बृत्ति:—अथ मतं यद्यकैके द्वये उभयीकात्म्यमेषितव्यमिति दूषणमाह । एकत्वपृथक्त्वप्रत्यनीकस्वभावद्वयसम्भवोऽपि न संभवति अस्तित्वनास्तित्ववत् प्रतिषेधात् । एकेनैकस्य निराकृतत्वात् । अथावाच्यमिष्यते तदपि न । अवान्यत्वे येयमुक्तिः साऽपि न संभवति मिथ्यादशां ।

सामान्यविशेषां परस्परनपेक्षावन्याभ्युपगती निरस्य तौ सोऽक्षी सत्तावर्धकियां कुरुत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमाह—

अष्टशती—अस्तित्वनास्तित्वैकत्वानेकत्ववत् पृथक्त्वैतरप्रत्यनीकस्वभावद्वयसम्भवोऽपि माभूत विप्रतिषेधात् । न खलु सर्वतिमना विस्त्रिवर्गाद्यासोऽस्ति तदन्योन्यविषिप्रतिपेधलक्षणलाद्, वंच्यासुतवत् । सर्वव्यानमिलायतत्वाभ्युपगमेऽपि यदेतदनभिलाप्यं तत्त्वमिति तदव्याहम्येत ॥ ३२ ॥

अनपेते पृथक्त्वैक्यं शबस्तु द्वयहेतुतः ।
तदेवैक्यं पृथक्त्वं च स्वभेदैः साधनं यथा ॥ ३३ ॥

बृत्ति:—परस्परानपेक्षे पृथक्त्वैक्ये सामान्यविशेषाववस्तु अर्थक्रियाकारि न भवति द्वयहेतोद्वाभ्यां । कथं ? यद्विशेषशूल्यं तत्त्वास्ति यथा खरविशाणं सामान्यं च तथा परपरिकिलितं । तस्मान्नास्ति विशेषः सामान्यशूल्यत्वात् । खरविशाणविशेषवत् । इत्येन हेतुद्वयेन सामान्यविशेषयोरवस्तुत्वं साधनीयं । तदेव वस्तु ऐश्वर्यं-सामान्य-विशेषश्च पृथक्त्वं च द्वयात्मकं । कुतः ? अविरोधात् । यथा साधनं हेतुशानं याक्यं वा स्वभेदैः स्वधर्मैः पक्षधर्मान्यव्यतिरेकादाभिर्भिन्नमेकं भवति ।

ननु तदेवैक्यं पृथक्त्वं च कथं ? यावता विस्त्रिततः,—

अष्टशती—एकत्वपृथक्त्वैऽनेकांततः स्तः प्रलक्षादिविरोधात् इति स्पष्टयति—पृथक्त्वैकत्वे तथाभूते न स्तां—एकत्वपृथक्त्वरहितत्वाद् ज्योमकुसुमादिवत् । सोपेक्षत्वे हि तदेवैक्यं पृथक्त्वमित्यविस्तरं सपक्षविपक्षयोर्भावाभावाभ्यां साधनवत् । स्वभेदैर्वी संवेदनवत् । सारंभकावयवैर्वी घटादिवत् । तादृशं हि साधनं स्वार्थक्रियायास्तदंतरेणापि पाठांतरमिदं बहुसंगृहीतं भवति ॥ ३३ ॥

सत्सामान्यात् सर्वैक्यं एथक् द्रव्यादिभेदतः ।
भेदाभेदविवायामसाधारणहेतुवत् ॥ ३४ ॥

बृत्ति:—सतोऽस्तित्वस्य सामान्यं यत्तत्था तस्माच्च सर्वस्त्रैक्यमेव । द्रव्यादिभेदै-द्रव्यपर्यायगुणादिभेदैरथवा द्रव्यश्चेत्रकालभावैर्भिन्नं पृथक्त्वदेव । भेदश्चाभेदश्च तयोर्बिंश्क्षायां क्रियमाणायामसाधारणहेतुः श्रावणत्वप्राणादिमत्त्वादिसद्वत् । यथप्रत्रान्वयो नास्ति तथायन्यधानुपरिक्षेप्तेन सिद्धमिति ॥ ३४ ॥

केषांचिद्विषयमानस्याविवक्षाऽविद्यमानस्येव विवक्षा अन्येषां वैयाकरणानां विद्यमानस्येव विवक्षा नाविद्यमानस्य, अन्येषां विवक्षा नास्ति लेतन्मतनिराकरणायाह—

अष्टशती—सर्वार्थीनां समानपरिणामेऽपि कथमैक्यं भेदानां स्वमावसांक्यानुपत्तेः । यथैकभेदस्य स्वभावविच्छेदभावात् । अन्यथैकं सदन्यदसत्यात् ? तत्समंजसं सर्वमेवं सदविशेषात् इति । तस्यैवः सतोऽद्रव्यादिभेदात् पृथक्त्वं । उदाहरणं पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

विवद्वा चाविवक्षा च विश्वव्यञ्जेतधर्मिणि ।
सतो विशेषणस्याद् नास्तस्तेस्तदर्थिभिः ॥ ३५ ॥

बृत्तिः—सतो विद्यमानस्य विशेषणस्यास्तिव्वादेविक्षा चाविवक्षा च । नासतो नविद्यमानस्य किञ्चते । केस्तदर्थिभिर्विवक्षाप्रयोजनवद्विः । अत्रैकस्मिन् । कुतः ? लोकप्रसिद्धमेतत् ।

कस्याचिद्देवः संवृतिकल्पतोऽन्यस्याभेदः संवृतिकल्पित इत्येतां दूरगमनासनात्तनितां विषयतिपत्ति निराकर्तुमाह—

अहृती—विधिप्रतिषेधमर्णाणां सताभेद विवक्षेतराभ्यां योगस्तदर्थिभिः किंयेत अन्यथा अर्थनिष्पत्तेभावात् उपचारमात्रं तु स्यात् । न चाऽरिनिर्मिणवक्त इत्युपचारात्यकादावुपद्धुय्यते । तदैकक्षणः परस्परव्याख्यतयोऽपि परिणामविशेषाः ॥ ३६ ॥

प्रमाणगोचरो संतो भेदाभेदौ न संवृती ।
तावेकव्वाविरुद्धी ते गुणमुख्यविवक्षया ॥ ३६ ॥

बृत्तिः—भेदाभेदो ग्रमाणगोचरो-प्रमाणविषयौ संतो—भवन्ती संवृतिरूपवावपरमार्थी न प्रमाणविषयल्लात् । अतस्तवागमं तावेकव्वाविस्मिन् ऋमिणि न विरुद्धौ । गुणविवक्षया अप्रधानविवक्षया । मुख्यविवक्षया प्रधानविवक्षया । दृश्यते च लोके प्रधानप्रधानविवक्षण यथाऽनुदरा कन्येलादि ॥ ३६ ॥

नित्यत्वैकात्तं निराकर्तुकाम आह—

अहृती—प्रमाणमविसंवादिङ्गानमनविगतार्थिविगमलक्षणल्लात् । तदेवं सति भेदमभेदं वा नान्योऽन्यरहितं विषयीकरोति । न हि बहिरत्वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं वा तथैवोपलभामहे यथैकात्तवादिभिराभ्यायते । सूक्ष्मस्थूलकारणां स्थूलसूक्ष्मस्वभावव्यतिरेकेण ग्रन्थक्षादावप्रतिभासनात् तत्र स्वभावांतरस्य प्राप्तस्यविवक्षायां-आकरांतरस्य गुणभावः स्यात् । वटोऽपि परिमाणवो रूपादयो वेति ॥ ३६ ॥

इति आप्तयोगासाभाष्ये द्वितीयः परिच्छेदः ।

नित्यत्वैकात्तपदेऽपि विक्रिया नोपपद्यते ।
प्रगीवं कारकाभावः क्वच प्रमाणं क्वच तत्कलम् ॥ ३७ ॥

बृत्तिः—उक्तपक्षदोषभयाभित्यत्वैकात्तपक्ष आश्रीयते तत्रापि सतो भावस्यांतरावासितिर्विक्रिया सा नोपपद्यते न घटत इत्यर्थः । अत एव कारणात् कारकाणि कर्त्तादीनि तेषामभावः शून्यता । प्रगीव पूर्वमेव । तस्मिन्नभावे कारकविशेषप्रमाणवस्तुयाथात्म्यप्रतिपादकं क तस्मिन् किंतु न कविदियि । तदभावे क प्रमाणफलमुपक्षाहानेपानादिकम् ? ॥ ३७ ॥

माभूद्विक्रिया व्याप्त्यव्यञ्जकभावो भविष्यत्यत आह—

अहृती—सदसदैकत्ववृथक्त्वैकात्तप्रतिपेधानंतरं नित्यत्वैकात्तप्रतिक्षेपः । पूर्वापरस्वभावपरिहारावासिलक्षणामर्थक्रियां कोटस्थेऽपि छुवाणः कथमनुन्मत्तः ? कारकज्ञापकहेतुव्यापारासंभवात् । परिणामविवर्तधर्मावस्थाविकारणां स्वभावपर्यायल्लात् । तदेतद्विनाशोत्पत्तिनिवारणमबुद्धिपूर्वकं प्रसङ्गादिविरोधात् क्षणिकैकात्तवत् ॥ ३७ ॥

प्रमाणकारकैर्व्यक्तं व्यक्तं चेदिद्विद्यार्थवत् ।

ते च नित्ये विकार्यं किं साधोस्ते शासनाद्वहिः ॥ ३८ ॥

वृत्तिः—प्रमाणादि प्रत्यक्षादीन् । कर्तुकर्त्तिकरणाद्यदानापादानाधिकरणानि कारकाणि तैर्यकं प्रकाशितं व्यंजिते कृते । व्यक्तं महदादि । यथेद्रिवैश्वशुरादिमिथो विषयः । चेत्येवं । ते च व्यंग्यव्यञ्जके निले अविचलितकर्त्ते । कि विकार्यं यावता हि न किञ्चित्पि । तथ साधोमुनेः शासनात् प्रवचनात् । बहिरंतेष्वयमेव हि विकारे यो वस्तुभ्यन्यथाभावं व्यक्तिप्रयन्ययाभावः अव्यक्ताद्यक्षमन्यत् । तथ शासने पुनः सर्वं मुघटम् ।

पुनरपि कर्त्तिकामाह—

अष्टशती-अथ सतं—प्रमाणकारकाणि व्यवस्थितमेव भावं व्यंजयति । चशुरादिवास्वार्थं ततो न किञ्चिद्विप्रतिपिद्धं । विषयविशेषविज्ञानादेः शाश्वतत्वान् किञ्चिद् व्यक्तार्थं पश्यामः । कर्वचिदपूर्वोर्यती तदेकात्-विरोधात् तदभावविकार्यानुपगतेः । न तै किञ्चिद्विरुद्धं कार्यकारणभावाभ्युगमात् इत्यनालोचितसिद्धातः ॥

यदि सत्सर्वथा कार्यं पुंकवोत्पत्तुमर्हति ।

परिणामप्रकल्पसिद्धं नित्यत्वेकांतवाचाची ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—असक्तिकिञ्चिदपि नोपपदं सर्वं सर्वत्र सर्वस्मादतं आह । यदि सर्वभा विश्वप्रकारैर्यथा शक्त्यात्मना एवं व्यक्तात्मनापि कार्यं घटादिकं सत् विद्यमानं पुमानिव पुंकत् सांख्यपरिकल्पितपुरुषकृत् । नोत्यनु नो प्रादुर्भवितुमर्हति योग्यं भवति । यद्यत्सर्वथा सत् न तदुत्पत्तेऽयथा सांख्यपुरुषः सर्वथा कार्यं तस्मान्नोत्पत्तेऽयते । अथ व्यवस्था तस्य द्रव्यस्य धर्मातरत्यागैर्धर्मातोपजनितः परिणाम इष्यते ? अत आह परिणामस्य प्रकल्पसि : कल्पना समर्थनं च सर्वस्य नित्यत्वमिति योऽयमेकांतस्तस्य बाधिनी निराकरण-शीला विरोधिनी इत्यर्थः ।

अतो बन्धमोक्षादिकमत्र न संभवति नित्यत्वात्प्रकृतिपुरुषयोस्तत्र यते पुनः संभवतीत्याह—

अष्टशती-न तावत्सतः कार्यत्वं चैतन्यवत् । नाप्यसतः सिद्धांतविरोधात् गगनवकुमुकश्चत् । नापरमे-कांतप्रकारांतरमस्त । विवर्तादेः पूर्वोत्तरस्वभावप्रवृत्तिसोल्पतिलक्षणवात् । तदेतत्वैलोक्यं व्यक्तेरपेति नित्य-त्वप्रतिपेधात्-अगेतमर्थास्त विनाशप्रतिपेधात् इत्यनेकांतोक्तिरध्वर्षपर्वतिलप्रवेशन्यायमनुसरति ॥ ३९ ॥

पुण्यपापक्रिया न स्यात् प्रेत्यभावः फलं कुतः ।

बन्धमोक्षी च तेषां न येषां त्वं नासि नायकः ॥ ४० ॥

वृत्तिः—सैत्रीप्रमोदकरुणादिक्रियाऽभावे कुतः पुण्यहतुल्वात् पुण्यं । हिसादिरशुभरिणामः पापहेतुल्वात्पापं । तयोः क्रिया क्षयोपार्जनं न स्यान् भवेत् अत एव क्रियाऽभावे कुतः प्रेत्यभावः । जन्मांतर-फलं च सुखदुःखादिकृपं कुतः ? बन्धः कर्मणाऽस्वतंत्रीकरणं मोक्षः स्वात्मोपलब्धिः एतो च द्वौ तेषां न येषां त्वं नासि—न भवसि नायकः प्रभुः ? किमुकं भवति एतसर्वं वच्छासन एव नान्येषां नित्यत्वादिनां कुतः ? विक्रियाऽभावात् ॥

न केवलं नित्येकांत एतेषामभावः किंतु—

अष्टशती-नेत्रप्रेक्षापूर्वकरिभिराश्रयणीयं पुण्यपापप्रेत्यभावत्वं भौक्षविकल्पहितवात् नैरात्म्यादिवत् । न चैतत्वचिदेकांतं संभवति ॥ ४० ॥

क्षणिकैकांतपशेऽपि प्रेत्यभावाद्यसंभवः ।

प्रत्यभिज्ञाद्यभावाद्य कार्यारंभः कुतः फलं ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—क्षणिको निरन्वयविनाशः स एवैकांतपश्चलस्मिन्नपि प्रेत्यभावादीनां जन्मांतरादीनामसंभवोऽभावः । प्रत्यभिज्ञा स एवायमिति ज्ञानं सा आदियेषां ते प्रत्यभिज्ञाद्यस्तेषामभावस्तस्मच्च कार्यारंभ ओ-

दनवट्टदेवारं आदिकिया । अतः कुतः फलं समर्पणादिकं परिहारोऽनिष्टस्य । अहमदेत्तर्य भविष्यति नान्यस्मदेतदपि न संभवत्येव । आदिशब्देन पर्यालोचनाभ्यवसायादीनां प्रहणं । यदि कश्चित् स्थिरः कर्ता स्यादुपादानादीन्यपि यदि स्थिराणि संत्यस्य कार्यस्य, एतद्योर्गे एव तन्निराकरणमपि । कथंचिद्यदि कार्य-रूपेण परिणमतिै तदा सर्वं सुघटं नान्यथा ॥ ४१ ॥

तत्र कारणे कार्यं मनागपि नास्तीति चेदत आह—

अष्टशती-सणक्षयैकातदर्शने-अहितं, असंभवत्यभावादित्वात् उच्छैरेकातवत् । धौविष्यकांताभ्युपगम-वद्धा । भिजकालक्षण्यानामसंभवद्वासनत्वात् अकार्यकारणवत् । न विनष्टं कारणमसत्त्वाचिरतरातीतवत् । समनंतरत्वेऽप्यभावाविशेषात् । न च पूर्वस्योत्तरं कार्यं तदस्येव हि भावात् वस्त्रंतरवत् अतिक्राततमवद्धा नहि समर्थेऽस्मिन् सति स्वयमनुपित्सोः पश्चाद्भवतस्तल्कार्यवं ? समनंतरत्वे वा निष्पवत् । कारणभावा-विशेषेऽपि कार्योपत्तिसमयनियमावक्लृतौ कस्यचित् कौटस्येऽपि तत्कारणसामर्थ्यसद्वावभेदेपि कार्यजन्मनः नानार्थवत् । किं च इयात् ? लिङ्गाभावात् । तथा चाकस्मिकत्वं स्थात । उभयत्राविशेषेण कर्विदनुपयोगेऽपि कवचिद् व्यपेदेशकल्पनायामन्यत्रापि किं न भवेत्क्षणस्थितिः । एकोऽपि भावोऽनेकस्वभावः चित्रकार्यत्वात् नानार्थवत् । न हि कारणशक्तिभेदमंतरेण कार्यनानात्वं युक्तं रूपादिज्ञानवत् । अन्यथा रूपादेनानात्वं न सि-द्धयेत् चक्षुरादिसामिप्रभेदात् तज्ज्ञाननिर्भासभेदोऽत्रकल्पेत । युगपेदकार्योपनिवद्वद्विनामपि भवितव्यमेव प्रतिभासभेदेन कारणसामिप्रभेदात् । अन्यथा दर्शनभेदोऽपि माभूर । प्रसासनेतरयोर्धेतरनिर्भासो-पलन्वेः । सेयमुभयतः पाशारञ्जुः । सहकारिणस्तदेतुस्वभावभेदयंतोऽपि कार्यभेदेतत्वः स्युः क्षणक्षयवत् । न हि कादाचिकानि तत्कर्तुं समर्थनीति स्थिरोऽर्थस्तत्करणस्वभावं जहाति तद्बुद्धिपूर्वक-त्वाभावात् । क्षणिकसामिप्रीसनिष्ठतितैककारणांतरवत् । कल्पयित्वापि स्वहेतुप्रकृतिं भावानां स्वप्रकृतिरेवश्य-अन्येत्याः । तत्त्वमाववशास्त्कारणप्रकृतिव्यवस्थापनात् । तदयमकारणोऽपि स्वभावनियतोऽर्थः स्थात् । यद्यद्वावं प्रत्यनपेक्षं तत्तद्भावनियतं तथा विनाशं प्रत्यनपेक्षं विनश्वरं तथैव स्थितिं प्रत्यनपेक्षं स्थानु-तद्वेतोरकिंचित्करत्वात् तद् व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताकारणात् इत्यादि सर्वं समानं । आदौ स्थितिदर्शनात् विद्युप्रदीपशिरेऽपि स्थितेतनुमानं युक्तं । अन्यथांते क्षयदर्शनात् आदौ तत्प्रतिपत्तिसंजैव तादृशः कारणादर्शनेऽपि कथंचिदुपादानानुमानवत् तत्कार्यसंतानस्थितिरहष्यनुभीषेत । तस्मात्कर्थचन स्थितिमतः प्रतिक्षणं विवर्तोऽपि नान्यथा प्रभावादेवयोगात् । कुतः प्रेत्यभावादिः ? सत्यपि हेतुरुद्भावे कारणकार्यत-त्वत् संतरिन्म स्थात् । अतादात्म्याविशेषात् तत्त्वभावविशेषावक्लृतौ तादात्म्येऽपि कोऽपरितोषः । विरोधस्य सर्वथाप्यपरिहार्यत्वात् । तसंतानपेक्षया प्रेत्यभावादिः मामस्त ज्ञानेत्ययोः प्रतिक्षणं विलक्षणत्वात् । न वै प्रत्यभिज्ञादिः पुरुषांतरवदर्थीतरवद् । ततः कर्मफलसंवंधोऽपि नानासंतानवदनियमात् न युक्तिमवतरति । तत्सूक्तं विणिकपश्चो विद्वद्विरनादरणीयः सर्वधार्थकियाविरोधात् निष्पत्तिकातवत् । सल्येव कारणे यदि कार्यं विद्युक्त्यसंक्षणवर्ति स्थात् । ततः संतानाभावात् पक्षांतरासंभवाद्वेति स्थितमेतत् ॥ ४२ ॥

यद्यस्तसर्वथा कार्यं तन्माजनि खपुण्यवत् ।

मोपादाननियमोभून्माऽभ्यासः कार्यजन्मनि ॥ ४२ ॥

बृहत्स्तुति:—सर्वथा शक्तिव्यक्तिस्वरूपेण यदसदविद्यमानं तत्कार्यं माजनि माभूत् । खण्डं गगनकुमुमं तद्रिव खपुण्यवत् । उपादानं मूलिङ्गितत्त्वादिकं तस्य नियमोऽस्मदेतत्कार्यं भवतीति निष्पत्यः सोऽपि माभूत् । आश्वासोऽस्मादेतद्विष्यत्ययमपि माभूत् । कार्यजन्मनि कार्योपत्तौ ॥ ४२ ॥

पुनरपि दोषमुद्भावयितुमाह—

१ । एतद्योग्यमेव पाठेऽयं लिखितपुस्तके ।

२ । परिणमनमपि पाठोर्यं मुद्रितपुस्तके ।

अष्टशती-कथंचित् सतः कार्यत्वं उपादानस्योत्तरीभवनात् सङ्कलपि विरुद्धधर्माध्यासानिराकृतेः । तथा चाभ्यव्यतिरेकप्रतीतेर्भीवस्त्रभावनिवेदनायाः किं फलमपलापेन । तदन्यतरनिराकृतादुभयजिरङ्गुणिः अमेदात् । तत्रासत्कार्यै सर्वेषाऽनुलोदप्रसंगात् खुश्यत्वत् । न तादृशकारणवत् सर्वथाऽभूतत्वात् वैव्यमुत्तयत् । कथंचिदस्थितानुलोदलादिति योज्यं । रात्रिपि प्रभवलक्षणे पूर्वपूर्वस्योत्तरीभवने मृत्यिडस्यासकोशकुशलादियु सकललोकसाक्षिकं, स्वमनीषिकाभिः सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलंभानवधारणावक्लृप्तिमारचयता मोपादाननियमोऽभूतकारणात्मकत्वात् तदन्यताऽप्यान्तेषात् एवैषा वैलग्न्यात् । निरन्वयस्यापि तादृशी प्रकृतिरात्मानं कारणात्मेभ्यो यथा विशेषयतीति चेत् ? न अत्यंतविशेषाऽनुपलब्धेः । तदविशेषादर्शने सर्वेषां साध्यं स्यात् । तस्मात् इथमस्य प्रकृतिर्या पूर्वोत्तरस्वभावहानोपादानाभिकरणस्थितिं प्रतिक्षणं विभर्ति यतोऽयमुपादाननियमः सिद्धः । अथापि कथंचिदुपादाननियमः कल्प्येत कार्यजन्मनि कथमाध्यासः ? तदत्यंतासतः-कार्यस्योत्पत्तेः तंतुभ्यः पटादिरेव न घटादिरिति निर्हेतुको नियमः स्यात् । पूर्वपूर्वविशेषादुत्तरोत्तरनियमकल्पनायामनुपादानेऽपि स्यात् । तथादर्शनमहेतुरत्रैव विचारात् कथंचिदहितविशेषतंत्रानां पटस्वभावप्रतिलभोपलंभात् । तदन्यतरविधिप्रतिवेधनियमनिमित्तात्मयात् प्रतीतेरलमपलापेन । तस्माद्दुभयलक्षणप्राप्तानुपलभिवरन्वयस्यैव न पुनरुभयलक्षणस्येतत्र प्रसंगेन ॥ ४२ ॥

न हेतुफलभावादिरन्यभावादनव्ययात् ।

संतानातरवर्णकः संतानरतद्वतः पृथक् ॥ ४३ ॥

ष्टुतिः-क्षणिकातपक्षे हेतुःकारणं । फडंकार्यं तयोर्भावोऽस्तित्वं स आदिर्यस्य स हेतुफलभावादिरुपादानोपादेयस्वरूपं कार्यकारणभावो वाद्यवाचकभावश्च न स्यात् । कुतः ? अन्यभावादत्यंतपृथक्त्वात् । तदपि कुतः ? अनन्ययादेकस्य पूर्वपिरावस्थाऽभावात् । तथा संतानाते प्रस्तुतसंतानान्यथाः संतानः संतानातरं संस्मन्यथा न संभवति कार्यकारणभावः मूलिष्ठात्पैठइव । अन्युपगम्यैतदुक्तं परमार्थतस्तु संतानिभ्यो भिन्नेभ्यः पृथग्भूतेषु, ततो न कथिदेकः संतानोऽनुगतैकाकारः । अन्यानन्यभावाभ्यां निराकृतत्वात् । तस्मात् संतानो नापि संतानिन इति ॥ ४३ ॥

पुनरपि तस्य दूषणमाह-

अष्टशती-विलक्षणानामत्यंतभेदेष्यि स्वभावतः किञ्चासंकीर्णः संततयः कर्माहलसञ्चादिनिवेदनं शशविद्याणस्यैव वर्तुलव्यापारचितं कथेततः श्रद्धीत ? ॥ ४४ ॥

अन्येष्वनन्यशब्दोऽयं संहृतिर्न मृषा कथं ।

मुख्यार्थः संहृतिर्नास्ति विना मुख्यान्नं संहृतिः ॥ ४४ ॥

षृतिः-मत्यं संतानिभ्यो व्यतिरिक्तः संतानो नास्ति किं तु अन्येषु पृथग्भूतेषु योऽयमनन्यशब्दोऽनन्यबुद्धिश्च संतानः सा संहृतिरूपचारः । यदेवं कथं सा न मूषा व्यलीका भवेत् ? । न च मुख्यार्थः संहृतिरस्ति तस्यास्तुच्छरूपत्वात् । संहृतिस्तुपूर्वचारः । न च मुख्यार्थमितरैण संहृतिः, सति मुख्यार्थे तस्याः संभवो यथा सिद्धोऽयं माणवकः, सति मुख्यसिद्धे माणवके सिद्धकल्पना । न चैवं संवृतेरस्ति मुख्यार्थं इति ॥ ४४ ॥

अथैवं परिकल्प्यते—

अष्टशती-संतानिभ्योऽनन्यः संतानः अन्यथा आत्मनो नामातरकरणात्-नियानिलविकल्पानुपत्तेः ।

१ एवंपरभावात् पाठोऽयं लिखितपुस्तके । २ मूर्विडाद्द इव पाठो मुक्तिपुस्तके । ३ तस्याः शाखा वर्तुल पाठेषु लिखित पुस्तके ।

अपि तु लेखनन्यव्यवहारेकत्वसुपचरितमिति । व्यलीकव्यवहोऽपि विशेषानुपपत्तेः संबधनियमाभावस्तदवस्थः । उपचारस्तु नर्ते मुख्यात् यथान्निर्मणवक इति स्वलति हि तत्रानन्यप्रत्ययः परीक्षाऽक्षमत्वात् । अत एवामुख्यार्थः प्रस्तुतासाधनं ॥ ४४ ॥

चतुष्कोटिरिवल्पस्य साहस्रैवृक्षमयोऽहं ।

तत्रानन्यत्वपवाच्यं च तयोः संतानतद्वतोः ॥ ४५ ॥

वृत्तिः—यथा सर्वधर्मेषु चतुर्वक्त्रः कोटशो सत्त्वैकत्वादिषु विभागा यस्यासौ चतुष्कोटिरिविकल्पस्तस्य सदसदुभयादिभेदभिन्नस्य विकल्पस्य । उक्तिर्वचनं तस्या अयोगोऽसंभवः ततः । तयोः संतानतद्वतोऽक्षतुष्कोटिरिविकल्पस्य वचनस्यायोगात्तत्रानन्यत्वमेकत्वानेकत्वमत्राच्यं ॥ ४५ ॥

चेदत आह—

अष्टुशती-सत्त्वैकत्वादिषु सर्वधर्मेषु सदसदुभयानुभयचतुष्कोटिरभिधातुमदयक्यत्वात् संतानतद्वतोरपि भेदाभेदोभयानुभयचतुष्कोटिरभिलाप्यत्वं । सत्त्वे तदुत्पत्तिविरोधात्-असत्त्वे पुनरुच्छेदपक्षोपक्षितदोषात् । उभयत्रोभयदोषप्रसंगात् । अनुभयपक्षेऽपि विकल्पानुपपत्तिरित्यादि योज्यं ॥ ४५ ॥

अवक्त्रव्यचतुष्कोटिविकल्पोऽपि न कथ्यतां ।

असर्वात्मवस्तु स्यादविशेष्यविशेषणं ॥ ४६ ॥

वृत्तिः—तर्ह्यवक्त्रव्यचतुष्कोटिविकल्पोऽपि यः सोऽपि न कथ्यतां नोच्यतां माभाणीदित्यर्थः । अन्यथा भेदाभेदोभयानुभयस्वरूपेणाभिलाप्यत्वे कर्थचिदनभिलाप्यत्वे स्यात् । अन्यैवं सति असर्वात्मै सर्वविकल्पातीतमवस्तु स्यात् । अविशेष्यविशेषणं स्यात् । विशेष्यत इति विशेषः विशेषतेऽनेनेति विशेषेण तयोरभावात् ॥ ४६ ॥

अन्यत्र प्रतिषेधोऽपि न घटते, तत्कथमत आह—

अष्टुशती-न हि सर्वधानभिलाप्यत्वेऽनभिलाप्यचतुष्कोटिरभिषेयत्वं युक्तं कर्थचिदभिलाप्यत्वप्रसंगात् । अपि चैवं सति सर्वविकल्पातीतमवस्त्वेव स्यादन्यत्र वाचोयुक्तेः ॥ ४६ ॥

द्रव्याद्यंतरभावेन निषेधः संज्ञिनः सतः ।

असञ्ज्ञदो न भावस्तु स्याने विधिनिषेधयोः ॥ ४७ ॥

वृत्तिः—द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यक्षेत्रकालभावास्तेभ्योऽन्यानि द्रव्याद्यंतराणि तेषामभावस्तेन परद्रव्यपरक्षेत्रपरकालपरभावस्वरूपेण यः प्रतिषेधः सतो विद्यमानस्य । संज्ञिनो नामवतो भवति । यः पुनरसञ्ज्ञदो ऽभावविशेषः परपरिकल्पितो नासौ भावः स्वलक्षणं । विधिनिषेधयोरस्तित्वनास्तित्वयोः । स्यानपास्पदं कुतः? सर्वधा तस्य तुच्छत्वात् । तस्माद्वाव एव विधिनिषेधयोरवस्थानं तस्यैव स्वपररूपेणास्तित्वनास्तित्वं ॥

यतः—

अष्टुशती-द्रव्यक्षेत्रकालभावात्तरप्रतिषेधः संज्ञिनः सतः क्रियते न पुनरसंस्कारिष्यप्रतिषेधाविषयत्वात् । नचैतदिरुद्धे? स्वलक्षणमनिर्देशमित्यादिवत् । अभावोऽनभिलाप्य इत्यपि भावाभिधानदेकात्तव्यावेद दोषात् । भावाभिधनिरपि कर्थचिदभावाभिधानात् ॥ ४७ ॥

अवस्त्वनभिलाप्यं स्यात् सर्वात्मैः परिवर्जितं ।

वस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विषय्यत् ॥ ४८ ॥

वृत्तिः—सर्वात्मैः सर्वधर्मैः । परिवर्जितं विरहितं । सर्वधा यत्तदनभिलाप्यमध्याच्यमवस्तु स्यात् न किञ्चिदपि भवेत् परपरिकल्पितं । कर्थं तर्ह्यवस्तुत्वमत्र आह-वस्त्वेवावस्तुता याति-अर्थक्रियायाः सर्वे एव

पदार्थो भवति । कुलः ? प्रक्रियायाः स्वरूपादिचतुष्टयलक्षणायाः विपर्ययात्पररूपादिचतुष्टयात् । तस्माद्यद्वस्तु तदनभिलाप्यं यथा न किञ्चित् । यत्पुनरभिलाप्यं तद्वस्तु यथा खुप्ये । तस्मादेतद्वैकस्योपलभिर्यदन्ध-स्यानुपलभिरिति ॥

पुनरप्यवक्तव्यवादिनमुपालभते—

अष्टशती-भावव्यतिरेकत्राचिभिरपि वाक्यतामाप्नैर्भावाभिधानात्, नात्र किञ्चिद्विरुद्धं । अतः सूक्तं यदवस्तु तदनभिलाप्यं यथा न किञ्चित् । यत्पुनरभिलाप्यं तद्वस्त्रेव यथा खपुष्ये । अन्यस्य कैवल्य-मितरस्य वैकल्यं, स्त्रभावपरभावाभ्यां भावाभावव्यवस्थितिर्भावस्य ॥ ४८ ॥

सर्वातश्चेदवक्तव्यास्तेषां किं वचनं पुनः ।

संवृत्तिश्चनृपैषैषा परमार्थविपर्यवात् ॥ ४९ ॥

बृत्तिः—यदि सर्वातः सर्वधर्मा अवक्तव्या अवाच्यास्तेषां मतानां यदेतद्वचनमुक्तिः “सर्वथा प्रतिक्षर्ण निरन्वयविनाशिनो निरंशाः सजातीयविजातीयव्यावृत्ता इत्यादिकं” पुनः पुनरावर्तेमानं किमर्थं स्वात् । अथ मतं परमार्थं न तद्वेतिकं तु संवृत्तिः । यदैत्रं भूपैषैषा व्यर्णकैवल्यं सा । कुलः ? परमार्थस्य तत्त्वरूपस्य किर्णयोऽभावः यतः । संवृत्तिर्नामोपचारः, न च सा परमधिमतेरेण भवति ॥ ४९ ॥

अष्टशती—पुनरपि—अवक्तव्यवादिनं पर्यनुयुंउमहे—सर्वधर्मी यदि वागोचरतामतीताः; कथसिमेऽभिलाप्यते इति । संवृत्या इति चेत् ? न विकल्पानुपत्तेः । स्वरूपेण चेत् ? कथमतभिलाप्याः ? पररूपेण चेतेषां स्वरूपं स्यात् कैवलं वाचः सखलनं गम्यते । उमयपक्षेऽप्युभयदोषग्रसंगः । तत्त्वेन चेत् ? कथमधान्याः । मूषात्वेन चेत् ? कथमुक्ताः तदलमप्रतिष्ठितमित्याविकल्पोऽपि ॥ ५० ॥

अशक्यत्वाद्वाच्यं किमभावात्किम्बोधतः ।

आद्यतोक्तिद्वयं न स्यात् किं व्याजेनोऽयतां स्फुटं ॥ ५० ॥

बृत्तिः—इरं तावदवक्तव्यवादी प्रष्टव्यः । किमशक्यत्वादसामर्थ्याद्वाच्यं ? आहोस्तिदभावात् ! किमशानात् ? विकल्पश्चयं । न तावदशक्यत्वादशनागसहस्रवल्वत्याद् बुद्धस्य । नाप्यज्ञानात्सर्वज्ञेन परिक-
लिपतं यतः । यसांदायुक्तिरादिविकल्पोऽतोक्तिस्तुतीयविकल्प एतद्वयं न भवेत् । तस्मात्किं व्याजेन स्यना ? उम्यतां अप्यतामभावोदेवावाच्यं स्फुटमिति । न चेतदभावसात्रं प्रमाणसिद्धं प्रमाणस्याप्यभावात् ॥ ५० ॥

क्षणिकैकांतवादिकलिपता हिसा पञ्चमिः कारणीः प्राणप्राणिजनन्याघातचिन्ततद्वत्तेषाप्राणविदोग्ने, कंवमोक्षादिश्च न घटत इत्याह-

अष्टशती—अर्थस्यानभिलाप्यत्-अभावात्, कक्तुरशक्तेः ?—अनवबोधाद्वा प्रकारांसरामावाहा ? बुद्धिकरण-पाठवापेक्षत्वात् ? न च सर्वत्र तदभावो युक्तः ततो नैरात्म्यान्न विशिष्यते मध्यमपक्षावलंबनात् । अशक्यसमय-त्वात् अनभिलाप्यमर्थरूपमिति चेत्रं कथंचिद्वृक्षक्यसंकेतत्वात्, इत्याविकल्पस्वभावत्वात् परमार्थस्य प्रतिभास-मेदेऽपि इत्युक्तं । विषयविषयिणोर्मिन्नकालाद्यं प्रस्त्रेऽपि समानं । अविपरीतविप्रतिपत्तिरन्यापि । दर्शन विकल्पयोः परमार्थकतानवाभावे न किञ्चित्सिद्धं दृष्टस्यानिर्णयात् अदृष्टकल्पत्वात् । अदृष्टनिर्णयस्य प्रधानो-दिविकल्पविशेषात् ॥ ५० ॥

द्विनस्त्वयनभिसंधात् न द्विनस्त्वयभिसंधिमत् ।

बद्धयते तद्वयापेतं चित्तं बद्धं न मुच्यते ॥ ५१ ॥

बृत्तिः—क्षणिकैकांतवादेऽसिंधिमत्-मारणामिप्रायवत् । चित्तं तत्परिकलिपतरूपज्ञानं जीवसदृशं तत्पा-
णिन्नं न हिनस्ति न मारयति । यद्वा हिनस्ति तदनभिसंधात् अनमिप्रायवत् । बद्धयते च कर्मणा तद्वयापेतं मृगं ह ॥

तद्वचनविरोधं दर्शयति--

अष्टशती-सेतानदेरयोगात्, इति कर्तव्यतासु चिकीर्णोविनाशात् कर्तुरचिकीर्णत्वात् सदुभयावनि-
मुक्तस्य ब्रंधात् तैदविनिर्मुकेभ्य, यमनियमादेभिधेयत्वं कुर्वतो वा यज्ञिकचनकारित्वं ॥ ५१ ॥

अहेतुकत्वान्नाशस्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः ।

चित्तं संततिनाशश्च मोक्षो नाष्टो नाष्टो हेतुकः ॥ ५२ ॥

कृतिः--यो हिंसाया हेतुनिर्मितं नासौ हिंसकः प्राणवियोजकः कुतोऽहेतुकत्वान्नाशस्य । यदेतत्प्राणिनो
मरणनिर्मितं यज्ञ मोक्षस्तैरभ्युपगतः चित्तानां रूपविहानक्षणानां संततिनैरत्यं तस्य नाशः क्षयः प्रदीप-
निर्वाणरूपो वा । अष्ट अंगान्यवयवा यस्य स हेतुर्यस्यासौ अष्टांगहेतुकः । कानि तान्यष्टांगानि सम्यक्त्व-
संज्ञा-संज्ञि-वाक्यायकर्म-अनुवायीयाम-भूति-सम्पादिलक्षणानि । सोऽपि न स्यात् । कुतः स्त्रित एव-हेतुमंत-
रेणाभ्युपगतत्वात् ॥ ५२ ॥

अथ मतं स्वभावविनाशार्थं न निमित्तमस्याभिरिष्यते, किं तु विभागार्थमित्यत आह—

अष्टशती-अहेतु विनाशमभ्युपगम्य कस्य चिद् यदि हिंसकत्वं ब्रूयात् कथमविहवः ? तथा निर्वाणं
संतानसमूलप्रहरणलक्षणं सम्यक्त्वसंज्ञिवाक्यायकर्मात्म्यायामजीवसमूतिसमाधिलक्षणाष्टांगहेतुकं ? तदन्यो
इन्यं विप्रतिषेधात् ॥ ५२ ॥

चिरूपकार्यारम्भाय यदि हेतुसमागमः ।

आश्रयिभ्यामनन्योऽसावविशेषादयुक्तवत् ॥ ५३ ॥

बृति—चिरूपकार्यं विभागसन्तानः कपालादितस्यारम्भस्तस्मै चिरूपकार्यारम्भाय । यदि हेतोः
समागमः कारणपेक्षणं । तर्द्यसौ चिरूपकार्यारम्भ आश्रयिभ्यामुत्पादविनाशाभ्यामनन्योऽभिन्नः । कुतः ? अविशेष-
वादभेदात् । अविशेषेणभेदोनोपलब्धिराश्रयिभ्यो यतः । अयुक्तवत् यथा ग्राह्यप्राहकाकारा सहायुतसिद्धिः ॥

**चित्तविशेषस्वप्नरसादिवद्वान् प्रागुत्पादादीनभ्युपगम्य क्षणिकवादे दूधणमभाणि । साम्प्रतं तु तेषा-
मुत्पादादीनामसभवमेव दर्शयन्नाह—**

**अष्टसती-विसभागसंतानोत्पादनाय हेतुसन्निधिर्न प्रध्वंसाय पूर्वस्य स्वरसनिवृत्तेः इति चेत् ? स पुनरु-
क्तरोत्पादः स्वरसतः किं न स्यात् विनाशहेतुवत् । स्वरसोत्पन्नपि सदनंतरभाविलात् तेन व्यपदिश्यते ?**
**इति चेत् इतरत्र समाने । परमार्थस्तदेहेतुकत्वं, प्रतिपत्रभिप्रायाविशेषेऽपि स्वतः प्रहाणवादी न शक्नोत्या-
त्मानं न्यायमार्गमनुकारयितुं सर्वदा चिरूपकार्यत्वात् । सभागविसभागावकलृतिं प्रतिपत्रभिप्रायवशशात्**
समनुगच्छन् सहेतुकं विनाशं ततः किं नानुजानीयात् । नच समनंतरक्षणयोर्नाशोत्पादी पृथग्भूतौ मिथः
**स्त्राश्रयतो वा यौ समं सहेतुकेतरौ स्तां । प्रत्यभिधानमेदेऽपि ग्राह्यप्राहकाकारवत् स्वभावप्रतिबंधात् संज्ञाछंदमति-
स्मृत्यादिवत् सत्यपि भेदे समकालभाविनोः कथं सहकारी पुनरन्यतरस्यैव हेतुरहेतुर्वा कार्यरूपादेवि कारणं ।**
तस्मात्कार्यकारणयोरुत्पादविनाशी न सहेतुकाहेतुकौ सहभावाद्सादिवत् । न तस्य किंचिद्वति । न भवत्येव
केवलमिति चेत् भवत्येव केवलमिति समानं । तस्मादयं विनाशहेतुभावमभावीकरोति न पुनरकिंचिल्लिङ्गः
**कार्योत्पत्तिहेतुर्वा, यथाभावं न भावी कुर्यात् भावं करोतीति कृतस्य करणायोगात्-अकिंचिल्लिङ्गः । तदसत्क-
रणादिविकल्पसंहतिरभयन्न सदृशी ॥ ५३ ॥**

स्कंधाः संततयश्चैव सवृत्तित्वादसंस्कृताः ।

स्थित्युत्पत्तिव्ययास्तेषां न स्युः स्वरविषाणवत् ॥ ५४ ॥

बृत्तिः—संक्षा रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारास्तेषां संततश्च कार्यकारणयोराविच्छेदः । एवकारो-अभारणार्थः । असंस्कृता एवापरमार्थी एव । कुतः? संवृतिलान्मिथ्यारूपत्वात् । अतस्तेषां स्थितिः । सद्य-स्थानमुल्यत्तिर्घटावस्था, विनाशः कपालादिरूपस्ते न स्वर्नं भवेयुः खरविषाणवत् । यथा खरविषाणस्य स्थित्युत्पत्तिव्यया न सञ्चयेवमेतेषां, अभावं प्रत्यविशेषात् । यत्पुनः संस्कृतं तत्परमार्थसत् यथा स्वलक्षणम् । न सथा स्कंधाः संततयश्च । ततः स्थित्युत्पत्तिविपत्तिविरहस्ततोऽपि विभागसंतानोत्पत्तये विनाशहेतुरिति पोष्ट्यते ॥

यत्प्र मिथ्यादश इति॒कांलाभ्युक्तं॑ मिथ्यादार्थमाह—

अष्टुशती-रूपवेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्कारस्कंधसंततयोऽसंस्कृताः संवृत्तिलात् । यत्पुनः संस्कृतं तत्परमार्थसत् । यथा स्वलक्षणं । न तथा स्कंधसंततयः । ततः स्थित्युत्पत्तिविपत्तिरहिताः । ततो विसभा-गसंतानोत्पत्तये विनाशहेतुरिति पोष्ट्यते ॥ ९४ ॥

विरोधाद्वौभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकातिऽप्युक्तिनांवाच्यमिति युज्यते ॥ ९५ ॥

बृत्तिः—उभयैकात्म्यं नित्यानित्यैकातद्वयमयुक्तमंगीकर्तुं, कुतः? मिथ्यादशां तद्विरोधात् । अनभिलाप्य-मपि न युक्तमनेकातिवैरिणां ॥ ९५ ॥

एकांतवादिपक्षं निरस्यानेकांतं समर्थयन्नाह—

अष्टुशती-नित्यत्वेतरैकांतद्वयमप्ययुक्तमंगीकर्तुं विरोधात् युगप्जीवितमरणवत् नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां । अत एवानभिलाप्यमित्ययुक्तं? तदेकातिऽनभिलाप्योक्तेनुपपत्तेः ॥ ९६ ॥

नित्यं तद् प्रत्यभिज्ञानात्माकस्मात्तदविच्छिदा ।

क्षणिकं कालभेदत्ते युद्धयसंचरदोषतः ॥ ९६ ॥

बृत्तिः—तच्छब्देन तत्त्वमुच्यते प्रस्तुतत्वात् तत्त्वं कथचिन्नित्यं प्रत्यभिज्ञानात् । यस्तुनः पूर्वापर कालव्याप्तिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं । यथा स एवायं देवदत्त इत्यादि । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानात् । तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य आविच्छिदा अविच्छेदोऽन्वयः । सोऽकस्मात् । अहेतोर्न भवति यस्मात् । न च नित्यत्वमेव । कालभेदात्परिणाम-वशात् क्षणिकं नश्वरं । तत्वाहृद्धरकल्पनान्यस्य क्षणिकाणिकवादिनः । बुद्धेरसंचरोऽसंचरणमन्यत्रागमनं स एव दोषस्तस्मात् । न हि एकं पदार्थं विज्ञायान्यस्य पदार्थस्य परिच्छितिः संभवति । उभयैकाति-पुनः सुघटा ॥ ९६ ॥

तदेव दर्शयति—

अष्टुशती-तदेकांतद्वयेऽपि परामर्शप्रत्ययानुपपत्तेनेकांतः । स्थित्यभावे हि प्रमातुरन्यैन दृष्टं नापरः प्रत्यभिज्ञानातुर्महति । संबधविशेषेऽपि पित्रेव पुत्रः सञ्चयतिशयः पृथक्क्लं न निराकरोति । तदेवान्यत्रापि प्रत्यवमर्शाभावनिबंधनमेकसंतत्या प्रत्यभिज्ञानवलाचैकसंततिरिति व्यक्तमितरतात्रयणमेतत् । न च पक्षांतरे समानं स्थितेनुभवात् । तद्विभ्रमकल्पनायामुलादविनाशयोरनाश्वासः । तथानुभवनिर्णयानुपलब्धे-र्यथा स्वलक्षणं परिगीयते तत्रैतत्त्वात् । स्वमात्राविनिभगेऽपि न संकलनं दर्शनक्षणातरकर्त् । सत्यमेकांत एवायं दोषः । ततःक्षणिकं कालभेदात्, दर्शनप्रत्यभिज्ञानसमयोरभेदे तद्वुभयाभावप्रसंगात् । किंच पक्षद्वयेऽपि ज्ञानासंचारानुषंगात् अनेकांतसिद्धिः । अपोद्धरकल्पनया कथचिज्ञात्यंतरैऽपि वस्तुनि प्रत्यभिज्ञानादि-निबंधने स्थित्यादयो व्यवस्थाप्तेन् । न च स्वभावभेदोपलंभेऽपि नानात्मविरोधः संकरानवस्थानुषंगः, चेतसि प्राणमाहकाकारवत् ॥ ९६ ॥

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।
व्येतुदेति विशेषाते सैकत्रोदयादि सत् ॥ ५७ ॥

बृत्तिः—स्थमनेकांते व्रयमेकस्मिन् संभवति? इति चेदत आह । सामान्यात्मना द्रव्यरूपेण नोदेति नोत्पद्यते न व्येति न विनश्यति कुतोऽन्वयात् सर्वपर्यायेष्वनुगतैकाकारेण वर्तनात् । व्यक्तं द्रुटमेतत् । विशेषात्यर्थरूपेणोत्पद्यते विनश्यति च । तवाहंतः । सह युगमेकत्रैकस्मिन् वस्तुनि । उदयादि सत्—उत्पादविनाशस्थितयः सत्यो विरोधाभावात् ॥ ५७ ॥

कथं य एतोत्पादः स एव विनाशोत्पादौ तोवेव स्थितिः? इत्यत आह—

अष्टुशती-चलाचलात्मकं वस्तु कृतकाकृतकात्मकत्वात् । न हि चेतनस्य अन्यस्य वा सर्वथोत्पत्तिः संदादिसामान्यस्वभावेन सत् एवातिशायांतरोपलंभात् घटवद् । कथंचिदुत्पादविगमात्मकत्वादिति योज्ये ॥ ५८ ॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतोनियपाळक्षणात्यृथक् ।

न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः स्वपुण्यवत् ॥ ५८ ॥

बृत्तिः—योऽयं कार्यस्योत्पादः स एव हेतोरूपादानकारणस्य क्षयो विनाशो नियमनिश्चयात् । लक्षणात्पुनः पृथग्—भिन्नौ स्वरूपेभद्रात् । जात्यदिरवस्थानात् सत्त्वप्रमेयल्लादिना न तौ भिन्नौ । कुतः? तेन रूपे ऐकत्वात् । अनपेक्षाः परस्परपेक्षामत्तरेण ते स्थित्युत्पत्तिविनाशाः खपुण्यसमानाः । तस्मादेते कथंचित् परस्परमभिन्नाः कथंचिद्विभाश्च भवति ॥ ५८ ॥

लौकिकदृष्टिने स्पष्टयन्नाह—

अष्टुशती-कार्यकारणयोरुत्पादविनाशी कथंचिद्विन्नी मिन्नलक्षणसंबंधित्वात् सुखदुःखवत् । स्पादेभिन्नौ तदभेदस्थितजातिसंह्याद्यात्मकत्वात् पुरुषवद् । उत्पादविगमप्रौच्यलक्षणं स्याद्विन्नं-असखलनानाप्रतीतिरूपादिवत् । उत्पादः केवलो नास्ति स्थितिविभावहितत्वात् वियक्तुसुमवत् । तथा स्थितिविनाशौ प्रतिपत्तव्यी ॥ ५८ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयं ।

शोकप्रमोहमाध्यस्थर्यं जनो याति सेहेतुकम् ॥ ५९ ॥

बृत्तिः—अयं जनस्त्रितयार्थी यो घटार्थी स तस्मिन् भर्ने शोकं याति । यस्य मौल्यर्थी स तस्मिन्नुत्पन्ने हर्यं याति । यस्य सुवर्णार्थी स माध्यस्थर्यं याति सुवर्णसद्वावात् । न चैतदहेतुकं किञ्चु सहेतुकमेव । तदेव सुवर्णद्रव्यं घटस्वरूपेण विनश्यति, तदेव मौलिस्वरूपेणोत्पद्यते, सुवर्णस्वरूपेणानुगतैकाकारस्वरूपेण सिष्ठति । एवं सर्वं वस्तु ॥ ५९ ॥

अष्टुशती-प्रतीतिभेदमित्यं समर्थयते—घटं मंकत्वा मौलिनिर्वतने घटमौलिसुवर्णार्थी तन्नाशोत्पादस्थितिष्वु विषादहर्यादासीन्यस्थितिमयं जनः प्रतिपत्त इति । निर्हेतुकत्वे तदनुपपत्तेः ॥ ५९ ॥

पुनरपि लोकोत्तरदृष्टिने पोषयति—

पयोदत्तो न दृश्यति न पयोऽसि दधिवतः ।

अगारसवत्तो नोभे तस्मातस्वं त्रयात्मकं ॥ ६० ॥

बृत्तिः—यस्य पयो-दुम्बमेवाहं सुज्ञ इति ब्रतं नियमः, नासौ दध्यसि-दधि मुक्ते । यस्य च दध्यहं मुज्ञ इति ब्रतं नासौ पयोऽसि-दुम्बं मुक्ते । यस्य चागोरसमहं मुज्ञ इति ब्रतं नासाङ्गभयमति । मुक्तः तोरसरूपेण तयोरेकत्वात् । दुम्बव्रतस्य दधिरूपेणाभावात् । दधिवतस्य पयोरूपेणाभावात् । अगारसत्तस्य

दधिदुग्धस्त्रयेणाभावात् । तस्मात्तत्वं वस्तु त्रयात्मकं स्थित्युत्पन्निव्यात्मकं सुखटमेतदनेकाते जैनमौ इति
स्थितम् ॥ ६० ॥

अष्टशती—लोकोच्चरदृष्टिनेनपि तत्र प्रतीतिनानात्वं विनाशोत्पादस्थितिसाधनं प्रत्याययति ।
दधिपयोगेरसव्रतानां क्षीरदध्युभयवर्जनात् क्षीरात्मना न इव इध्यात्मनोत्पद्यमात् गोरसस्वभावेन तिष्ठतीति ।
तस्मात्तत्वं त्रयात्मकं ॥ ६० ॥

इति आसर्मीमांसाभाष्ये तृतीयः परिच्छेदः ।

बृत्ति—द्रव्यपर्यायरूपं तत्त्वं व्यवस्थाप्य नैथायिकवैशैषिकमतमाशङ्कय दूषयितुवा च; प्राह—

कार्यकारणनानात्वं गुणगुण्यन्यताऽपि च ।

सामान्यतद्वद्वन्यत्वं चैकातेन यदीष्यते ॥ ६१ ॥

बृत्तिः—कार्यं घटादिरूपं कारणं मुशिष्ठादिकं तयोर्नानात्वं भेद इष्यते चेत्? गुणो रूपादिर्गुणी
द्रव्यं तयोरपि यद्यन्यतेष्यते सर्वथा भेद इष्यते ? सामान्यं चुद्धयभिवानप्रवृत्तिलक्षणं तद्वत्सामान्यवत्-व्यक्तयः,
तयोर्भुव्यन्यतेष्यते सर्वधैकातेन ॥ ६१ ॥

तदानीं किं स्यादत आह—

अष्टशती—अवयवगुणसामान्यतद्वतो व्यतिरेकैकांतमाशक्य प्रतिविवक्ते ॥ ६१ ॥

एकस्यानेकबृत्तिर्न भागाभावाद्वहनि वा ।

भागित्वाद्वाऽप्य नैकत्वं दोषां वृत्तेरनाईते ॥ ६२ ॥

बृत्तिः—एकस्यावयव्यादेः कार्यस्य घटादेवनेकेषु स्वारंभकावयवेषु बृत्तिर्वर्तनं सा न स्यात् । कुलः
भागाभावात् निरवयवल्लात् । अवयविनो अर्थे वर्तन्ते अवयववहुत्वं स्पादनिष्ठं चेतत् । यथास्य भागाः परि
कल्पयते, एवं सति नैकत्वमस्य भागित्वात् । तस्मादनाईते भेदे बृत्तिकिळपस्य सर्वात्मनैकदेशन दोष एव ।
आईते पुनर्मते सर्वं युक्तमनेकांतात् ॥ ६२ ॥

पुनरपि भेदपक्षे दूषणमाह—

अष्टशती—एकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यधिकरणं न तावदेकदेशेन निष्प्रदेशत्वात् । तापि
सर्वात्मना अवयव्यादिवहुत्वप्रसंगात् । अथापि कथचित्प्रदेशवत्तं तश्चापि बृत्तिकिळपोऽनवस्था च ।
तदेकत्वमेव न स्यात् । नायं प्रसंगो उनेकाते कथचित्प्रदात्म्यात् वेदवेदकाकारज्ञानवत् ॥ ६२ ॥

देशकालविवेषेऽपि स्याद्वृत्तिर्युतसिद्धवत् ।

समानदेशवा न स्यात् मूर्तिकारणकार्ययोः ॥ ६३ ॥

बृत्तिः—देशः क्षेत्रं कालः समयादिकः तयोर्विशेषो भेदस्तस्मिन्नपि तयोरवयवावयविनोर्या बृत्तिर्वर्तनं
स्यात् युतसिद्धानामिव पृथग्भिन्नानामिव युतसिद्धवत् घटपटादिवत् इत्यर्थः । अन्यच्च समानदेशता न स्यात्
तयोरवयवावयविनोरेकसिद्धवस्थानं न स्यात् मूर्तिप्रत्यात् यथा खरकरभयोः ॥ ६३ ॥

पुनरपि भेदवीदिनं प्रति दूषणमाह—

अष्टशती—तस्मादंगांथादेस्त्वयेष्ट्रादेष्टकालविवेषेणापि बृत्तिः प्रसंगेत । घटवृक्षवद्धणीदिभि-
रनैकातिकल्पमित्ययुक्तं तद् व्यतिरेकैकांतानभ्युपगमात् । अवयवावयविनोः समानदेशवृत्तिर्न भेदत् मूर्ति-
मालात् युतस्त्रमवत् ॥ ६३ ॥

अष्टशतीयभागवत्प्रधानं लघुर्विधिनां ।

इत्युक्तः संबंधो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—स्वातंत्र्यं स्वप्रधानता सेवा नास्ति । कुतः॑ ॒ आश्रयः॑ स्वारंभकावयवा आश्रयी अवयवी कार्या-दिस्तयोर्मावस्तस्मात् । यस्मात् आश्रयमंतरेण नाश्रयी वर्तते नाश्रयिणमंतरेणाश्रयः परस्परप्रतिबंधात् । तस्मान्कालादिभेदेन वृत्तिस्तेषां समवायिनां कार्यकारणानामिति चेद्वौत्तरमाह । सोऽयुक्तः संबंधः समवायिभिः सह न युक्तः, समवायसंबंधः पैरिष्ठः कार्यकारणादिभिः सह स न घटते विचार्यमाणायोगात् । अनवस्थादिदोषादिति ॥ ६४ ॥

तदेव विघटयमाह—

अष्टशती—कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबंधात् कुतः॑ स्वातंत्र्यं यतो देशकालादिभेदेन वृत्तिः॑ ॒ इति चेत्॑ समवायस्य समवायांतरेण वृत्तौ अनवस्थाप्रसंगात् । स्वत एव वृत्ती द्रव्यादेस्ताथापत्तेसंबद्धः समवायः कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तत यतः पृथक् सिद्धिर्न स्पात् ॥ ६४ ॥

सामान्यं समवायइचाप्येकैकत्र समाप्तिः ।

अंतरेणाश्रये न स्यान्नाशोत्पादिषु को विधिः ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नकारणं । समवाय इहेदं प्रत्ययलक्षणं । एकैकत्र एकस्मिन्नवयवे व्यक्तौ वा । समाप्तिः समाप्तेष्वस्थितत्वादित्यर्थः । आश्रयमंतरेण यस्मात्स्योरवस्थानं नास्ति । एवं सति नाशोत्पादा विवेते वेषां तेषु नाशोत्पादिषु खण्डमुण्डवदपटादिषु को विधिः कः क्रमः॑ ? किंतु न कोशिदीप स्यात् ॥

पुनरपि संबंधस्य दूषणमाह—

अष्टशती—प्रत्येकं परिसमाप्तिराश्रयाभावे सामान्यसमवाययोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्सु कर्यं वृत्तिः—उत्पत्तिसुपदेशे प्राङ् नासीत् नान्यतो याति, स्वयमेव पञ्चादभवति स्वाश्रयविनाशे च नश्यति प्रत्येकं परिसमाप्तं चेति व्याहतमेतत् ॥ ६५ ॥

सर्वधाऽनभिसंबंधः सामान्यसमवाययोः ।

ताम्यामर्थो न संबद्धस्तानि त्रीणि खपुष्पक्त् ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सामान्यसमवाययोः परस्परेण सर्वथा सर्वप्रकारेणानभिसंबंधोऽसंयोगोऽतस्ताम्यां सामान्यसमवायाभ्यां अर्थो गुणगुण्यादिर्ने संबद्धो न लग्नाऽतस्तानि त्रीण्यपि सामान्यसमवायार्थरूपाणि खपुष्पसमानानि॥

सत्यमेवैतत् समवायादीनां दोषः । अस्माकं पुनः परमाणूनामेकतिनानन्यत्वमिष्ठतां न दोष इत्यत्र दूषणमाह—

अष्टशती—सामान्यसमवाययोः परस्परतः स्वसंबंधासंभवात् ताम्यामर्थो न वदः, ततस्त्रीण्यपि नाम्याने विभूयः कूर्मिरामादिवत् ॥ ६६ ॥

अनन्यतैकातेष्वूना संघातेऽपि विभागवत् ।

असंहतस्वं स्याद्भूतचतुष्कं भांतिरेव सा ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—परमाणूनां द्वितीयविभागरहितानां संघातेऽपि प्रचयेऽपि असंहतस्वं पृथक्त्वं स्यात् विभागवत्, यथा घटयटयोः । नान्यताऽनन्यता सैवैकांतस्तस्मिन् परमाणूना । अन्यथा स्वरूपेण परिणामायोगात्, एकदेशेन सर्वात्मना वा तथा वृत्तिविरोधात् । सहस्राणुमात्रपिंडप्रसंगादणोः । तस्मात्प्रविरलत्वं प्रविकलत्वं, अणूना ततो धारणाकर्षणादयो न स्युः । भूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णा मावस्थतुष्कं सा भांतिः स्यात्—भूतचतुष्कं भांति स्यादित्यर्थः ॥

१ । नान्यताऽनन्यता सैवैकांतस्तस्मिन् परमाणूना । अन्यथा स्वरूपेण परिणामायोगात्, एकदेशेन सर्वात्मना वा तथा वृत्तिविरोधात् । सहस्राणुमात्रपिंडप्रसंगादणोः । तस्मात्प्रविरलत्वं प्रविकलत्वं, अणूना ततो धारणाकर्षणादयो न स्युः । भूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णा मावस्थतुष्कं सा भांतिः स्यात्—भूतचतुष्कं भांति स्यादित्यर्थः ॥

सत्यमेव नैतत्रामणं भावात् [?] पुनरपि दृष्टिमाह—

अष्टशती— कार्यकारणदेवभैकाते धारणकर्षणादयः परमाणुनां संघातेऽपि माभूवन् विमागच्छत् । नाहितोऽपि विशेषः तेषां विभागैकातं निराकरोति । तत एवान्यत्रापि नेष्ठते पृथिव्यादि भूतचतुष्यस्थितिरेवं विभ्रममात्रं प्राप्नोति । इष्टलाददोष इति चेत् न प्रत्यक्षादिविरोधात् ॥ ६४ ॥

कार्यभ्रातिरेणुम्भ्रातिः कार्यलिङ्गं हि कारणं ।

उभयाभावतस्तत्स्थं गुणजातीतरच्च न ॥ ६८ ॥

बृत्तिः— अणुनां यदेतत्कार्यं स्थूलघटपटादिकं तस्य यदि आतिविभ्रमस्तदानां कार्यभ्रातिरणुनामपि भ्रातिः । यतः कार्यलिङ्गं कारणं कार्यद्वारेण कारणस्यावगममो नान्यथा, अतोऽन्यतराभावे उभयोरप्यभावोऽपि नाभावनियमात् । उभयाभावाच तयोः स्थिते गुणो रूपादिः, जातिः सामान्यं इतरच्च क्रिया एतत्सुदितं न स्यात् । न चेतदिष्टं सर्वप्रगाणपयित्वात् ॥ ६६ ॥

अष्टशती— चक्षुरादिबुद्धौ स्थूलैकाकारः प्रतिभासमानः परमाणुभैकात्तवाद् प्रतिहंति तीद्वपरीतानुपञ्चविंश्ची तत्रैतत्स्यात् । भ्रातैकल्पादिप्रतिपञ्चरिति तत्र परमाणुनां चक्षुरादिबुद्धौ स्वरूपगमनपूर्यतां कार्यलिङ्गाभावात् । तत्त्वभावान्युपगमानुपरेत्तदद्वयाभावात् वृत्तयो जातिगुणक्रिया न स्युः, व्योमकुसुमसौरभवत् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाभुवः ।

द्वित्वसंख्यादिरोधश्च संवृतिःचेन्मृष्टैव सा ॥ ६९ ॥

बृत्तिः— कार्यकारणदेवकले द्वयोर्मध्येऽन्यतराभावस्तस्य चाभावे द्वितीयस्य चाभावः । कुतः ? अविनाभावनियमात् । न हेतुकमत्तरेणापरं भवति । द्वित्वमिति च या संख्या तस्याश्च विरोधोऽघटना । अथ मते संवृत्या सर्वं युक्तं ? सा संवृतिर्मृष्टैव । व्यलीकैव ततो न किञ्चित् स्यात् बंध्यासुतपरिकाल्पितरूपव्यावर्णनवत् ॥ ६९ ॥

उभयैकात्तवादिनं प्रल्पाह—

अष्टशती— आश्रयाश्रयिणोरेकले तदन्यतराभावस्ततः शेषाभावस्तस्यभावाविनाभाविलात् बंध्यासुतरूपसंस्थानवत् । तथा च सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात् । तत्र संवृतिकल्पना शून्यतां नातिवर्तते परमार्थविपर्ययाद् व्यलीकवचनार्थवत् ॥ ६९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्यादादन्यायविद्धिर्षां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ७० ॥

बृत्तिः— अवयवावर्यावेद्यतिरेकाव्यतिरेकैकाती न यौगपद्येन संभवितो विरोधात् स्ववचनविरोधात् । अनभिलाप्यैकातोऽपि न संभवति । स्यादादान्युपगमे तु न दोषः कर्थचित् तथाभावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

तथैव स्पष्टयति—

अष्टसती— अवयवतरादीनो व्यतिरेकाऽव्यतिरेकैकाती न वै यौगपद्येन संभवितो विरोधात् । तथानभिलाप्यतैकते स्ववचनविरोधः तदभिलाप्यत्वात् । स्यादादान्युपगमे तु न दोषः कर्थचित्तयाभावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

द्रव्यपर्यायोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमन्त्वक्तिभावतः ॥ ७१ ॥

वृत्तिः—कारणं गुणी सामान्यं वस्तु द्रव्यमित्युच्यते, कार्यं गुणो विशेषः पर्याय इत्युच्यते, तयोरैक्यमेकेलं कुतस्तयोरव्यतिरेकतः द्रव्यपर्याययोरव्यतिरेकोपलभात् । एतेनास्य हेतोः प्रतिज्ञार्थेकेदशासि-
द्धत्वं प्रलयुक्तम् । परिणामः—कारणस्यान्यथाभावः वाग्मोचराऽतीतस्तस्य विशेषश्च तस्मात्परिणामविशेषान्वच
तयोरैक्यं । शक्तयो विद्यन्ते यस्य तच्छक्तिमत्-द्रव्यं परिणामि । प्रतिनियतकार्यसम्पादनसामर्थ्यं
विशेषः शक्तयो यथा घृतादेः स्नेहतर्पणबृहणादयः । तयोर्भावस्तस्मात् तयोरैक्यमिति वेदितव्यं ॥७१॥

कथंचिद्देवनिरूपणार्थमाह—

संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणविशेषतः ।

प्रयोजनादिभेदाच्च तन्नानात्मेन न सर्वथा ॥ ७२ ॥

वृत्तिः—संज्ञा नाम, संख्या एकादिका, तयोर्विशेषो भेदस्तस्मात्तयोर्नीनात्मे भेदः । दृश्यते च
संज्ञाभेदः उद्बाऽत्र वधुः प्रमदा कामिनी क्रोधवती भासा । द्विवादेकलं संख्योभेदोऽपि प्रतीतः । स्वमसा-
धारणं लक्षणं स्वरूपे यस्य स चासौ विशेषस्तस्मात्तयोर्नीनात्मे । तथा च द्रव्यणान्यप्रयोजनं पर्यायेणान्वयत्
वृक्षपत्रपुष्टयवत् ॥

अपेक्षानपेक्षकांतप्रतिक्षेपार्थमाह—

अष्टसती—यत्प्रतिभासभेदेऽपि अव्यतिरिक्तं तदेकं यथा वेदकज्ञानं रूपादिद्रव्यं वा । तथा
च द्रव्यपर्यायौ न व्यतिरिच्येते तदन्यतरापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । उपयोगविशेषाद्रूपादिज्ञाननिर्भासभेदः स्व
विषयैकत्वं न वै निराकरोति सामिग्रीभेदेऽपि युगपदेकार्थोपनिवद्विशेषदेतरज्ञानवत् । तदेवं सति विरो-
धाद्युपलभव्यतुरस्त्रियां मनो मनागपि न प्रीणयति । वर्णादेरप्यभावप्रसंगात् एकत्वानकलैकातौ
नान्योऽन्यं विजयेते भावस्वभावप्रतिबंधनात् । यत्परस्परविक्तस्वभावपरिणामसंज्ञासंख्याप्रयोजनादिकं
तद्विज्ञलक्षणं, यथा भेदादि, तथा च द्रव्यपर्यायौ । विहृष्टधर्माध्यासास्खलद्विप्रतिभासभेदाभ्यां
वस्तुस्वभावभेदसिद्धेः—अन्यथा नानैकं जगत्स्यात् तदभ्युपगमप्रकारांतरासंभवात् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

इत्यात्मीयासामान्ये चतुर्थः परिच्छेदः

यद्यापेक्षिकसिद्धिः स्यात् द्वयं व्यवतिष्ठते ।

अनापेक्षिकसिद्धौ च न सामान्यविशेषता ॥ ७३ ॥

वृत्तिः—अपेक्षैव प्रयोजनमेषामर्थानां सिद्धिर्निष्पत्तिनिश्चितिर्वा । अथवाऽपेक्षिकी चासौ सिद्धिर्थं
सा वदि स्यात् । कार्यकारणादि युगपदद्वयं न व्यवतिष्ठते न घटते । एकेनैकस्य प्रतिहतत्वात् । यदि पुन-
रनापेक्षिकसिद्धिस्तस्यामभ्युपगम्यमानायां सामान्यं च विशेषश्च तयोर्भावः सामान्यविशेषता सा न स्यात्-
न भवेत् । तस्मात्त्वरूपेण स्वत पद्म सिद्धेन भवितव्यं । धर्मिधर्मभावश्च परस्परापेक्षः ॥ ७३ ॥

उभयैकांतं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—कारिकाद्वयेन सामान्यविशेषात्मानमर्थं संहृत्य सत्रापेक्षानपेक्षकांतप्रतिक्षेपायाह—

तयोरन्योन्योपक्षैकाते स्वभावतः प्रतिष्ठितस्यैकतरस्याप्यभावेनान्यतराभावात् उभयं न प्रकल्पेत ।
दूरासन्नभावयोरपि स्वभावविवर्तविशेषाभावे समानदेशादेरप्यभावप्रसंगात् । तदिमौ स्वभावतः स्तो ।
अन्यथेतरेतराश्रयदोषानुषंगादनपेक्षापक्षेषि नान्वयव्यतिरेकौ स्यातां, भेदाभेदयोरन्योन्यापेक्षात्मकत्वात्
विशेषेतरभावस्य ॥ ७३ ॥

विरोधाश्रोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।
अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्नावच्यमिति युज्यते ॥ ७४ ॥

बृत्तिः—अपेक्षानपेक्षकांतोभयं नास्ति विरोधाश्र । नाथवाच्यमवाच्यत्वेनापि वाच्यत्वात् ॥ ७४ ॥
तयोरनेकांतं दर्शयनाह—

अष्टुशती—अवत्तरकांतेर्यायुगपद्विक्षा माभूत् विप्रालैषिधात् सदसदैकांतवत् । तथानभिधेयत्वैकांते-
इषिति कृतं विस्तरेण ॥ ७४ ॥

धर्मधर्म्यविनाभावः सिद्ध्यत्यन्योऽन्यवीक्षणा ।

न स्वरूपं स्वतो लेतत् कारकज्ञापकात्तिवत् ॥ ७५ ॥

बृत्तिः—क्रमभावि पिंडादिकार्यं सहभावी रूपादिर्गुणो विसद्वशपरिणामलक्षणश्च विशेषो धर्मोऽन्नकथ्यते । कारणादिब्यपदेशां द्रव्यं धर्मी । स्ववर्मपेक्षया द्रव्यस्य धर्मित्यपदेशः । स्वधर्म्यपेक्षया च रूपादेशच धर्मव्यपदेशस्तयोर्योऽविनाभावोऽन्यभिचारोऽन्यस्यं सोऽन्योऽन्यपेक्षया सिद्ध्यति भासते उत्पद्यते वा । स्वरूपमसाधरणं रूपं तयोर्ने परतः । कुतः ॥ यस्मात्स्वत् एव तत्स्वयंसे । यथा कारकज्ञापकांगे कारकक्रियाया अंगं ज्ञापकक्रियाया अंगं निर्बन्धनं तयोरिव तद्वत्कर्तृकर्मकबोध्यबोधकवदिलर्थः । अथवा अंगशब्दो विशेषार्थोऽन्नव्यः, यथा कर्मकर्तृव्यपदेशाविनाभावो बोध्यबोधकव्यपदेशाविनाभावश्च सिद्ध्यत्यन्योन्यापेक्षयैवमत्रापीलर्थः ।

उपेतयत्तं व्यवस्थाप्योपायतस्त्वयवस्थापनार्थमाह—

अष्टुशती—न केवलं साम्यन्यविशेषयोः स्वलक्षणमपेक्षितपरस्पराविनाभावलक्षणं स्वतःसिद्धलक्षणं, अपि तु धर्मधर्मिणोरपि, कर्मकर्तृबोध्यबोधकवत् ॥ ७५ ॥

इत्यासमीमांसाभाव्ये पञ्चमः परिच्छेदः ।

सिद्धं चेद्देतुतः सर्वं न प्रत्यक्षादितो गतिः ।

सिद्धं चेद्दागमात्सर्वं विशद्वार्थमतान्यपि ॥ ७६ ॥

बृत्तिः—यदि सर्वं हेतुतो निमित्तासिद्धमवगतं तर्हि प्रत्यक्षादितः प्रत्यक्षागमादेर्गतिरूपामो न स्यात् । इत्यते चेद्विषयकस्याक्षानपानादेर्थस्यातीदियस्य मल्यकाश्मीरादेरत्र क्रमेण प्रत्यक्षादाप्तोपदेशतद्वच गतिरिति ॥ अथागमादाप्तोपदेशात्सर्वं चेष्यते ततो विशद्वार्थानि यानि मतानि तात्यपि सिद्धिमुपगच्छेतुरिति ॥ ७६ ॥

उभयैकात्म्यैकांतं निसर्कर्तुमाह—

अष्टुशती—उपेतयत्तं व्यवस्थाप्य-उपायतत्त्वं व्यवस्थाप्यते—

युक्तिः यज्ञ घटामुपैति तदहं इष्टापि न श्रद्धेष्व इत्यादेरेकांते तस्य बहुलं दर्शनात् प्रत्यक्षसदाभासयो-
रपि व्यवस्थितिः—अनुमानात् अन्यथा संकरव्यतिकरोपपत्तेः । कर्थ्यचित्साक्षात्कारणमतरेण न क्वचिदनुमानं
किं पुनः शास्त्रोपदेशाः । नचेते युक्तिविरोधेः, परस्परविशद्वार्थतत्त्वसिद्धिप्रसंगात् । न हि प्रत्यक्षानुमानाभ्या-
यंतरेणोपदेशं ज्योतिर्ज्ञीनादिप्रतिपत्तिः ॥ ७६-॥

विरोधाश्रोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्नावच्यमिति युज्यते ॥ ७७ ॥

बृत्तिः—उभयैकांतत्वं नास्ति विरोधाश्र । अवाच्यमपि न ॥ ७७ ॥

पुनरप्यनेकांतानिरूपणार्थमाह—

अष्टुशती-युक्तीतैरकातद्याभ्युपगमोऽपि माह्मभूत्-विरुद्धयेरेकत्र सर्वधाऽसंभवात् । तदत्याख्यले
ऽपि पूर्ववत् ॥ ७७ ॥

वक्तर्यनासे यद्देतोः साध्यं तद्देतुसाधितं ।

आसे वक्तरि सदाक्यात् साध्यमागमसाधितं ॥ ७८ ॥

वृत्तिः—यो यत्राविसंबादकः स तत्राप्तः । ततः परोऽनातः अनासे वक्तरि तत्त्वस्थोपदेष्ठरि हेतोरनु-
मानाद्यत्साध्यं शक्याऽभिप्रेतं प्रसिद्धं तद्देतुसाधितं-लिंगात्प्रतिपादितं । आसे वक्तरि वाक्याद्वचनाद्यत्साध्यं
तदागमसाधितं-प्रवचनप्रतिपादितं प्रमाणभूतं प्रवचनं हि तत् । अनासे पुनर्विसंबादकं तस्माद्देतुमंतरेण
न तत्सेवस्यति ॥ ७८ ॥

अंतस्तत्त्वमेव तत्त्वमिति येषा मतं तात्त्विराकरणायाह—

अष्टुशती-यो यत्राविसंबादकः स तत्राप्तः । ततः परोऽनातः । तत्त्वप्रतिपादनमसंबादः तदर्थज्ञानात् ।
तेनातीदिये जिमिनिः-अन्यो वा स्तुतिमात्रावलंबी नैवासः तदर्थपरिज्ञानात्ताथागतवत् । न हि तादशातीदि-
यार्थज्ञानमस्ति दोषावरणक्षयातिशयाभावात् । श्रुतेः परमार्थवित्त्वं ततः श्रुतेरविसंबादनमित्यन्योऽन्यसंश्रितं
स्वतः श्रुतेर्न वै प्रमाण्यमचेतनत्वात् घटवत् । समिकर्णादिभिरनैकांतिकल्पमयुक्तं तत्प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।
अथापि कथंचित्प्रमाणत्वं स्यात् अविसंबादित्वात् श्रुतेरयुक्तमेव । लदभावात् नेनोपच्चारमात्रं च न स्यात् तदर्थ-
ज्ञानोपदेशनात् । नैतत् श्रुतेः संभवति सर्वधातुनुक्तेः पिटकत्रयवत् । वक्तृदेषात्ताद्याप्रामाण्यं तदभावा-
क्तुतेः प्रामाण्यमिति चेत् कुलोऽयं त्रिमागः सिद्धेत् अभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यां क्वचित्पौरुषेयत्वमन्यदा-
व्यवस्थापयतीति सुन्यवस्थितं तत्त्वं । एतेन कर्तृस्मरणाभावादयः प्रत्युक्ताः वेदेतरयोरविशेषात् । इतरत्र
बौद्धो वक्तेति चेत् तत्र कमलोद्धवादिरिति कथं न समानं । सूदूरभपि गत्वा लदंगीकरणेतरमात्रे व्यवतिष्ठत्
वेदाध्ययनविदितरस्यापि सर्वदाध्ययनपूर्वाध्ययनत्वप्रकल्पत्वौ न वक्त्रं वक्त्रीभवति । तदतिशयातिराणां च
शक्यक्रियत्वादितरत्रापि मन्त्रशर्तेदर्शनात् सिद्धेऽपि तदनादित्वे पौरुषेयत्वाभावे वा कथमविसंबादकत्वं
प्रत्येतव्यं । म्लेच्छलव्यवहारदेशादशो बहुलमुपलंभात् कारणदोषनिवृत्तेः कार्यदोषाभावकल्पनायां पौरुषेय-
स्वं वचनस्थ दोषनिवृत्तिः कर्तुवीतदोषस्यापि संभवात् तदप्येतृव्याख्यातृश्रोतृणां रागादिमत्वानेतरस्येति
निरशेकं नक्षेतः । वक्तृगुणापेक्षं वचनस्थाविसंबादकत्वं चक्षुज्ञनिवत् । तदेषानुविधानात् ततोऽनातवचना-
न्यर्थज्ञानमध्यर्थदर्शनात् । तत्र यदेव युक्तियुक्तं तदेव प्रतिपक्षं प्रतिपादयितुं वा शक्यं, अग्निहिंस्य भेष-
जिमित्यादिवत् नामिनहोत्रादि वाक्यसाधनं । सिद्धे पुनरासवचनत्वे यथा हेतुवादस्तथा आज्ञावादोऽपि
प्रमाणं । ननु चापौरुषेयत्ववदासशासनमध्यक्षयवस्थं ? उक्तमत्र सर्वधैकातवादानां स्याद्वादप्रतिहत-
त्वात् इति । तत्रातिः साक्षात्करणादिगुणः संप्रदायाविच्छेदो वा अन्यर्थाऽधपरंपरयाऽप्रतिपक्षः ॥ ७९ ॥

इत्यासमीमांसाभाष्ये प्रष्ठः परिच्छेदः समाप्तः ॥

अंतरंगार्थैकाति बुद्धिवाक्यं मृपाऽखिलं ।

प्रमाणाभासमेवातस्तत्प्रमाणादते कथं ॥ ७९ ॥

वृत्तिः—अंतरम्यंतरमगं कारणं यस्य स चासावर्थश्च तस्य भावोऽतरंगार्थता सैवैकाति मिथ्यात्वं
तस्मिन् । बुद्धित्वं वाहिरर्थपरिच्छेदिका । वाक्यं चानुभाननिमित्तं परार्थं । हृष्टैकवद्वावः । तदखिलं निरवेशम्

मृषा मिथ्या । प्रमाणमिवायभासत इति प्रमाणाभासमेव । यदेवं कथं सुख्यग्रमाणमंतरेण तत्प्रमाणाभासे यस्मात्सति प्रमाणे प्रमाणाभासो नान्यथा ॥ ७९ ॥

अथ मतं सर्वं बाह्याभ्यन्तरं ज्ञानमेवैतस्य मतस्य निराकरणार्थमाह—

अष्टशती-तज्जन्मकार्यप्रभवादिवेद्यवेदकलञ्चणमनेकातिकमादर्शं संविचितरेव खंडशः प्रतिभासमाना व्यवहाराय कल्पयत इत्यभिनिवेशेऽपि प्रमाणं सूख्यं । क्षणिकत्वमनन्यवेद्यत्वं नानासंतानत्वमिति स्वतस्तावन् सिद्धयति स्त्रिः । तथात्मसंवेदनेऽपि व्यवसायैकल्ये प्रमाणांतरापेक्षयानुपलंभकल्पत्वात् । न हि तथा बुद्ध्यः संविदंते यथा व्यावर्ण्यते । नापि परतः संबंधप्रतिपत्तेरयोगात् स्वांशमात्रावलंविना मिथ्याविकल्पेन प्रकृतितत्त्वव्यवस्थापने बाहिर्वेष्व्यविरोधात् । कथंचिदत्र वेद्यलक्षणं यदि व्यवतिष्ठेत प्रकृतं कृतं स्यात् नान्यथा । न आपुरुदेष्यं उद्धापनस्ति तत्त्वमेव नान्यत्र तदभावोऽभिवेयः तत्त्वपक्षपरपक्षयोः सिद्धसिद्धयर्थं किञ्चित्कथंचित्कुतश्चित्त् अवितथं ज्ञानमादरणीयं अन्यथा शेषविभ्रमासिद्धेः । एतेन यद्ग्राह्यग्राहकाकारं तत्सर्वं भ्रातं यथा स्वप्रेदजालादिज्ञानं तथा प्रत्यक्षादिकमिति प्रतिविहितं वेदितव्यं ॥ ७९ ॥

साध्यसाधनविज्ञप्तेर्यदिविज्ञाप्तिमात्रता ।

न साध्यं न च हेतुश्च प्रतिज्ञाहेतुदोषतः ॥ ८० ॥

बृत्तिः-साध्यत इति साध्यं शक्यमभिप्रतमप्रसिद्धं पक्षाधर्मः । साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रकृते नाविनाभावि तयोराकारो विज्ञाप्तिर्विज्ञानं तस्या यदि विज्ञाप्तिमात्रता ज्ञानमात्रत्वं । न साध्यं न च हेतुः चकरन्नापि दृष्टान्तः । कुतः? प्रतिज्ञादोषाद्वेतुदोषाच्च । निरंशत्वमनुपगम्य स भेदं साधयेत्? अभ्युपगमहानिः प्रातज्ञाहेतुदोषः, अतः प्रतिज्ञादोषे हेतुदोषेऽकिञ्चित्करात्म्यः । अथवा प्रतिज्ञैव हेतुः स दोषस्तस्मात् । यस्मात् तदेव साध्यं साधनं निरंशत्वात्स्य ॥ ८० ॥

अथान्तरंगार्थैकांते दोषदर्शनाद्विहितं गार्थोऽभ्युपगम्यते तत्रापि दोषं दर्शयति—

अष्टशती-सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्वियोद्विचंद्रदर्शनवत् इत्यत्रार्थसंविदोः सहदर्शनमुपेत्यैक्षेवैकांतं साधयन् कथं अवधेयाभिलापः । स्वाभिलापाभावं वा स्वावाचा प्रदर्शयन् कथं स्वस्थः । पृथगनुपलंभद्वेदाभावमात्रं साधयेत् तत्त्वासिद्धं संबंधासिद्धेभावयोः खरशुंगवत् । एतेन सहानुपलंभादभेदसाधनं प्रत्युक्तं भावाभावयोः संबंधासिद्धेः । तादात्म्यतदुत्पत्त्योर्धस्वभावनियमात् सिद्धेऽपि प्रतिषेधैकति विज्ञाप्तिमात्रं न सिद्धयेत् तदसाधनात्स्तिसद्वौ तदाश्रयं दूषणमनुषज्येत । तदेकोपलंभनियनोष्यसिद्धः साध्यसाधनयोरविशेषात् । एकज्ञानग्राह्यत्वं द्रव्यपर्यायपरमाणुभिरनैकातिकं, अनन्यवेद्यत्वं असिद्धं एकक्षणवर्तिसंवित्तीनां साकल्येन सहोपलंभनियमात्, व्यभिचारिहेतुः तथोत्पत्तेरेव संवेदनत्वात्, दृष्टांतेऽपि साध्यसाधनविकलः तथोपलंभभिदयोर्धर्थप्रतिनियमात् भ्राती तदसंभवात् । ननु चासहानुपलंभमात्रादभेदमात्रं कथंचिदर्धस्त्वभावानवबोधप्रसंगात् । सर्वविज्ञानस्वलक्षणक्षयविकलसंततिविभ्रमस्त्वभावानुमितेः । साकल्येनैकत्वप्रसंगात् एकार्थसंगतदृष्ट्यः परचित्तविदो वा नावश्यं तद्बुद्धिं तदर्थं वा संविदैतीति हेतोरसिद्धिः सहोपलंभनियमश्च स्यात् भेदश्च स्यात् किं प्रतिषिद्धेत स्वेतुप्रतिनियमसंभवात् । तस्माद्यं मिथ्यादृष्टिः परप्रत्यायनाय शास्त्रं विद्वानः परमार्थतः संविदानो वा व्रचनं तत्त्वज्ञानं च प्रतिरूपद्वीति न किञ्चिदेतत् असाधनांगवचनात् अदोषोऽद्वावनाच्च निप्रहार्हत्वं त् ॥ ८० ॥

बहिरंगार्थैकांते प्रमाणाभासनिहवात् ।

सर्वेषां कार्यसिद्धिः स्याद्विरुद्धार्थाभिधायिनां ॥ ८१ ॥

बृत्तिः-बहिरंगार्थैकांतो वाङ्मार्थैकांतस्तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विरुद्धार्थाभिधायिनां प्रमाणांतरवादिता-

थंग्रकाशकानां सर्वेषां निरदेशेषाणां कार्यस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः व्यवहारसिद्धिर्भवेदित्यर्थः । कस्मात्यमाण-
भासनिहवात् प्रमाणस्याभासो मिथ्यात्मं तस्य निहवो निराकरणं तस्मत् । एतदपि कुतः ॒ अंतस्तत्त्वे सति
बहिरर्थस्य सिद्धिरसिद्धिश्च नान्यथा ॥ ८१ ॥

उभयैकांतप्रतिक्षेपायाह—

अष्टशती-यत्किञ्चिवेतस्तत्सर्वे साक्षात्परंपरया वा बहिरर्थप्रतिबद्धं यथामिनिप्रत्यक्षेतरसंवेदनं । तथा
स्वप्नदर्शनमपि, चेतस्तथाविषयाकारनिर्भासात् । तात्पत्त्वात्तौ पूर्वविज्ञापादि लोकात्मानागतिवहानां परस्प-
रविनद्वशब्दबुद्धीनां स्वार्थसंबंधः परमार्थतः प्रसञ्चयेत् ॥ ८१ ॥

विरोधात्रोभयैकात्म्यं स्वादादन्यायचिद्विधां ।

अवाच्यतैकातेऽप्युत्तिनार्द्धच्यमिति युज्यते ॥ ८२ ॥

वृत्तिः—पूर्वत् ॥

भाव एव तत्त्वं नाभाव इति यस्य मते तनिराकरणायाह—

अष्टशती-अल्पहिन्दैश्यैकांतयोः सहाम्युपगमो विरुद्धः तद्वाच्यतायां युक्तिरिरोधः पूर्वत् ॥ ८२ ॥

भावप्रमेयापेक्षायां प्रमाणाभासनिहवः ।

बहिःप्रमेयापेक्षायां प्रमाणं तत्रिमं च ते ॥ ८३ ॥

वृत्तिः—भावो ज्ञानं तदेव प्रमेयं तस्य तस्मिन्वाऽपेक्षाऽन्युपगमस्तस्यामभ्युपगम्यभासायाः । प्रमाणा-
भासस्य निहवो लोपः । कुतः ॑ ज्ञानस्य तदेतत्प्राप्यमप्राप्यं च बाह्यार्थपेक्षायां भवति नान्यथा इति ।

एतच्च मते सर्वे बचो विवक्षामात्रसूचकाभित्यस्य निराकरणायाह—

अष्टशती-सर्वसावित्तेः स्वसंवेदनस्य कथंचिप्रमाणत्वोपपत्तेः तदपेक्षायां सर्वे प्रत्यक्षं न कथित्प्रमा-
णाभासः । तथानुभ्युपगमेऽन्यतम एव लुद्देनुभासं स्यात् । तत्रार्थज्ञानमलिङ्गं तदविशेषणासिद्धेनिर्विषये वा तद-
न्यतरेणार्थपरिसमाप्तेः किं द्वितीयेन । यच्चेदमर्थज्ञानं तच्चेदर्थस्वलक्षणं स्याद् व्यभिचारात् अहेतुः, एतेनेदि-
यादि प्रत्युक्तं । प्रत्यक्षेतरखुद्धभासस्य स्वसंवेदनात्प्रत्यक्षविरुद्धं । सुखदुःखादिबुद्धरप्रत्यक्षत्वे हर्ष-
यादि विषयादि न स्युरात्मांतरवत् । एतेन प्रतिक्षणं निरंशो संवेदनं प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं यथाप्रतिज्ञमनुभवाभावात् ।
विषादादयोऽपि न स्युरात्मांतरवत् । एतेन प्रतिक्षणं निरंशो संवेदनं प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं यथाप्रतिज्ञमनुभवाभावात् ।
यथानुभवमनभ्युपगमात् सर्वत्र सर्वदा भ्रातृप्रत्यक्षत्वाविशेषात् कथंचिदूभाती एकांतहानेबिंकल्पसंबंदनेऽपि
विकल्पानतिवृत्तेः । तस्मात्संवेदनापेक्षया न किंचिद् ज्ञानं सर्वथा प्रमाणं । बहिरर्थपेक्षया तु प्रमाण
विकल्पानतिवृत्तेः । तदाभासव्यवस्था तत्संवादकविसंवादकत्वात् बहिरचित्स्वरूपे केशमशकादिज्ञानवत् ॥ ८३ ॥

जीवशब्दः सबाह्यार्थः संज्ञात्वादेतुशब्दवत् ।

मायादिभ्रातिसंज्ञाइच मायार्थः स्वैः प्रमेक्तिवत् ॥ ८४ ॥

वृत्तिः—जीवस्य शब्दः संज्ञा देशार्थकत्वादिसंज्ञाः परिगृह्यन्ते । सह ब्रह्मनोर्थन वर्तते इति
सबाह्यार्थः । कुतः ॑ संज्ञात्वात्सनामत्वादेतुशब्दवत् । शब्दस्यार्थविभाव बहिरर्थो घटाद्याकारः स्वार्थो वा ।
स्वार्थाचाक्तम्—स्वार्थमभिवाय काऽप्यन्यत्र वर्तत इति । यदेवं भ्रातिसंज्ञा यास्ताः कथं ॑ ता अपि स्वैरात्म-
स्वार्थाचाक्तम्—स्वार्थमभिवाय काऽप्यन्यत्र वर्तत इति । भ्रातिसंज्ञाः स्वार्थविभाव उक्तिरथा, प्रमाणशब्दः प्रमाणाभास
शब्दशब्दैर्थीर्थीयाद्यैर्माया स्वप्नेन्द्रजालादिः । भ्रातिसंज्ञाः स्वार्थविभाव उक्तिरथा, प्रमाणशब्दः प्रमाणाभास
शब्दशब्दैर्थीर्थीयाद्यैर्माया स्वार्थप्रतिपादकः । अथवा सम्यक् ज्ञायतेऽनेति संज्ञा तस्या भ्रातः संज्ञात्वम् । तस्मदि
शब्दशब्दैर्थीर्थीयाद्यैर्माया प्रहणं प्रमाणतज्जिकन्वनविचाराभ्यासदानकुलादीनाम् । एतेनप्रमाणन्यथाऽनुपपत्तेजीवादि
शब्दः सबाह्यार्थः । अन्यथा एतेषामभावः स्यात् ॥ ८४ ॥

सिद्धसाध्यतापारहारद्वारेणासुमेशार्थं प्रकटयन्नाह—

अष्टशती—स्वरूपव्यतिरिक्तेन शरीरेदियादिकल्पेन जीवशब्दोऽर्थवान् अतो न कृतः प्रत्यक्षतः स्यात् । इति निळ्वाङोऽवाप्तमात्रं लोकरूढेः समाश्रयणात् । यत्रायं व्यवहारः जीवो गतस्तिष्ठतीति वा नात्र संज्ञा, अभिग्रेतमात्रं सूचयति ततोऽर्थक्रियायां नियमायोगात्, तत्करणप्रतिपत्तीनां तदभावेनादरणीयत्वात्, साधनतदाभासयोरन्यथा विशेषासंभवात्, परंपरयापि परमार्थेकतानन्वं वाचः प्रतिपत्तव्यं । क्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनाभ्वासे चक्षुरादिबुद्धेस्तदाभासोपलब्धेः कुतो धूमदेरगन्यादिप्रतिपत्तिः ? कार्यकारणभावस्य व्यभिचारदर्शनात् । काष्ठादिजन्मनोऽग्नेरिव भणिप्रभूतेरपि भावात् । तदिशेषपरीक्षायामितरत्रापि विशेषाभावात् । अभिसंधिवैचित्र्यादभिवात्त्व्यभिचारोपलभ्ये तदितरकारणसामयीशक्तिवैचित्र्यं पद्यतां कथमाश्वासः । तस्माद्यमक्षलिंगसंज्ञादोषाविशेषेऽपि क्वचित्परितुष्यन्यतमप्रदेवेण ईश्वरायते परीक्षाक्षेत्रेशाऽसहृत्वात् । भावोपादानसंभवे हि समाख्यानामितेरतरोपादानप्रकल्पितः । भावश्वात्र हर्षविषादाद्यनेकविकारविवर्तः प्रत्यत्मवेदनीयः प्रतिशरीरं भेदाभेदात्मको प्रत्याख्यानार्हः प्रतिक्षिप्तमात्मानं प्रतिबोधयतीति कृतं प्रयासेन । न हि मायादिसमाख्याः स्वार्थरहिताः विशेषार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात् प्रमाणसमाख्यावत् ॥ ८४ ॥

बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तास्तिसंज्ञां बुद्धयादिवाचिकाः ।

तुल्या बुद्धयादिवोधाद्वच त्रयस्तत्पतिर्विविकाः ॥ ८५ ॥

बृत्तिः—बुद्धिश्च शब्दशब्दार्थश्च बुद्धिशब्दार्थस्तेषां संज्ञा बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तिसंज्ञिसंख्याः । बुद्धिरादिर्येषां ते बुद्धयादयस्तेषां वाचिकाः प्रतिपादिका तुल्याः समाः । केन ? बुद्धयाद्यर्थप्रतिपादकत्वेन । बुद्धयादीनां बोधाद्वच ज्ञानानि च बुद्धयाद्यर्थस्य प्रविविकिका प्रतिनिधयस्तेऽपि तुल्या अर्थप्रतिपादकत्वेन ॥ किमुक्तं भवति—गौरिति जानीत इतीयं बुद्धेवर्चिका संज्ञा । तस्याद्वच श्रोतुः पुरुषस्य स्वार्थं बोधको बोधो भवति । गौरित्याहितीयं शब्दस्य स्त्रस्त्रैव रूपस्य वाचिका संज्ञा । तस्याद्वच श्रोतुः पुरुषस्य स्वार्थं शब्दस्य स्वस्मिन्नेव रूपे बोधको बोधो भवति । गामानय दोहार्थमितीयं संज्ञा बाह्यार्थस्य वाचिका भवति । तस्याद्वच श्रोतुः स्वार्थं साम्नादिमति पिण्डे बोधको बोधो भवति । ततो बुद्धयाद्यर्थवाचकत्वेन संज्ञास्तिसंज्ञः समा एव बुद्धयादीनां शब्दार्थीनां त्रयोऽपि बोधका बोधा बुद्धयादिशब्दार्थप्रतिभासकाश्च समा एव तत्प्रतिभासकत्वेन ॥ ८५ ॥

पुनरप्याशंक्य तमेव बाह्यार्थं प्रतिपादयन्नाह—

अष्टशती—हेतुव्यभिचाराशांकां प्रलयस्तमयति—तिसूणामपि स्वव्यतिरिक्तवस्तुसंबंधदर्शनात्तद्बुद्धीनां च तत्त्विमीसनात्तदिष्यतोपपत्तेः ॥ ८६ ॥

वक्तुश्रोतुप्रमतृणां वाक्यबोधप्रमाः पृथक् ।

भावत्वेव प्रमाभ्रांतौ बाह्यार्थौ तादशेतेरौ ॥ ८६ ॥

बृत्तिः—वक्ता च श्रोता च प्रमाता च वक्तुश्रोतुप्रमातारस्तेषां वक्तुश्रोतुप्रमातृणां वाचकश्रावकज्ञापकानां । यथासंख्यं वाक्यं च बोधश्च प्रमा च वाक्यबोधप्रमाः शब्दशब्दप्रलयक्षानुमानानि । पृथक् व्यवस्थितलक्षणानि । भ्रांतार्थव यदि भ्रांतिस्वरूपे व्यवतिष्ठेन्न न तु वर्तेन्निति वाक्यशेषः । ततः को दोषः स्यादित्याह—प्रमाभ्रांतौ सर्वेषां प्रमाणानां बाह्यपेक्षायां द्वैविध्ये सति प्रमाणयोः प्रलयक्षाप्रलयक्षयोः प्रलयक्षानुमानयोर्वा भ्रांतौ भ्रांतिस्वरूपतायां सत्यामयि । बाह्यार्थौ बाह्यविशेषी दृश्यानुमेयाख्यौ । तादशाव्यस्तुताद्भ्रांतस्वरूपादितरावन्यत्रभ्रांतस्वरूपी क्रमाक्रमनेकांतात्मकी संती विभावनीयौ स्यातां । अथ वा प्रमाभ्रांतौ यौ भ्रांताभ्रांतौ बाह्यार्थौ भ्रांतवेष तत इदं भ्रांतमिदमभ्रांतमिति विश्वारोऽनर्थकः स्यात् ॥ ८६ ॥

बाह्यार्थं सति प्रमाणप्रपमाणं च युज्यते नान्यथाऽत आह—

अष्टशती-बहिरर्थाभावात् वक्त्रादित्रयं न बुद्धेः पूर्खकृतं ततोऽभिद्वतादिदोषः साधनस्येति तज्जूल्यादेवाहकस्य तदव्यतिरिक्तविशानसंतानकालस्य च स्वांशमात्रावलंबिनः प्रमाणस्य विश्रमकल्पनायां साक्षेत्यनासिद्धिः अंतर्ज्ञेयाभ्युपगमविरोधात्। तौ हि ग्राहकापेक्षया बालार्थी भ्रातावेच कुतस्तत्र हेयोपादेयविवेकः ॥८६॥

बुद्धिशब्दप्रमाणत्वं बालार्थे सति नापुति ।

सत्यानृतव्यवस्थैवं युज्यते अर्थाप्त्यनासिषु ॥ ८७ ॥

बृतिः-बुद्धिश शब्दक्ष तयोः प्रामाण्यमर्थप्रतिपादकत्वं बालार्थे सति भवत्यत्यविद्यमाने च न भवति । सत्यमवित्यमनृतं वित्यं तयोर्व्यवस्था अर्थस्याप्त्यनासिषु प्रहणाप्रहणेषु सत्त्वे युज्यते नान्यथा । वचनस्य तदा सत्यता भवति यदा बालार्थं तादृभूतं प्रापयति । अन्यथाऽसत्यं ॥ ८७ ॥

तस्य बालार्थस्य कथं प्राप्तिर्भवतीति पृष्ठे कथिदाह दैवादेव, कथित्पुनः पौरुषादैत्यतपक्षद्वयं विघटयनाह-

अष्टशती-स्वपरप्रतिपत्त्यर्थं साधनं बुद्धिशब्दात्मकं स्वसंवित्तैव परप्रतिपादनायोगात् । तस्य च सति बहिरर्थे प्रमाणत्वमर्थप्राप्तिः सिद्धयेत् । असति प्रमाणाभासत्वं—अर्थानाप्तित इति । तदेवं परमार्थसन् बहिरर्थः साधनदूषणप्रयोगात् । अन्यथा स्वप्नेतराविशेषात् किं किं न साधिते दूषितं चेति कुतः संतानात्मरमन्यद्वा । तैमिरिकद्वयाद्विच्छेदशनवत् भ्रातः सर्वे व्यवहार इत्यत्रापि तत्त्वज्ञानं शरणं । अन्यथा बहिरर्थवदभिसंहितस्यापि निराकरणपतेस्तथा परमाण्वादिदूषणेऽपि प्रतिपत्त्यन्यथा तत्कृतमकृतं स्यादिति सर्वत्र योज्यं । तदिमे विज्ञानसंतानाः संति न संतीति तत्त्वप्रतिपत्तेः दृष्टापद्धुतिरनिवेदनैव अद्यये नामना कथंचिददृश्यानामपि परमाणुनां बहिरपि समवस्थानविप्रतिषेधाभावात् अंतर्ज्ञेयवत् । तत्र पूर्वादिदिग्मागमेदेन पद्मशादिकल्पनया वृत्तिविकल्पेन वा परपक्षोपालंभे स्वपक्षाक्षेपात्, कथंचिद्विरोधपारिहारस्य पुनरायाशयतामप्यशक्तेः तत्साक्षात्परंपरया वा विमत्यविकरणभावापन्नं ज्ञानं स्वरूपव्यतिरिक्तार्थावलंबनं प्राप्त्यग्राहकाकारत्वात् संतानात्मरसिद्धवत् । न हि व्यापारव्याहारनिर्भीसोऽपि विच्छुतो नास्ति तदन्यत्रापि वासनाभेदो भव्यते न संतानात्मरं ॥ ८७ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये सप्तमः परिच्छेदः ।

दैवादेवार्थसिद्धिश्चेद्वै पौरुषतः कथं ।

दैवतश्चेदनिर्भोतः पौरुषं निष्फलं भवेत् ॥ ८८ ॥

बृतिः-अर्थस्य कार्यस्य प्रशस्ताप्रशस्तशरीरेऽदियादेस्तथा ज्ञानसुखादेरज्ञानदुःखदेवा सिद्धिनिष्पत्ति-र्थदि दैवादेव सर्वथा स्यात् तदेवं कर्मात्म्यं पौरुषान्मनोवाक्याव्यापारलक्षणाच्छुभाशुभरागादिप्रायात्पुरुषकारात्महिं कथं स्यात् । अथ दैवात्मरादेव दैवं स्यादित्यत्रोच्यते । दैवतश्चेदयदि दैवादेव दैवं स्यात्तदानीमनिमोक्षोऽसिद्धिः स्यात् । दैवस्य कारणभूतस्य कार्यभूतस्य च सततं संततितो विच्छेदं प्रत्युपायासंभवात् । तदादानशीलप्रवर्ज्यार्थः कृष्णार्थार्थक्षमुरुपकारोऽप्यनर्थः स्यात् ॥ ८८ ॥

अष्टशती-योग्यतापूर्वकर्मता वा दैवमुभयमद्वृष्टं, पौरुषं पुनरिह चेष्टितं दृष्टं ताभ्यामर्थसिद्धिः तदन्यतरापायेऽघटनात् । पौरुषमात्रे अर्थादर्शनात् दैवमात्रे वा समीक्षानर्थक्षम्यप्रसंगात् ॥ ८८ ॥

पौरुषादेव सिद्धिश्चेत् पौरुषं दैवतः कथे ।

पौरुषश्चेदमोघं स्यात् सर्वभाणिषु पौरुषं ॥ ८९ ॥

बृतिः-अथ पौरुषादेव सिद्धिश्चेत् सर्वथा यदि पौरुषमात्रादेवार्थसिद्धिः स्यात् । तत्पौरुषं दैवादेव-

प्रामाण्यात्कथमकलं स्यात् । तथाहि समासे हि समानानां केचिदर्थेषु युज्यते केचिन्न प्रसिद्धमेतत् । अन्यथा दैवमंतरेण पौरुषादेव पौरुषस्य प्रवृत्तौ सल्यां सर्वप्राणिषु पौरुषमोघमेव सफलमेव स्यात् दैवहीनानामपि तद्भवति ॥ ८९ ॥

उभयैकतिऽपि न युक्तं—

अष्टशती-ताद्धि पौरुषं विना दैवसंपदा न स्यात् तदुक्तं—

यादशी जापते बुद्धिर्व्यवसायम् वरदशः ।

सहायास्तादशाः संति यादशी भवितव्यता ॥ १ ॥

इति तत्सर्वं पौरुषापादितमिति चेत् तद्व्यभिचारदर्शिनो न वै श्रद्धीरन् ॥ ८९ ॥

विरोधात्रोभवैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ९० ॥

षृणुः—उभयदोषप्रसंगात् । अवाच्यत्वदोषाच ॥ ९० ॥

दैवात्केवलात्मौरुषाच केवलादर्थसिद्धिर्यदि न भवति कथं तर्हि स्यादत आह—

अष्टशती-दैवतरयोः सहैकांताभ्युपगमे व्याघातात्, अवाच्यतायां च स्वबचनविरोधात् स्याद्वादनीतिः ॥ ९० ॥

अबुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टानिष्टं स्वदैवतः ।

बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टानिष्टं स्वपौरुषात् ॥ ९१ ॥

कृतिः—बुद्धिर्विचारः पूर्वं प्रथमं कारणं यस्याः सा तथा न बुद्धिपूर्वी अबुद्धिपूर्वी सा चासावपेक्षा च आलोचनं च सा तथा तस्यामतकिंतोपस्थितम्यायेनेवर्थः । इष्टमभिलक्षितं सुखादि अनिष्टमनभिलक्षितं दुःखादि । स्वदैवतः स्वपुण्यपापकलात्मौर्वजन्मनिवर्जकर्मणः । यद्यपि पौरुषमात्रं विद्यते तथापि सुख्यासावो विवक्षितो नास्यताभावः । तथा बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायां विचारपूर्वकत्वेनानुष्ठानादिष्टमनिष्टं च स्वपौरुषात्मकीयपुरुषकारात् । अत्रापि दैवमप्रधानवेन विवक्षितं नास्यताभावव्येन । परस्परापेक्षयैव कार्यसिद्धिर्यतो दैव आत्मा तस्य कर्म दैवमिति ॥ ९१ ॥

ननु परदुःखे पापं तस्यैव सुखे पुण्यं स्वदुःखात्पुण्यं स्वसुखात्पमिल्येवं कैश्चिदभाणि न दैवादिति तत्मतनिराकरणायाह—

अष्टशती—अतकिंतोपस्थितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृतं तद्विपरीतं हि पौरुषापादितं । अपेक्षाकृत-त्वात्तद्व्यस्यायाः ॥ ९१ ॥

इत्यासमीमासाभाष्ये अष्टमः परिच्छेदः ।

पापं ध्रुवं परे दुःखात् पुण्यं च सुखतो यदि ।

अचेतनाकषायौ च बध्येयातां निमित्ततः ॥ ९२ ॥

कृतिः—परेऽन्यस्मिन् प्राणिनि दुःखमात्राद्यदि पापं स्यात् । तस्मिन्नेव सुखमात्राच्च पुण्यं यदि स्यात् । तदानीमचेतनो विषशत्र्यादिरक्षायो बीतरागः सावपि बध्येयातां कर्मबंधस्य कर्तारी भवतः । निमित्तत्वात् । ग्रन्थयमंतरेणापि भावग्रधानत्वान्निर्देशस्य ॥ ९२ ॥

तथा—

१ । विवक्षायमिल्यपि पापः ।

अष्टशती—परत्र सुखदुःखोत्पादनात् पुण्यपापबंधैकाते कथमचेतना न वध्येन् ? वीतरागो वा ? तनिरित्वात् ॥ ९२ ॥

पुण्यं ध्रुवं स्वतो दुःखात्पापं च सुखतो यदि ।
वीतरागो मुनिर्विद्वास्ताभ्यां युज्यान्विमित्तः ॥ ९३ ॥

वृत्तिः—स्यात्स्मिन् दुःखात् ध्रुवं निश्चितं पुण्यं यदि स्यात्स्मिन्नेवात्मनि सुखादेतोर्ध्रुवं पापं च यदि स्यात् । ततः कि स्यात् ? ताभ्यां वीतरागो मुनियुज्याद्वद्धो भवेत् । कुतः ? निमित्तत्वात् ॥ ९३ ॥

अधोभैकातस्तद्वयादिष्यते तत्रापि दोष एव विरोधात् । नाप्यवाच्यत्वं बन्धनविरोधात्—

अष्टशती—भात्मसुखदुःखाभ्यां पापेतरैकातकृताते पुनरकषायस्यापि ध्रुवमेव बंधस्यात् ततो न कर्त्तिन्मोक्तुमर्हति तदुभयाभावसंभावात् ॥ ९३ ॥

विरोधात्मोभैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।
अवाच्यतैकातेऽप्युक्तिनीवाच्यमिति युज्यते ॥ ९४ ॥

वृत्तिः—सुगमं ॥ ९४ ॥

कथं तर्हत आह—

अष्टशती—प्रत्युतैकातद्वयसिद्धाते व्याहतेः अनभिधेयतायाः अनभिधेयाभिधानविरोधात् कथं चिदेवेति युक्तं ।

विशुद्धिसंक्लेशांगं चेत् स्वपरस्थं सुखासुखं ।
पुण्यपापास्त्रवौ युक्तौ न चेद्वर्यस्तवार्हतः ॥ ९५ ॥

वृत्तिः—स्य आत्मा परोऽन्यस्तयोस्तिष्ठतीति स्वपरस्थं सुखं चासुखं च सुखासुखं जीवप्रदेशाहादनाहादनं । विशुद्धिः प्रमोदादिशुभपरिणामः । यद्यपि निरवशेषरागादिविरहलक्षणायां विशुद्धौ विशुद्धिशब्दो वर्तते तथापि कुशलशब्दवत् शुभपरिणामादौ वर्तमानो विशुद्धिशब्दो यूक्तते । सङ्क्लेशः—आर्तरौद्रध्याने तयोरेणां कारणं विशुद्धिसंक्लेशांगं—चेद्वादि स्वपरस्थं सुखासुखं विशुद्धिसङ्क्लेशालंबनं यदि भवति तदा पुण्यं च पापं च तयोरास्त्रवौ युक्तौ । न चेदेव यद्येवं न स्यात् । पुण्यास्त्रवः प्राप्यस्त्रवश्च व्यर्थो निष्पलः । अर्हतो वीतरागस्य तवेव वा शुष्ककुर्वन्निपतितचूर्णमुष्टिवत् बन्धाभावात् । एतेन मस्करिपूरणमते निराकृतं भवति । सिद्धेषु सङ्क्लेशकारणाभावात् ॥ ९५ ॥

अथ पुण्यपापास्त्रवकारणमज्ञानमिष्यते चेत्तमतनिराकरणायाह—

अष्टशती—आत्मनः परस्य वा सुखदुःखयोर्विशुद्धिसंक्लेशांगयोरेव पुण्यपापास्त्रवहेतुवं न चाच्यथा अतिप्रसंगात् । आर्तरौद्रध्यानपरिणामः सङ्क्लेशः तद्भावो विशुद्धिः—आत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं ॥ ९६ ॥

इत्यात्मीमांसाभाष्ये नवमः परिष्ठेदः ।

अज्ञानात्तेदध्रुवो बंधो ज्ञेयानंत्यात्र केवली ।

ज्ञानस्तोकाद्विमोक्षश्चेदज्ञानाद्वृतोऽन्यथा ॥ ९६ ॥

वृत्तिः—यद्यज्ञानाज्जाज्यस्वरूपाद्वधो ध्रुवो न केवली मुक्तः । कुतः ज्ञेयानंत्यात्रमेयस्यानंवं यतः । अथ कदाचित् ज्ञानस्तोकाद्वधनिर्हासान्मोक्षोऽन्युपगम्यते वेदवृतो विमुलादज्ञानादन्यथाऽन्येन प्रकारेण-

तिक्षयेन विमोक्षः स्यादिति संबंधः । अथवा प्रागुक्तान्मोक्षप्रकारादन्येन प्रकारणपि सह जन्मनो धोगः स्यात् । तथा च सति न बन्धो नापि मोक्षस्तस्य विचाराक्षमत्वात् ॥ ९६ ॥

अष्टशती-यदि बन्धोऽयमविज्ञानात् नेदानीं कदिचन्मुच्येत् सर्वस्यैव कञ्चिदज्ञानोपपत्तेऽस्यानंल्यात् । यदि पुनर्जीननिर्हासाद्ब्रह्मप्राप्तिः-ज्ञानात्मुतरां प्रतञ्चेत । दुःखनिवृत्तेरिव सुखप्राप्तिः ॥ ९६ ॥

विरोधान्मोक्षैकात्म्यं स्यादादन्यायविद्विषा ।

अवाच्यतेकतिऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ९७ ॥

वृत्तिः-उभयैकात्मवक्तव्यमपि दुष्टं विरोधात् ॥

कथं तर्हि तौ स्यतामत आह—

अष्टशती-नहि सर्वात्मनैकस्यैकदा ज्ञानस्तोकान्मोक्षो वहुतराज्ञानाद्वंध इत्येकांतपोरविरोधःस्यादादन्यायविद्विषां सिद्धपति येन तदुभयैकात्म्यं स्यात् ॥ ९७ ॥

अज्ञानान्मोहितो बन्धो नाज्ञानाद्वीतमोहतः ।

ज्ञानस्तोकाच्च मोक्षः स्यादमोहान्मोहितोऽन्यथा ॥ ९८ ॥

वृत्तिः-ज्ञानात्पुनरपि किविशिष्टात् मोहतो मिथ्यात्वरूपाद्वन्धो भवति विनष्टमिथ्यात्वरूपादज्ञानात्मुतर्नं बन्धो भवति ज्ञानस्तोकादपि मोक्षः स्यादयमोहाद्वेत् यदि पुनर्मोहितः स्यात्तस्य मोक्षाभाव एव ॥ ९८ ॥

अथ कदाचिन्मनुषे न दैवाज्ञापि पौरुषान् ज्ञानाज्ञायज्ञानात् किंतु ईश्वरप्रेरणादिलस्य मतस्य निराकरणायाह—अथवा कामादीनां कर्मणश्च वैचित्र्यमनादिलं च दर्शयितुमाह—

अष्टशती-र्हीहनीपकमप्युक्तिर्नावादज्ञानाद्वुत्तः कर्मबन्धः ततोऽन्यतोऽपि बन्धाभ्युपगमेऽतिप्रसंगात् । तथैव बुद्धेरपकर्त्ता र्हीहनीयंपरिक्षयलक्षणान्मोक्षमिति । विपर्ययेऽपि विपर्यासादिलधिगंतव्यं ॥ ९८ ॥

कामादिप्रभवश्चित्रः कर्मबन्धानुरूपतः ।

तत्त्वं कर्म स्वहेतुभ्यो जीवास्ते शुद्धयशुद्धितः ॥ ९९ ॥

वृत्तिः-कामादीनां रागादीनां प्रभव उत्पादः कार्यरूपश्चित्रो नानाप्रकारः । कर्मबन्धानुरूपतः ज्ञानावरणदिकर्मणः कारणाद्ववति तत्त्वं कर्म ज्ञानावरणादिकं स्वहेतुभ्यो भवति । कुत एतत् ? अनादिबैधबन्धहेतुसंतानो बीजाकुरुत् न पुनरीश्वरादेस्तस्यात्वस्तुत्वात् विरागाक्षमत्वेन । न तर्हि केषांचिन्मुक्तिरन्येषां संसारश्च कर्मबन्धनिभित्विशेषादिति चेदाह— ते भगवतोऽर्हतो जीवा द्विप्रकाराः संसारिणः सति । कुतः शुद्धयशुद्धितो भव्याभव्यशक्तेः । अत एव न सर्वेषां मोक्षः । एतेनान्यदपि मतांतरं निराकृतं वेदितव्यं ॥ ९९ ॥

शुद्धयशुद्धिस्वरूपप्रतिपादनायाह—

अष्टशती-संसारोऽयं नैकस्वभावेश्वरकृतः तत्कार्यसुखदुखादैचित्र्यात् । न हि कारणस्यैकरूपत्वे कार्यनात्मात्म युक्तं ज्ञालिक्षीजवत् । अपरिणामिनः सर्वार्थकियासंभवात् तलुक्षणत्वाच्च वस्तुनः सद्वावभेद तावज्ञा संभावयामः । तत्र कालदेशावस्थास्यभावभिजानां तनुकरणमुवनादीनां किलायं कर्त्तेति महचित्रं एतेनेश्वरेच्छा प्रत्यक्षता । नचेतेनास्याः संबंधः तल्लतोपकारानपेक्षणात् ततो व्यपदेशोऽपि माभूत् अभिस्थं धेरनित्यत्वेऽपि सम्पनः प्रसंगः । सकृदुत्पत्यादिग्रसंगादिचित्रवासुपत्तेरिति । तयोरेकरूपत्वेऽपि कर्मवैचित्र्यालकामादिप्रभवश्चित्रमिति चेत् । युक्तमेतत् । किंतु नेश्वरेच्छाभ्यां किञ्चित्तावत्तर्धिपरिसम्भासेः । एतेन विरम्य प्रवृत्तिसञ्जितेशविशेषादिभ्यः पृथिव्यादेर्बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वज्ञानेश्वरप्रमाणं प्रदुक्तं । प्राकाय-

करणोपत्तरात्मनो धर्मधर्मयोष्टि स्वयमचेतनवात् विचित्रोपभोगयोग्यतनुकरणादिसंपादनकाशलासंभवात् । तत्त्वमित्तमात्मांतरं मृतिंद्वारिकुलालब्दिति चेन्न तस्यापि वितनुकरणस्य तत्कृतेतरसंभवात् । तादृशोऽपि निमित्तमावे कर्मणामचेतनवेऽपि तत्त्वमित्तत्वगविग्रहतिरिद्वं सर्वथा दृष्टात्म्यतिक्रमात् । स्थित्वा प्रवर्तमानार्थक्रियादिचेतनाविष्णुनादिति नियमे तु गरीश्वरोरेत्रपि माभूत् । नायं प्रसंगो बुद्धिमत्त्वादितिचेत् ॥ तत एव तर्हि प्रहीणतनुकरणं इतः प्राणिनो माभूत् । कर्मणावैचित्र्यादिति चेत् तेषामीश्वरज्ञाननिमित्तत्वं समानः प्रसंगः ।

उत्तमित्तं ॥ तु गरीश्वरोरेत्रपि तत्त्वमित्तत्वं माभूद्वेषाभावात् । अर्थक्रियादेत्रपि ताभ्यामनैकांतिकत्वं । ततः ॥ १९९ ॥ गरीश्वरात् चित्राः कामादयः ततः कर्मवैचित्र्यं । नहि भावस्वभावोऽर्थंभः करणीयः अन्यत्रापि तत्त्वत्वगनिवृत्तेः । न तर्हि केषांचिन्मुक्तिरितरेषां संसारश्च । कर्मवंधनिमित्तविशेषादिति चेन्न तेषां शुद्धशुद्धितः प्रतिमुक्तीतरसंभवात्-आत्मनां ॥ १९९ ॥

शुद्धशुद्धी पुनः शक्ती ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् ।

साधनादी तयोर्व्यक्ती स्वभावोऽतर्कगोचरः ॥ १०० ॥

बृत्तिः—शुद्धशुद्धी ये शक्ती भव्याभव्यत्वरूपे ते अनादितस्वार्थश्रद्धानाश्रद्धानयोग्यके कदुकेतर-मुद्रपाक्यापाक्यशक्तिवत् तयोर्भव्यत्वाभव्यत्वशक्तयोर्व्यक्ती तत्त्वार्थश्रद्धानप्रियधर्मत्वादिपरिणत्यारणिती साधनादी । कुतोऽयं शक्तिभेदोऽतर्कगोचरः स्वभावो यतः ॥ १०० ॥

एवं तावत्प्रमाणपरतन्त्रप्रमेयविचारः कुतः । अधुना प्रमाणत्वनिस्तपणार्थमाह—

अहुशक्ती—भव्येतरस्वभावो तेषां सामर्थ्यासामर्थ्ये माषादिपाक्यापरशक्तिवत् । शक्तेः प्रादुर्भावापेक्षया सादित्वमेवमभिसंधिनानात्मे शुद्धशुद्धिशक्तयोरिति भेदमाचार्यः प्राह् । ततोऽन्यत्रापि साधनादी प्रकृतशक्तयोर्व्यक्ती । कुतः शक्तिप्रतिनियम इति चेत् ? न हि भावस्वभावः पर्यनुयोक्तव्याः ॥ १०० ॥

तत्त्ववानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वभासनं ।

क्रमभावि च यज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतं ॥ १०१ ॥

बृत्तिः-तत्त्वज्ञानं परार्थबोधः पुनरपि कथंभूतं युगपत्सर्वार्थमवभासनं इति युगपत्सर्वभासनं अक्रमेण परिच्छेदात्मकमित्यर्थः तत्प्रमाणमेव । क्रमभावि च तज्ज्ञानं छद्मस्थीयं चक्षुरादिकं चकारादकमभावि च दीर्घशश्चकुलयादिभक्षणे संभवात् । सर्वथा सदसदेकोनेकनिल्यानिल्यादिसकलैकांतप्रलयनीकोनेकांततत्त्वविषयः स्याद्वादो जातियुक्तिनिबंधनो वित्तेकों नयस्ताभ्यां संस्कृतं प्रमाणगोचरं नीतं सदपि प्रमाणं स्याद्वादनय-संस्कृतं यतस्ते तव ॥ १०१ ॥

प्रमाणफलं दर्शयन्नाह—

अहुशक्ती—बुद्धेरनेकांतात् येनाकारेण तस्वपरिच्छेदः तदपेक्षया प्रामाण्यं । ततः प्रत्यक्षतदाभासयोरपि प्रायशः संकीर्णी प्रामाण्येतरस्थितिस्तुतव्या । प्रसिद्धानुपहृतेऽदिष्टद्वैरपि चंद्राकांदिष्ट देशप्रस्त्वासस्याद्य भूताकारावभासनात् । तथोपहृताक्षादेत्रपि संख्यादिविसंवादेऽपि चंद्रादिष्टभावतत्वैपलभात् । तत्प्रकृतयोश्चाया व्यवदेशव्यवस्था गंधद्रव्यादिवत् । तथानुमानादेत्रपि कर्थचिनिमित्याप्रतिभस्तेऽपि तत्त्वप्रतिपत्तैव प्रामाण्यं । एकांतकल्पनायां तु नांतर्वहिस्तत्त्वसंवेदनं स्वयमद्वयदेह्यादिप्राप्तिभासमानात् रूपादि स्वलक्षणानां च तथैवादर्शनात् यथा व्यावर्ण्यते । तद्विशेषोपलभास्युपगमेऽपि तद्वयवसायवैकल्ये कचिद्भर्माधर्मसंवेदनवत् परीक्ष्यत्वोपपत्तेः । विकल्पानामतत्त्वविषयत्वात् कुतस्तत्त्वप्रतिपत्तिः ? मणिप्रदीप-प्रभादृष्टोऽपि स्वपञ्चाती मणिप्रभादर्शनस्यापि संवादकल्पेन प्रामाण्यप्राप्या प्रमाणांत भौतिकिधृतनात् । न हि प्रब्लक्षं स्वविषये विसंवादनात् शुक्तिकादर्शनवद्वज्ञतत्त्वाती । नपि लैंगिकं लिंगलिंगिसंबधाप्रतिपत्तेः—अन्यथा इष्टतेतरयोरेकत्वं तद् किं केन कुतं आत् । कादाचित्कार्यप्रसिद्धोरेकादेत्रपि संभवात् ।

न हि मिथ्याज्ञानस्य संत्रादनैकांतः । तथा न लैगिकं सर्वथैवाविसंवादकत्वात् । तस्मात्सूक्तं तत्त्वज्ञानमेव प्रमाणं । कारणस्य सामिग्रीभेदाभ्यातिभासभेदेऽपि इति । प्रमाणमेव वा तत्त्वज्ञानं । ततः स्वलक्षणदर्शनानं तरभाविनस्तत्त्वव्यवसायस्य प्रमाणतोपत्तेः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणे एवेत्यधारणे प्रत्याचष्टे अनधिगतार्थविगमाभावात्, तदप्रमाणत्वे लैगिकस्यापि माभूद्विशेषाभावात् । अनधिगतस्वलक्षणाव्यवसायात् अनुभितेरतिशयकल्पनायां प्रकृतस्यापि न वै प्रामाण्यं प्रतिषेध्यं—अनिर्णतनिर्णयात्मकत्वात् क्षणभगानुमानवत् । अवैराग्यंडशः श्रवणाधिगमोऽपि प्राथमकलिपकस्तत्त्वनिर्णतिरेव । तदत्यये दृष्टेरपि विसंवादकत्वेन प्रामाण्यानुपपत्तेदर्शनात्मिशायनात् । तदर्शनाभवेऽपि तत्त्वनिष्ठये तदन्यसमारोपव्यच्छेदलक्षणप्रमाणलक्षणांगीकरणात् । किंचित्तुत्तर्थिद्युमक्षुद्धिवाविनिर्णतादेवाभस्मृतेरधिगतार्थाधिगमात् प्रामाण्यं माभूत् । प्रभितिविशेषाभावात्, प्रकृतनिर्णयस्य प्रामाण्ये हि न किंचिदतिप्रसज्ज्यते निर्णतेऽपि कथंचिदतिशायनात् । प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं व्यवसायातिशयोपपत्तेः तत्मामर्थाधीनत्वात् प्रमाणत्वसिद्धेः, अन्यथा हि विसंवादः स्यात् लिङ्गलिंगिसबंधज्ञानं प्रमाणमनिष्ठतनिष्ठयादनुमानवत् । सर्वक्षणिकत्वयोर्धूमतत्कारणयोर्बा साकल्येन व्याप्तिप्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षत्वमुत्सहते सञ्जिहितार्थानुकारित्वात् अपरीक्षाक्षमत्वाच्च । नानुमानमनवस्थानुष्टगात् । सूदूरमपि गत्वा तदुभयव्यतिरिक्तं व्यवस्थानिमित्तमभ्युपमंतव्यं । उपमानादिकं प्रमाणांतरभावमिच्छात् तत्त्वनिर्णयप्रत्यवर्मणप्रतिबंधाधिगमप्रमाणलप्रतिषेधः प्रायशो वक्तुर्जिमानमाविष्करोति इति प्रत्यक्षं परोक्षमित्येदाद्वितयं प्रमाणं अर्थापस्यादेरनुमानव्यतिरेकेऽपि परोक्षेऽतर्भावात् । तत्र सकलज्ञानावरणपरिक्षयविजृमितं केवलज्ञानं युगपत्सर्वार्थविशयं । तथाचोक्तं ‘सर्वद्रव्यर्थयेषु केवलस्य’ इति । तज्ज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्यात् । कुतस्तस्मिद्दिरिति चेत्? सामान्यविशेषविषययोर्विगतावरणयोरयुगपत्तिभासायेगात् प्रतिबंधांतरभावात् । शेषं सर्वं क्रमवृत्तिं प्रकारात्तरासंभवात् । चक्षुरादिज्ञानपंचकर्त्यापि परस्परव्यवधानेऽपि विच्छेदानुपलक्षणं क्षणक्षयवत् । यौगपद्ये हि संतानभेदात्परस्परपरामर्शाभावः संतानांतरवत् । मानसप्रत्यक्षेऽपि चक्षुरादिज्ञानानंतरप्रत्ययोद्भवेन कश्चिद्दिशेषः क्रमवृत्तौ व्यवधानप्रतिभासविकल्पप्रतिपत्तेरसंभवात् । यौगपद्ये हि स्पर्शादिप्रत्यवर्मणविरोधः पुरुषांतरवद्विषयस्यानेकांतात्मकत्वात् । मतिज्ञानादि स्यादादनयलक्षितं प्रतिपत्तम्यं ॥ १०१ ॥

उपेक्षा फलमाघस्य शेषस्यादानहानधीः ।

पूर्वं वाज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥ १०२ ॥

दृतिः—आद्यस्य प्रमाणस्य केवलज्ञानस्य फलमुपेक्षा रागमोहाभावः । शेषस्य प्रमाणस्य छमस्यैयज्ञानस्य, आदानं प्रहणं हानं ल्यागस्तयोर्धीर्युद्धिः तत्कलं । पूर्वं वा उपेक्षा वेत्यर्थः । सामान्यापेक्षायां नंपुंसकलिगता । पूर्वी वेति पाठांतरं । वा अज्ञाननाशः फलं ज्ञानतेत्यर्थः । सर्वस्यास्य मत्यादिभेदभिज्ञस्य हिताहितभेदभिज्ञे स्वगोचरे स्वविषये वर्तमानस्यौत्सर्गिकं फलमज्ञाननाश इत्युक्तं ॥ १०२ ॥

प्रस्तुतस्यादादादृष्टपरार्थसाधनसमर्थनार्थमाह—

आदृष्टती—सिद्धप्रयोजनत्वात् केवलिना सर्वत्रोपेक्षा । करुणावतः परदुःखजिहासोः कथमुपेक्षा तदभवि कथं वासिः ? इति चेत् स्वदुःखनिवर्तनवदकरणयापि वृत्तेरन्यदुःखनिराचिकर्षियां । दयालेरेवात्मदुःखनिवर्तनादसमाधिरिति चेत्? न वै प्रदीपः कृपालुतया आत्मानं परं वा तमसा निवर्तयति इति । करुणयित्वापि कृपालुतो तत्करणस्य स्वभावसामर्थ्यं मृग्यं एवं हि परंपरापरिश्रमं परिहोत् । मत्यादेः साक्षात्कलं स्वार्थव्यापोहविच्छेदः तदसावे दर्शनत्वापि सन्निकर्षाविशेषात् । क्षणपरिणामोपलभवदविसंवादकल्पासंभवात् । परंपरया हानोपादानसंवित्तिः । तथाहि—करणस्य क्रियायाश्च कथंचिदेकत्वं प्रदीपतमोविगमवत् । नानात्वं च परश्वादिवत् । तस्माद्ग्रामाङ्गसंविदाकारयोः प्रमाणफलव्यवस्थायामपि विसंवादनिराक

रणे तदङ्गस्येव विषद्धिः प्रमाणत्वे न प्रतिपक्षुर्महति । तावतैव प्रमाणत्वे क्षणिकत्वाद्यनुमानं-अधिगतार्थ-
विगमलक्षणत्वान्वै प्रमाणं ॥ १०२ ॥

बाक्येऽव्यनेकांतश्चोती गम्ये श्रति विशेषकः ।
स्याज्ञिपातोऽर्थयोगित्वात्तव केवलिनामपि ॥ १०३ ॥

वृत्तिः-पदानां परस्परापेक्षणां निरपेक्षा: समुदाया वाक्यानि लेषु बाक्येऽव्यनेकांतं द्योतयति प्रकटय-
तीति अनेकांतश्चोती । स्याच्छब्दो निरातोऽव्ययं । गम्यमभिधेयमस्ति घट इत्यादिवाक्येऽस्तित्वादि तथ्यति
विशेषकः समर्थकः । अथवा नन्यं हेयादेवद्येत्वादिस्तु यथा यदवस्थितं तथैव तस्य विशेषकः । अर्थस्य
तत्तदात्मकत्वं योगिलं घटनं तस्मादन्येषां पुनर्धर्मणां गुणीभूतत्वात् । तत्र भवते एतदुक्तं केवलिनां श्रुतके-
वलिनां च अपिशब्दात्मचिह्न्यप्रशिष्याणां च नान्येषां तथाभूतस्य वस्तुभावात् ॥ १०३ ॥

पुनरपि तदेव समर्थयति—

अष्टशती-पदानां परस्परापेक्षणां निरपेक्षः समुदायो न तर्हि तदानीमिदं भवति—यथा पत्सत्तस्वं
परिणामि यथा घटः संक्ष शब्दः, तस्मात्परिणामत्याकांक्षणात् । प्रतिपक्षुर्धर्मेऽव्ययं बाक्येऽव्ययारोप्यते सचेत्प्रतिपत्ता तावतार्थं प्रव्येति किमिति शेषमाकांक्षति । प्रकरणादिना वाक्यकल्पनाप्यर्थप्रातिपत्तौ न वा प्राथमकल्पिकवाक्यलक्षणपरिहारः सत्यमामादिपदबत् । सदसन्नित्यानित्यादिसर्वथैकांतप्रतिक्षेपलक्षणो नैकांतः ।
क्वचित्तद्युग्मयमातः स्याच्छब्दः तद्विशेषणतया प्रकृतार्थतत्त्वमनवयवेन सूचयति । ग्रायशो नियातानां तत्त्वमावत्वात् एवकारादिष्टत् । न हि केवलज्ञानवदखिलमक्रममवगाहते वाचः क्रमदृष्टित्वात् तद्वुद्देरपि तथाभावात् ॥ १०३ ॥

स्याद्वादः सर्वथैकांतत्वागात्मिकहृत्तचिद्विधिः ।

सप्तभंगनयापेक्षो हेयादेयविशेषकः ॥ १०४ ॥

वृत्तिः-स्याद्वादोऽर्थप्रकरणादीनां घटादिशब्दार्थविशेषस्थापनहेतूनामनुकूलः । कुतः सर्वथैकांतत्वागासेषार्थप्रकरणादीनां प्रतिकूलस्थैकांतत्वं ल्यागात् । अथ कथं प्रकारः स्याद्वादः किंहृत्तचिद्विधिः किमो
हृतं किं निष्पत्तं वृत्तं किंहृत्तं च तद्विच्च किंहृत्तचित् तदेव विधिः प्रकारो यस्य कथंचित् कुतश्चिदिल्यादि ।
सप्तभंगाश्च ते नयाश्च तानपेक्षत इति स्यादस्ति स्याज्ञास्त्यादि । हेयादेययोविशेषकः गुणसुख्यकल्पनया ॥ १०४ ॥

स्याद्वादकेवलज्ञानयोः कथंचित्सामान्यं दर्शयन्नाह—

अष्टशती-कथंचिदिल्यादि किं हृत्तचिद्विधिः स्याद्वादपर्यायः सोऽयमनेकांतमभिप्रेत्य सप्तभंगनयापेक्षः स्वभावपरभावान्यां सदसदादिव्यवस्थां प्रतिपादयति । सप्तभंगी प्रोक्ता द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकप्रथमागवशान्निगमादयः शब्दार्थनया बहुविकल्पा मूलनयद्वयशुद्धयशुद्धिभ्यां ॥ १०४ ॥

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।

भेदः साक्षादसाक्षाच्च इवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥

वृत्तिः—सर्वाणि च तानि तत्त्वानि च जीवाजविदीनि तानि प्रकाशत इति सर्वतत्त्वप्रकाशने के
ते । हे स्याद्वादत्वं केवलज्ञानं च ते हे प्रमाणे । तयोर्मध्येऽन्यतमं परैः परिकल्पितमवस्तु भवेयता कथं तयोर्भेदः साक्षात्प्रत्यक्षादसाक्षादप्रत्यक्षात् ॥ १०५ ॥

प्रमाणं आर्चितमथ को नयो नामेत्याह—

अष्टशती-स्याद्वादकेवलज्ञाने इति निर्देशात् तयोरभ्यर्हितत्वान्नियमं दर्शयति परस्परहेतुकल्पादभ्यर्हिते वा पूर्वनियातेऽव्यभिचारं सूचयति । कथं पुनः स्याद्वादः सर्वतत्त्वप्रकाशनो यावता “मतिश्रुतयोर्निर्वाची

द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ । जीवादयः सपदार्थात्तेष्वं तत्त्वातिपादनाविशेषात् । तथा हि भेदः साक्षादसाक्षा-
त्त्वेति साक्षात्कृतेरेव सर्वद्रव्यपर्यायान् परिचिनत्ति नान्यत इति यावत् ॥ १०३ ॥

सधर्मणैव साध्यस्य साधर्म्यादविरोधतः ।

स्याद्वादभिमत्तार्थविशेषव्यञ्जको नयः ॥ १०४ ॥

बृत्तिः— समानो गुणो यस्य स सधर्मा तेन सधर्मणैव एवकाराद्विपक्षनिराकरणं साध्यस्यानिलत्वा-
देः शक्याभिप्रेताप्रसिद्धस्य । सधर्मणो भावः साधर्म्यं तस्मात्साधर्म्यात् । स्याद्वादः श्रुतज्ञानं तेन प्रविभक्तो
विषयीकृतोऽर्थस्तस्य विशेषो निलत्वादिस्तद्वाजकः प्रकटको द्योतको नयो युक्तितोऽर्थपरिग्रहः । इत्येना-
न्वयम्यतिरेकपक्षभर्मा उक्ताः । अविरोधादिल्यनेनान्यथानुपपत्येकलक्षणो हेतुः प्रदर्शितः । किमुक्तं भवति-
अंतर्ब्याहितमंतरेण त्रिलक्षणो हेतुर्तं गमक इति । अथ को नयग्रमाणयोविशेषः ? अनेकांतप्रतिपत्तिः प्रमाणं,
एकधर्मप्रतिपत्तिर्विनयः ॥

तद्विपयस्य द्रव्यस्य स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

अष्टशती-सप्तक्षेषैव साध्यस्य साधर्म्यादिल्यनेन हेतोऽख्यैलक्षण्यमविरोधात् इत्यन्यथानुपपत्तिं च दर्श-
यता केवलस्य त्रिलक्षणस्यासाधनत्वमुक्तं तत्पुत्रत्वादिवत् । एकलक्षणस्य तु गमकत्वं “निलत्वैकांतग्रन्थेऽपि
विक्रिया नोपपद्यत इति” बहुलमन्यथानुपत्तेरेव समाश्रयणात् । यत्रार्थक्रिया न संभवति तत्र वस्तु यथावि-
नाशीकांतः तथा च निलत्वेऽपि क्रमयोग्याभ्यामर्थक्रिया न संभवति नापरं प्रकारांतरं—इति त्रिलक्षणयोगेऽपि
प्रधानमेकलणं तत्रैव साधनसामर्थ्यपरिनिष्ठिते । तदेव प्रतिक्रियाः पूर्ववद्वीतसंयोग्यादिसकलहेतुप्रतिष्ठापकं ।
ततः स्याद्वादेत्यादिनानुभितमनेकांतात्मकमर्थतत्त्वमादशर्यति । तस्य विशेषो निलत्वादिः पृथक् पृथक्त्वस्य
प्रतिपादको नयः । तथा चोक्ते—

अर्थस्यानेकरूपस्य धीः प्रमाणं तदंशधीः

नयः धर्मातरापेक्षी दुर्णयस्तनिराकृतिः ॥ १ ॥

तदनेकांतप्रतिपत्तिः प्रमाणं । एकधर्मप्रतिपत्तिर्विनयः । तत्प्रत्यनीकप्रातिक्षेपो दुर्णयः केवलं विपक्षविरोध-
दर्शनेन स्वपक्षाभिनिवेशनात् ॥ १०५ ॥

नयोपनयैकांतानां त्रिकालानां समुच्चयः ।

अविभ्राद् भावसंबंधो द्रव्यमेकमनेकधा ॥ १०६ ॥

बृत्तिः—नया नेगमादयः सप्त उपनयास्तद्वेदोपभेदार्थपर्यायात् एवैकांताः प्रधानधर्मास्तद्वाद्यत्वात्त-
द्वापदेशः । त्रयः काला विषयो येषां ते तथाभूतास्तेषां समुच्चय एकस्मिन्नवस्थानम् । अविभ्राद् अपृथक्
भावसंबंधः सत्त्वासंबंधो यस्य स तथाभूतस्तद्रव्यमेकमभेदापेक्षया पुनरनेकप्रकारं ॥ १०६ ॥

तदर्थं चोक्ते परिहारायाह—

अष्टशती-उक्तलक्षणो द्रव्यपर्यायस्थानः संग्रहादिर्विनयः । तत्त्वाखाप्रशाखाभ्योपनयः । तदेकांता-
त्तात्मनां विपक्षापेक्षालक्षणानां त्रिकालविषयाणां समितिर्विन्यं । ततस्तेषामपोद्धारात् गुण-
गुण्यादिकत् ॥ १०७ ॥

मिथ्यासमूहो मिथ्यैवेन्न मिथ्यैकांताऽस्ति नः ।

निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥ १०८ ॥

बृत्तिः—निलत्वानिलत्वास्तित्वादीना मिथ्याधर्माणां योऽयं समूहः समुदायः स मिथ्याऽस्तरूप इति
चेद्वेवं भृत्योऽभिप्रायः । मिथ्येत्येकांतः संग्रहस्तस्य भावो मिथ्यैकांतता सा नोऽस्माकं नास्ति न मिथ्यते ।

कुतः? यतो निरपेक्षा नयाः मिथ्या परस्परमपेक्षा घटना तस्या निर्गताः पृथग्भूता धर्मा व्यलीकाः। सापेक्षाः परस्परसंबद्धास्ते नया वस्तु परमार्थतत्त्वं यतोऽर्थहृत् क्रमाक्रमाभ्यामर्थकारित्वादतो न चौदशस्यावतारः।

पुनरपि तमर्थं समर्थयन्नाह—

अष्टशती-सुनयदुर्णियर्थयास्माभिलक्षणं व्याख्यातं तथा न प्रबोध्यं न परिहारः। तथाहि-निरपेक्षावं प्रत्यनीकर्मस्य निराकृतिः। सापेक्षत्वमुपेक्षा अन्यथा प्रमाणनयाविशेषप्रसंगात्। धर्मातरादानोपेक्षाहानि-लक्षणत्वात् प्रमाणनयदुर्णियाणां प्रकारांतरासंभवाच्च। तदतत्त्वभावप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपत्तिरन्यनिराकृतिइचेति विशेषप्रसंदृतिः॥ १०८॥

नियम्यतेऽर्थो वाक्येन विधिनाकारणेन वा।

तथाऽन्यथा च सोऽवश्यमविशेष्यत्वमन्यथा॥ १०९॥

बृत्तिः-वाक्येन, अस्ति घटो नास्ति वेति विधिप्रतिषेधरूपेणार्थो नियम्यते नियम्यते विशेषविश्वर्य नीयते तस्मात्सोऽर्थस्तथा च तदतदात्मक इत्यभ्युपगंतव्यः। यदि पुनरन्यथान्येन प्रकारेणैकातरूपेणाभ्युप-गम्यते तदानीमविशेष्यत्वमवस्तुत्वं स्यादेकधर्माकात्त्वेन वस्तवस्ति यतः।

वाक् द्विविषया न भवतीत्यस्य निराकरणायाह—

अष्टशती-यत्सत् तत्सर्वमनेकात्मकं वस्तुतत्वं सर्वथा तदर्थक्रियाकरित्वात्। स्वविषयाकारसंविचित्रता। न किञ्चिदेकातं वस्तुतत्वं सर्वथा तदर्थक्रियासंभवात् गगनकुसुमादिवत्। नास्ति सदेकातः सर्व-व्यापारविरोधप्रसंगात् असदेकात्वदिति विधिना प्रतिषेधेन वा वस्तुतत्वं नियम्यते। अन्यथा तदिशिष्टमर्थ-तत्वं न स्यात् इत्यनेन विधिप्रतिषेधयोर्गुणप्रधानभावेन सदसदादिवाक्येषु वृत्तिरिति लक्ष्यति॥ १०९॥

तदतदस्तु वागेषा तदेवेत्यनुशासति।

न सत्या स्यान्यूषाकार्यैः कथं तत्त्वार्थदेशना॥ ११०॥

बृत्तिः-एषा वागेतदृच्छनं सर्वाभ्युपगतं तत्त्वात्तच्च तदतद् अस्तित्वनास्तित्वात्मकं वस्तुतत्वं तदेव सादरभूतमेव नैकात्मकमेवेत्येवमनुशासति कथयति प्रतिपादयति। यदि न सत्या सद्गृह्यते एव सति मृषा वाक्यानि असत्यरूपाणि वाक्यानि स्युः। तथा सति तत्त्वार्थस्य परमार्थस्य प्रमाणहेतुफलप्रतिपादकस्य येयं देशना कथनं परप्रतिपादनं कथं स्यात्? किं तु न भवेदेव। तथा च विशीर्णं प्रमाणादिलक्षणं वर्तमे। तस्माद्यत्सत्तदनेकात्मकं हेतुञ्जानं प्रमाणवदिति बचनस्य प्रमाण्यमेवितव्यं॥ ११०॥

पुनरपि वचोलक्षणमाह—

अष्टशती-प्रलक्षादिप्रमाणविषयभूतं विरुद्धधर्माभ्यासलक्षणं वाऽविरुद्धं वस्तु। तदेवेत्येकात्मेन प्रति-पादयन्ती मिथ्यैव भारती कथमनयार्थदेशनं? इत्येकात्वाक्यार्थानुपरिक्षिरालक्ष्यते॥ ११०॥

वाक्स्वभावोऽन्यवागर्थप्रतिषेधनिरंकुशः।

आह च स्वार्थसामान्यं ताहवाच्यं स्वगुणवत्॥ १११॥

बृत्तिः-वाचः स्वभाव आत्मीयं रूपमन्येषां वाच्यत्वेनाभिप्रेततराणां वाच्यच्छनं तस्या अर्थस्तस्य प्रति-षेधो निराकरणं तस्मिन् निरंकुशः समर्थो धटशब्दः पटादीनां निराकरणं करोति स्वार्थं च प्रतिपादयति अतो-ऽनेकातः, यदि पुनः सर्वथा स्वस्य ज्ञानार्थस्य वाच्यार्थस्य सामान्यं परापररूपमपोहं चार्वाक आह आचह इत्य-भ्युपगमः स्यात् ताहवाच्यं विशेषरहितं सामान्यं खपुष्पवत् गगनकुसुमसमानमतो न किञ्चित्स्वात्॥ १११॥

ननु सामान्यमेव वाचोऽर्थे यदुत् विशेषे वर्तते सामान्येऽर्थक्रियाभावादिति संसर्गबोधमतं तजिराकरणार्थमाह—

अष्टशती—वाचः स्वभावोऽर्थं येन स्वार्थसामान्यं प्रतिपादयन्ती तदपरं निराकरोति । अन्यतरापाये ऽनुकूलनतिशायनात् । इदं तदानेयं तथावान् प्रतीयेत तदर्थः । कूर्मरोमादिवत् न च सामान्यं विशेषपरिहारेण क्वचिदुपलभामहे । अनुपलभमानादव कथं स्वात्मानं परं वा तथाभिनिवेशेन विषलभामहे ॥ १११ ॥

सामान्यवाच्विशेषे चेन्न शब्दार्थं मृषा हि सा ।

अभिप्रेतविशेषासैः स्यात्कारः सत्यलाञ्छनः ॥ ११२ ॥

दृतिः—सामान्यसंबंधिनी वाच् विशेषे वर्तते—विशेषमाचष्टे तत्त्वार्थक्रियाभावात् चेतेवं भवतोऽभिप्रायः ? तर्हि शब्दस्यार्थोऽभिधेयः कुतः ? तादृभूता वाच् मृषा ब्यलीका सा । यस्मान् खन्यस्य वाचकोऽन्यमाह । घटशब्दः पदार्थस्य न कदाचिदपि प्रतिपादकः । एतत्त्वोहोऽस्वार्थः, अपेहो हि यस्मान् वृषिः सा च तु अतसो भेदक्षणिकैकर्मतपश्चे न वाच्यं नापि वाचको नानुमानं नाप्यागमः सर्वभावोऽतः स्यात्कारः स्याद्वादः सत्यलाञ्छनः सत्यभूतोऽभिप्रेतविशेषस्यात्मेनिमित्तमिष्टार्थप्राप्तिहेतोराश्रयणीयः सर्वदोषकलंकातीतवात् ।

तस्यैव स्वरूपमाह—

अष्टशती—अस्तीति केवलमभावव्यवच्छेदादपोहमाहेति चेत् ? कः पुनरपोहः ? परतो व्यावृत्तिरभावः । कथमेवं सत्यभावं प्रतिपादयति भावं न प्रतिपादयतीत्येवमनुक्तसमं न स्यात् । तद्विकल्पो मिथ्याभिनिवेशवशादिति चेन्न चैतत्तस्य प्रतिपादकं मिथ्याविकल्पहेतुवाद् ब्यलीकवचनवत् । ततः स्याद्वाद एव सत्यलाञ्छनो न वादांतरमित्यनुशाययति ॥ ११२ ॥

विधेयमीप्सितार्थांगं प्रतिषेध्याविरोधि यत् ।

तथैवादेयहेयत्वमिति स्याद्वादसंस्थितिः ॥ ११३ ॥

दृतिः—विधेयमस्तीत्यादि प्रतिषेध्यस्य नास्तिवादेवविरोधेनाविरुद्धं यत्तदीप्सितार्थस्याभिप्रेतकार्यस्यांगं कारणं । तथैवादेयं वस्तु हेयत्याज्यादविरुद्धं । इत्यनेन प्रकारेण स्याद्वादस्य संस्थितिः सर्वप्रसाणैरविरुद्धा सिद्धिरिति प्रमाणहेतुदृष्टांताभासाः परवादिपरिकलिपत्तमाणहेतुदृष्टांता वेदितव्याः । कुतः ? तद्विक्षणाभावात् । वस्त्रपि तैर्यत्परिकलिपत्तं तदपि नास्ति लक्षणाभावात् । तस्माद्यदनेकांतात्मकं तत्सत्यं लक्षणयोगादिति ।

शास्त्रार्थोपसंहारकारिकामाह—

अष्टशती—अस्तीत्यादि विधेयमभिप्रेत्य विधानात् नास्तिवादिभिरविरुद्धं विभिप्रतिषेधयोरन्योन्याविविनाभावलक्षणवात् । स्वार्थज्ञानवत् । तद्विधेयप्रतिषेध्यात्मविशेषात् स्याद्वादः प्रक्रियते सप्तभंगासमाश्रयात् ॥ ११३ ॥

इतीयमाप्समीमांसा विहिता हितमिच्छता ।

सम्यहमिध्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये ॥ ११४ ॥

दृतिः—इत्यनेन प्रकारेण्यं प्रत्यक्षतत्त्वं योऽयमुपदेशस्त्वार्थः स्वरूपं तस्य विशेषो याथात्म्यं तस्य प्रतिपत्तिरवगमस्तस्यै सम्यगुपदेशोऽर्थं मिथ्योति सर्वेन ज्ञायते यस्मात् ।

कृतक्षलो निर्वृद्धतस्वप्रतिज्ञ आचार्यः श्रीमत्समंतभद्रकेसरी प्रमाणनयतीक्षणनखरदंष्ट्राविद्यारितप्रवादिकुमयमदविहृदकुंभिकुंभस्थलपाठनपद्मिरिदमाह—

अष्टदशती— इति स्वोक्तुपरिच्छेदविहितेयमासमीमांसा सर्वब्रह्मिशेषपरीक्षानिःश्रेयसकामिनां। अभव्यानां
तदनुपयोगात्। तत्त्वेतरपरीक्षां प्रति भव्यानामेव हि नियताधिकृतिः ॥ ११४ ॥

श्रीबर्द्धमानमकलंकमार्नेष्वब्यः—

पादाराविदयुगलं प्रणिषद्य मूर्खा
भौतिकलोक्तव्यं परिगालयते—
स्याद्वादवर्त्मे परिणीमि समंतभद्रं ॥ १ ॥

इत्यष्टशती समाप्ता ।

जैयति जगति क्लेशावेशपर्पच्छिमांशुपान्
विद्वतविष्मैकांतच्छांतप्रमाणनयांशुपान् ।
यतिपतिरजो यस्याद्वृष्टान्मतांशुनिधेर्लब्धान्
स्वमतमतयस्तीर्थ्या नाना परे समुपासते ॥ ११५ ॥

बृत्तिः— यस्य भद्रारकस्य मतांशुभेरागमोदबेर्लबान् कणान् अशृष्टानखरीकृतात् परे नाना तीर्थ्याः प्रवादिनः सुगतांदयः स्वमते मतिर्येवा ते स्वमतमतयाः कृतात्मबुद्धयः समुपासते सेवन्ते सोऽजो जातिजरा-भरणरहितो यतिपतिः प्रधानस्वामी जयति ब्रैलोक्यस्वामिलं करोति बाह्याभ्यंतरशश्नून् निहत्य जयति लोके । पुनरपि किंविशिष्टः ? क्लेशस्य दुखस्य आविशः कदर्थना तस्य प्रपंचो विस्तारः स एव हिमं प्रालेयः तस्यांशुमानादिलः । एकांत एव ज्ञातं तमः विषमं च तदेकांतच्छांतं च विषमैकांतच्छांतं प्रमाणं च नयाश्च प्रमाणनया उक्तलक्षणा विहतं भिराकृतं विषमैकांतच्छांतं यैस्ते तथाभूतास्ते च ते प्रमाणनयाद्यच त एवांशवाक्यिरणास्ते विद्यते यस्य स तथाभूत इति यतिपतेविशेषणं ॥ ११५ ॥

श्रीमत्समेतभद्राचार्यस्य त्रिभुवनलब्धजयाताकस्य प्रमाणनयच्छ्रुष्टः स्याद्वादशरीरस्य देवागमार्ख्याकृतेः संक्षेपमूर्तं विवरणं कृतं श्रुतविस्मरणशीलेन वसुनंदिना जडमतिनाऽऽस्मोपकाराय ।

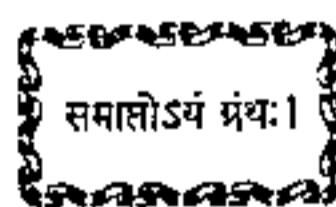
समंतभद्रदेवाय परमार्थीविकल्पने ।

समंतभद्रदेवाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥ १ ॥

सुखाय जायते लोके वसुनंदिसमागमः ।

तस्मात् निषेव्यता भव्यैर्वसुनंदिसमागमः ॥ २ ॥

इति श्रीवसुनंदाचार्यकृता देवागमवृत्तिः समाप्ताः ।

सनातनजैनग्रंथमाला

९

स्वाद्वादपतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता—

प्रमाणपरीक्षा ।

—०—

जयते निजितांशुपसर्वधीकांतनीतयः ।

सत्यवाक्याधिषः शश्वद्विद्यानन्दा जिनेष्वराः ॥ ३ ॥

जय प्रमाण-परीक्षा—तत्र प्रमाणलक्षणं परीक्ष्यते—

‘सम्यग्ज्ञानं प्रमाणं प्रमाणवान्यथानुपपत्तेः । सञ्जिकर्षादिरज्ञानमपि प्रमाणं स्वार्थप्रमितौ साधकतमत्वात् । इति नाशंकनीयं । तस्य स्वप्रमितौ साधकतमत्वासंभावात् । न द्वचेतनोऽर्थः स्वप्रमितौ करणं पटादिवत् । सोऽर्थप्रमितौ करणमित्यनालोचितवचनं नैयायिकानां स्वप्रमितावसाधकतमस्यार्थप्रमितौ साधकतमत्वासुपपत्तेः । तथाहि— न सञ्जिकर्षादिर्थप्रमितौ साधकतमः स्वप्रमितावसाधकतमत्वात्पटवत् । प्रदीपादिभिर्व्यभिचारः साधनस्य ? इति न मत्तत्वं । तेषामर्थपरिच्छित्तावकरणत्वात् । तत्र नयनमनसोरेव करणतथा स्वयमभिमतत्वात् । प्रदीपादीनां तत्सहकारितयोपचारातः करणव्यवहारानुसरणात् । न चोपचारतोऽर्थप्रकाशन एव प्रदीपादिः करणं न पुनः स्वप्रकाशन इष्टे मन्यमानो निर्मलमना मनीषिभिः, अनुमन्यते । नयानादेः-अर्थसंबेदनमिव प्रदीपादिसंबेदनमप्युपजनयतः प्रदीपादीनां सहकारित्वाक्षिषेषात् । तेषामर्थप्रकाशनवत् स्वप्रकाशनेऽपि करणतोपचारव्यवस्थितेः । नयनादिना-अनेकांत इत्यपि न मनीयं तस्याप्युपकरणस्यपत्त्याचेतनस्यमावस्यार्थप्रतिपत्तौ करणतोपचारात् । परमार्थितो भावेद्विद्यस्यैव-अर्थप्रदणशक्तिलक्षणस्य साधकतमतया करणताव्यवसनात् । न चैतदसिद्धं विशुद्धधिषणजनमनसि युक्तियुक्ततया परिवर्तमानत्वात् । तथाहि—

‘यदसन्निधाने कारकांतरसन्निधानेऽपि यन्नोपपद्यते तत् तत्करणकं । यथा कुठारासन्निधाने काष्ठछेदनमत्तुपद्यमानं कुठारकरणकं । नोत्यथते च भावेद्विद्यासमवधानेऽर्थसंबेदनमुपकरणसङ्गावेऽपि, इति तद्वावेद्विद्यकरणकं । बहिःकरणसन्निकर्षाधीनतायां हि पदार्थसंबेदनस्य, नयनसन्निकर्षात् कलश इत्र नभसि नायनसंबेदनोदयः कुतो न भवेत् ? । न हि नयननमस्तोरन्यतरकर्मजः संयोगो न विद्यते एवेति वक्तुं युक्तं सकलमूर्तिमद्व्यवस्थायोगान्नभसि सर्वगतत्वसाधनविरोधात् । न च नयनममूर्तिमदेव ? तस्य पैरेभीतिकर्तयो-पातत्वात् । पौद्वलिकत्वासमाभिरूपकरणस्याभिमतत्वात् । ननु नभसि नयनसीक्षिकर्षस्य योग्यताविरहानसंबेदनोनिमित्तता ? इत्यपि न साधीयः तथोग्यताया एव साधकतमत्वानुषंगात् । का चेयं सन्निकर्षस्य योग्यता नाम ? विशिष्टा शक्तिरिति चेत् ! सा तर्हि सहकारिसञ्जितलक्षणा अनुप्रत्या ।

‘सहकारिसांनिध्यं शक्तिः’ इत्युद्योतकरबचनात् । सहकारिकारणं च द्रव्यं गुणः कर्मादि वा स्यात् ? न तावदात्मद्रव्यं सहकारि तत्सन्निधानस्य नयननभःसन्निकर्षेऽपि समानत्वात् । एतेन कालद्रव्यं दिग्द्रव्यं च सहकारि निराकृते तत्सन्निध्यस्यापि सर्वसाधरणत्वात् । मनोद्रव्यं सहकारि इत्यपि न संगतं तत्सन्निधरयि समानत्वात् । कदाचिच्चाहृतमनसः पुरुषस्याक्षार्थसन्निकर्षस्य संभवत् । एतेन आत्मा मनसा युज्यते, मन हृदियेण, इंद्रियमर्थेनेति चतुष्टथसन्निकर्षेऽर्थप्रमितौ साधकतम इति सामिक्षीप्रमाणवादो दूषितः—तत्सामिन्द्रियश्च नभसि सद्भावात् । कालादिनिमित्तकारणसामिक्षीत् । यदि पुनस्तेजोद्रव्यं सहकारि तत्सन्निधानात् चक्षुषादिज्ञानप्रभवादिति मतं तदापि न विशेषः घटादाविव गगनेऽपि लोचनसन्निकर्षस्यालोकसन्निधिप्रसिद्धेः संवेदनानुभवस्य दुनिकारत्वात् । अथादृष्टविशेषो गुणः सहकारी तत्सन्निध्यं संयुक्तसमवायेन, चक्षुषा संयुक्तं पुरुषे त्रैष्टुष्टविशेषस्य समवायात् इति मन्यव्यं

तहि कदाचिच्चाभसि नायनं संवेदनांदयः कुतो न भवेत् ? । सर्वदा सर्वस्य तत्रादृष्टविशेषस्य सहकारिणोऽसन्निधानात् इति चेत् ? कथमेवमीश्वरस्य नमसि चक्षुषा ज्ञानं श्रोत्रादिभिरिव घटते ? समाधिविशेषापजनितर्थमविशेषानुग्रहीतेन मनसा गगनाद्यशेषपदार्थसंवेदनोदये तु महेश्वरस्य बहिःकरणमनर्थकतामियात् । फलासंभवात् । बहिःकरणरहितस्य च नांतःकरणमुपर्येत परनिर्वृत्तात्मवत् । ततः कथमतःकरणेन धर्मादिप्रहणं मनसोऽसन्नेऽपि न समाधिरिदेवत्तदुरजितवर्मविशेषो ॥ घटासमाव्यते तस्यात्मांतःकरणसंयोगनिवेदनात् ।

स्वान्मतं शिशिरसिंहरस्य समाधिविशेषसंततिर्वर्मविशेषसंततिश्च सर्वार्थज्ञानसंततिहेतुरनाद्यपर्ववसाना, सततमेनोमलैरस्पृष्टत्वात् । तस्य संसारिसादिमुक्तिविलक्षणत्वात् सर्वधा मुक्ततयैव प्राप्तिस्त्वात् इति तदप्यसभीचीनं एवमीश्वरस्यापि एनोमलविलयादेवार्थसंवेदनोद्भवप्रसक्तेः । सततमेनोमलाभावो हि यथा सततमर्थज्ञानसंतानहेतुररीक्षियते तथा कादचिल्केनोमलाभावः कदाचिदर्थप्रमितिनिमित्तयुक्तमुत्पश्यामः तस्यैव सन्निकर्षसहकारिणोपपत्तेः । तत्सन्निध्यस्पैव च सन्निकर्षशक्तिरूपवसिद्धेः । तद्भावादेव च नयनसन्निकर्षेऽपि नमसि संवेदनानुभवत्तिवटनात् । तत्र चिशिष्टवर्मोऽपि न पापमलापायादपरः प्रतिपद्यते भावांतरस्वभावलादभावस्य, निःस्वभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रातल्वेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् इति पुरुषगुणविशेषसद्भाव एव पापमलाभावो विभाव्यते । सञ्चात्मविशुद्धिविशेषो ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमभेदः स्वार्थप्रमितौ शक्तिर्थमवेति च स्वाद्वादवेदिभिरभिव्यते । प्रम्भतुरुपलविलक्षणप्राप्तापि नातोर्धीतरभावमनुभवति पुंसः संवेदनावरणवीर्यांतरायलक्षणपापमलापगमविरहे क्वचिदुपलविलक्षणप्राप्ततानुपलब्धेः, नयनोन्मीलनादिकर्मणो दृश्यादृश्ययोः साधारणत्वात् भ्रूवोत्तादिकरणसाकल्यवत् । एतेन नयनोन्मीलनादिकर्मसन्निकर्षसहकारिवियमतं चोपलभ्यत्वसामान्यमिति प्रत्याह्यतां तत्सन्निधाने सत्यपि क्वचिलस्यवित् प्रगिलनुपर्येतः कालाकाशादिवत् । न हि तत्रोपलभ्यत्वसामान्यमसंभव्यं योगिनोऽप्यनुपलविप्रसंगात् । अस्मादशविशेषप्रोपलभ्यत्वसामान्यमन्यदेव योगीश्वरप्रेक्षादुपलभ्यतासामान्यादितिचेत् ? तर्कमन्यत् ? अन्यत्र योग्यताविशेषात् । प्रतिपुरुषं भेदमास्तिव्वानादिति(?) स एव प्रमातुः भ्रमित्युपजनने सञ्चिकतमोऽनुमतव्यः सन्निकर्षादौ सत्यपि क्वचिसंविदुपजननाभावविभावनात् । स च योग्यताविशेषः एवार्थप्रहणशक्तिः । आत्मनो भावकरणं ज्ञानमेव कलरूपत्वात् स्वार्थज्ञानात्मकर्थचिदभिज्ञत्वात् सर्वधापि ततो भेदे नामस्वभावत्वापत्तेः । न चैत्रमुपर्यगतुं युक्तं ? आत्मन एवोभयनिमित्तवशात्मथापरिणामात् । आत्मनो हि जानात्यनेनेति करणसाधनात भेदोपवर्णनं कर्थं चिदभिज्ञकर्तृकस्य करणस्य प्रसिद्धेः अग्निराष्ट्रयेन दहर्तीविनमिति यथा । स्वातंत्र्यविवक्षायां तु जानात्मीति ज्ञानमात्मित्व, कर्तुसाधनत्वात्मदात्मज्ञानयोरभेदप्राधान्यात् आत्मन एव स्वार्थप्रहणपरिणाममापनस्य ज्ञानव्यपदेशसिद्धेः औष्यपरिणाममापनस्याग्रेष्यव्यपदेशवत् । तेन ज्ञानात्मा ज्ञानात्मना ज्ञेयं जानात्मि इति व्यवहारस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । यथा च

ज्ञानात्मैव प्रमाता स्यात्, अज्ञानात्मनः खोदेः प्रमातुत्वाधोगात् तथा ज्ञानात्मैव प्रमाणं स्वार्थप्रमितौ ज्ञान-क्रियात्मिकादां करणत्वात् । अज्ञानात्मनस्तत्र साधकतमत्वाधटनज्ञानं प्रमाणं, अन्यत्रोपचारतः । ततो-नाज्ञानेन इद्विद्यसन्निकर्षिलिंगशब्दादिना साधनस्य व्यभिचारः । नापि व्यतिरक्तात्मिद्विः सम्यज्ञानत्वस्य साध्यस्य निश्चृत्तौ प्रमाणत्वस्य साधनस्य पटादौ विनिवृत्तिविनिक्षयात् । केवलव्यतिरेकिणोऽपि साधनस्य समर्थनात् । ततः सूक्तं सम्यज्ञानमेव प्रमाणमज्ञानस्य प्रमाणत्वायांगान्मिश्याज्ञानवदिति ।

किं पुनः सम्यज्ञने ? अभिधर्मिते—स्वार्थव्यवहार्यात्मकं सम्यज्ञानं सम्यज्ञानत्वात् । यस्तु न स्वार्थव्यवहार्यात्मकं तत्र सम्यज्ञानं यथा संशयविषयात्मकत्ववसायाः । सम्यज्ञानं च विवादापन्नं तस्मात्स्वार्थव्यवहार्यात्मकमिति सुनिश्चितान्यथानुपरीक्षितनियमनिदेवयलक्षणो हेतुः प्रसिद्ध एव सम्यगव्यवोधादीनां साध्यवर्मिणं सद्गतात् । स्व-संवेदनेनेद्विद्यमनोद्योगिप्रत्यक्षैः सम्यज्ञानैः—अव्यवसायात्मकैर्बर्यभिचारी हेतुः? इति स्वमनोरथमात्रं सौगतस्य तेषां सम्यज्ञानत्वविरोधात् । सम्यज्ञानत्वं श्वविसंवादकत्वेन व्याप्तं तदभावे तदसंभवात् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्याप्तं तदभावे तदसंभवात् । तदर्थप्रापकत्वेन अर्थप्रापकस्याविसंवदित्वात् । निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्याप्तं अप्रवर्तकस्यार्थप्रलायकत्वात् । तद्वत् प्रवर्तकत्वमपि विश्वविषयोपदर्शकत्वेन व्याप्तं स्वविषयमुपदर्शयतः प्रवर्तकत्वहारविषयत्वसिद्धेः । न हि एतत्र हस्ते गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्तयति । स्वविषयं रूपं दर्शयत् प्रवर्तकमुच्यते अर्थप्रापकं च इत्यविसंवादकं सम्यवेदकं प्रमाणं तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धेः संशयवदिति धर्मोत्तरमते । तत्राव्यवसायात्मकस्य चतुर्विधस्यापि समक्षस्य सम्यवेदनत्वे न व्यवतिष्ठते तस्य स्वविषयोपदर्शकत्वाऽसिद्धेः । तत्सिद्धौ वा नीलादाविवक्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसक्तेः । ततो यद्भवसायात्मकं ज्ञानं न तस्वविषयोपदर्शकं यथा गच्छतः तृणस्पर्शसंवेदनं । अव्यवसायि प्रसिद्धमन्यवसायात्मकं चै सौगताभिमतदर्शनमिति व्यापकानुपलब्धिः सिद्धा । व्यवसायात्मकस्य व्यापकस्याभावे तद्वाप्यत्वस्य स्वविषयोपदर्शकत्वस्याननुभवात् ।

स्यादाकृतं— तेन व्यवसायात्मकत्वेन स्वविषयोपदर्शकत्वस्य व्याप्तिः सिद्धिमधिवसति तस्य व्यवसायजनकत्वेन व्याप्तत्वात् । नीलघ्रवल्लादौ व्यवसायजननादर्शनस्य तदुपदर्शकत्वव्यवस्थितेः । क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादौ व्यवसायाजनकत्वात् तदनुपदर्शकत्वव्यवस्थानात् । गच्छत्तुणस्पर्शसंवेदनस्यापि तत एव स्वविषयोपदर्शकत्वाभावसिद्धेः मिथ्याज्ञानत्वव्यवहारात् अन्यथानव्यवसायित्वाधटनात् इति ३ तदेतदविचारितरमणीयं ताथागतस्य व्यवसायो हि दर्शजन्यः । स किं दर्शनविषयस्योपदर्शकोऽनुपदर्शको वा ३ इति विचार्यते— यद्युपदर्शकस्तदा स एव तत्र प्रवर्तकः प्रापकश्च स्यात् संवादकत्वात् सम्यकसंवेदनवत् । न तु तत्रिमित्तं दर्शनं सञ्चिकर्षादिवत् । अथानुपदर्शकः ? कथं दर्शनं तज्जननात् स्वविषयोपदर्शकं ? अतिप्रसंगात् । संशयविषयात्मकारणस्यापि स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेः । दर्शनविषयसामान्याव्यवसायित्वाद्विकल्पतज्जनकं दर्शनं स्वविषयोपदर्शकमिति च न चेतसि स्थापनीयं दर्शनविषयसामान्यस्यान्योहलक्षणस्यावस्तुत्वात् । तद्विषयव्यवसायजनकस्य वस्तुपूर्दर्शकत्वविरोधात् । दृश्यसामान्ययेरिकत्वाव्यवसायाद्वस्तुपूर्दर्शक एव व्यवसाय इत्यपि मिथ्या तयेरिकत्वाव्यवसायासंभवात् । तदेकत्वं हि दर्शनमध्यवस्थति तत्पृष्ठजोव्यवसायो वा ज्ञानातरं वा ? न तावदर्शनं तस्य विकल्पाविषयत्वात् । नापि तत्पृष्ठजो व्यवसायः तस्य दृश्यगोचरत्वात् । तदुभयविषयं ज्ञानातरं तु निर्विकल्पकं विकल्पात्मकं वा ? न तावनिर्विकल्पकं तस्य दृश्यविकल्पद्वयविषयत्वविरोधात् । नापि विकल्पात्मकं तत एव । नच तदद्वयाविषयं संवेदनं तदुभयैकत्वमध्यवसायातुं समर्थं । तथाहि— यद्यन विषयी कुरुते न तत्तदकल्पमध्यवस्थति यथा रससंवेदनं स्वर्णरूपोभयं । न विषयी कुरुते च दृश्यविकल्पयोभयं किञ्चित्संवेदनं, इति न कुतश्चिददृश्यविकल्पयोरेकत्वाव्यवसायः सिद्धयेत् ततो न व्यवसायो वस्तुपूर्दर्शकः स्यात् । नापि तदुपज्ञननादर्शनं स्वविषयवस्तुपूर्दर्शकं योगिप्रत्यक्षस्य विधुत्तकल्पनाजालस्य सर्वदा वस्तुविकल्पाजनकत्वात् तदुपदर्शकत्वविरोधात् । स्वसंवेदनमपि न तस्य स्वरूपोप-

दर्शनं नहि कल्पादुपादनत्वात् इति कुतः स्वरूपस्य स्वतो गतिर्वतिष्ठेत् । किं च दर्शनपृष्ठमाविनो विकल्पस्य स्वसंवेदनवटास्मिद्भौ तस्यसंवेदनं कुतः प्रमाणं स्यात् । तद्यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमा- स्थीयते । तदा स्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि प्रमाणतामास्तदेत् । तत् स्वसंविदाकार एव प्रमाणं लङ्घवसाय- जननात्-न पुनरन्यत्रेति परिकल्पनायां लङ्घवसायस्वसंवेदनस्यापि व्यवसायातरोपजननात् स्वरूपोपदर्श- जननात्-न भवितव्यमित्यनवस्थानात्, नायव्यवसायस्वसंवेदनस्य प्रामाण्यं । तदग्रामाण्ये च न तत् एव व्यवसाय- नेन भवितव्यमित्यनवस्थानात्, नायव्यवसायस्वसंवेदनस्य प्रामाण्यं । तदभावे च न तस्य प्रवर्तकत्वं । अप्रवर्त- भिद्धिः । तदसिद्धौ च न तजननादर्शनस्य स्वविषयोपदर्शकत्वं । तदभावे च न तस्य प्रवर्तकत्वं । अप्रवर्त- कस्य नार्थप्राप्तिनिमित्तत्वं । तदस्यभवे च नाविक्तवादकत्वं तद्विरहे च न सम्यग्ज्ञानत्वं स्वसंवेदनोद्दियमनो योगिज्ञानानामिति न तैर्व्यभिचारः साधनस्य संभवति ।

स्थानमतं—अर्थसामर्थ्याद्वित्पत्तिः—अर्थसारूप्यं च दर्शनस्य स्वविषयोपदर्शकत्वं तच्च सकलसमक्षसंवेद- नानामव्यवसायात्मकत्वेऽपि संभवत्यवर्तकत्वमर्थप्रापकत्वमविसंब्रादकत्वं सम्यग्ज्ञानलक्षणमिति तैः समीची- नैर्ज्ञानैर्व्यभिचार एव हेतोरिति । तदपि दुर्घटमेव क्षणक्षयादावपि तदुपदेशकत्वसंगात् । तत्राक्षणिक- त्वादिसमारोपानुप्रवेशादयोगिनः प्रतिपत्तुर्नोपदेशकत्वमवतिष्ठते । योगिनस्तु समारोपासंभनात् क्षणक्षयादा- वपि दर्शने तदुपदेशकमेवेति समाधानमपि न धीमद्भूतिकरं नीलादावव्ययोगिनस्तद्विपरीतसमारोपप्रसक्ते । कथमन्यथा विरुद्धर्माद्यासात्तदर्शनमेदो न भवेत् । न हि—अभिन्नमेकदर्शनं क्वचित्समारोपाकांतं क्वचिच्चेति वक्तुं युक्तं । ततो यद्यत्र विपरीतसमारोपविरुद्धं तत्तत्र निश्चयात्मकं यथानुमेयेऽथेऽनुमानज्ञानं । विपरीतसमारो- पविरुद्धं च नीलादौ दर्शनमिति व्यवसायात्मकत्वं बुद्ध्यमहे । निश्चयहेतुवादर्शनं नीलादौ विपरीतसमा- रोपविरुद्धं न पुनर्निश्चयात्मकत्वात् ततोऽन्यथानुपपत्तिः साधनस्यानिश्चितेति मासंस्थाः योगिप्रत्यक्षेऽस्य तथा निश्चयहेतुना दर्शनेन विरुद्धं प्रतिपादयतः स्वमतविरोधः स्यात् । निश्चयारोपमनसोर्बाद्यवाधकभाव इति धर्मकीर्तेरभिमतत्वात् दर्शनारोपयोविरोधाभावसिद्धेः । ननु चार्धदर्शनस्य निश्चयात्मकत्वे साध्ये प्रलक्षणि- रोधः संहृतसकलविकल्पदशायां रूपादिदर्शनस्यानिश्चयात्मकस्यानुभवात् । तदुक्तं—

संहस्र सर्वतश्चितां स्तिमितेनांतरामना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः ॥ १ ॥ इति ।

तथानुमानविरोधोऽपि व्युच्छित्तचित्तावस्थायां—इदियादर्थगतौ कल्पनानुपलब्धेः । तत्र कल्पनासं- द्वावे पुनस्तलमृतिप्रसंगः तदा विकल्पितकल्पनावत्—तदप्युक्तं—

पुनर्विकल्पयन् किंचिदासीन्मे कल्पनेहशी ।

इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिदियाद्रतौ ॥ ३ ॥—इति

तदेतदपि धर्मकीर्तरपरीक्षिताभिधानं प्रलक्षतो निविकल्पदर्शनाप्रसिद्धत्वात् । संहृतसकलविकल्पा- वस्या शश्वं विकल्पयतो गोदर्शनावस्था । न च तदा गोदर्शनमव्यवसायात्मकं पुनः स्मरणाभावप्रसंगात् । तस्य संस्कारकारणत्वविरोधात् क्षणिकत्वादिवत् । व्यवसायात्मन एव दर्शनात् । संस्कारस्य स्मरणस्य च संभवात् अन्यतस्तदनुपपत्तेः । ददुक्तं—

व्यवसायात्मनो दष्टः संस्कारः सूतिरेव वा ।

दष्टे दृष्टसजातीये नान्यथा क्षणिकादिवत् ॥ ४ ॥

अथ भर्त—अन्यासप्रकरणबुद्धिपाठजायित्वेभ्यो निविकल्पकादपि दर्शनानीलादौ संस्कारः स्मरणं चोत्पद्यते ने पुनः क्षणिकादौ तदभावात् । व्यवसायात्मनोऽपि प्रलक्षात्तत एव संस्कारस्मरणोपपत्तेः । तेषामभावे निश्चितेऽपि वस्तुनि नियमेन संस्कारदेवभावात् तेषां व्यवसायात्मकसमक्षवादिनोऽपि नियमतो-

उभ्युपगमनीयत्वात् इति ? तदपि फल्पुप्राये भूयोदर्शनलक्षणस्याभ्यासस्य क्षणक्षयादौ सुतरां सद्गतात् । पुनरुनविर्कल्पोत्पादरूपस्य चाभ्यासस्य परं प्रत्यक्षित्वत्वात् तत्रैव विवदात् । अणिकाक्षणिकविचारणायां क्षणिकप्रकरणस्यापि भावात् । बुद्धिपाठवं तु नीलादी क्षणक्षयादौ च स्मानं तदर्शनस्यानंशत्वात् । तत्र पाठवापाठवयोर्भेदे तद्वद्वेदरपि भेदापत्तेः, विरुद्धधर्मच्छ्यासात् । तथाविष्टतद्वासनाख्यकर्मवशाद्वद्वेदः पठवापाठवे स्थाता, इत्यप्यनेनापास्तं तत्कर्मसद्गतवयोरपि विरुद्धधर्मयोरनंशबुद्धावेकस्यामसंभवात् । यत्पुनरार्थित्वं जिज्ञासितत्वं तक्षणिकवादिनः क्षणिकत्वेऽस्त्वयेव नीलादिवत् । यत्पुनरभिलषितृत्वमर्थित्वं तत्र व्यवसायजनननिवेदनं क्षचिदनभिलषितेऽपि वस्तुनि कस्य चिदुदासीनस्य स्मरणप्रतीतिः—इति नाभ्यासादिभ्यः क्षचिदेव संस्कारजननं—अनंशज्ञानशेषवादिनो घटते । परस्य तु बहिरंतरनेकात्मकतस्ववादिनो न किंचिदनुपपत्तं सर्वधैरक्त्र व्यवसायाव्यवसाययोः, अवायानवायायाख्ययोः, संस्कारासंस्कारयोः, धारणेतराभिधानयोः, स्मरणस्मरणयोश्चानभ्युपगमात् । तद्वेदात्कर्थचिद्विद्वाध्ययोर्भेदप्राप्तेः ।

सौगतस्यापि व्यावृत्तिभेदाद्वेदोपगमादोषोर्यं तथाहि—नीलत्वमवलित्वव्यावृत्तिः, क्षणिकत्वमक्षणिकत्वव्यावृत्तिरूप्यते तत्रानीलव्यावृत्तौ नीलव्यवसायस्तद्वासनाप्रबोधादुत्पन्नो न पुनरक्षणिकव्यावृत्तौ क्षणिकव्यवसायस्त्र तद्वासनाप्रबोधाभावात् । न चानयोर्व्यावृत्तपोरभेदः संभवति व्यावर्त्यमानयोरभेदप्रसंगात् । न च तद्वेदाद्वस्तुनो भेदः तस्य निरंशत्वात् अन्यथा अनवस्थाप्रसंगात् इति परे मन्यते तेपि न सलवादिनः स्वभावभेदाभावे वस्तुनो व्यावृत्तिभेदासंभवात् । नीलस्वलक्षणं हि येन स्वभावेनानीलादूव्यावृत्तं तैनैव यद्यक्षणिकादूव्यावृत्तेत तदा नीलक्षणिकयोरेकत्वापसेस्तदूव्यावृत्योरेकत्वप्रसंगः । स्वभावांतरेण तत्ततो व्यावृत्तमिति वचने तु सिद्धः स्वलक्षणस्य स्वभावभेदः कथं निराक्रियते ? । यदि पुनः स्वभावभेदोऽपि वस्तुनो तत्स्वभावव्यावृत्या कल्पित एवेति मतं ? तदा परिकल्पितस्वभावांतरकल्पनायामनवस्थानुपज्येत । तथाहि—अनीलस्वभावान्यव्यावृत्तिरपि स्वभावांतरेण अन्यव्यावृत्तिरूपेण वक्तव्या । सापि तदन्यव्यावृत्तिस्यभावांतरेण तथाविधेनेति न क्षचिद् व्यवतिष्ठते ।

कक्षिदाह—तत एव सकलविकाल्पवाग्गोचरातीतं वस्तु विकल्पशब्दानां विषयस्यान्यव्यावृत्तिरूपस्य अनाद्यविद्योपकल्पितस्य सर्वया विचाराऽमहत्वात् । विचारसहत्वे वा तदवस्तुत्वविरोधात् इति सोपि न सम्यमादी दर्शनविषयस्याप्यवस्तुत्वप्रसंगात् तस्यापि शब्दविकल्पविषयवत् विचारसहत्वाविरोधात् । तथाहि—नीलस्वलक्षणं सुगतेतरजनदर्शनविषयतामुपगच्छत् किमेकेन स्वभावेन नानास्वभावेन वा दृश्यं स्यात् ? तद्यदेकेन स्वभावेन तदा यदेव सुगतदृश्यत्वं तदेवेतरजनदृश्यत्वमिति व्यक्तस्य सुगतस्येतरजनत्वापत्तेः सुगतरहितमखिलं स्यात् । अथेतस्माद्वेषादिभ्यता नानास्वभावेन सुगतेतरजनदृश्यत्वं प्रतिपाद्यते तदा नीलस्वलक्षणस्य दृश्यस्वभावभेदः कथमाहुयेत ? न च दृश्यं रूपमनेकं कल्पितमिति शक्यं वक्तुं दृश्यस्य कल्पितत्वविरोधात् । अथ मन्येद्यः स्वलक्षणस्य दृश्यत्वं स्वाकारार्पकत्वव्यावृत्तिरूपं नानादृष्टव्यपेक्ष्याऽनेकं घटामटत्वेव तदभावे नानादृष्टदर्शनविषयतां स्वलक्षणं नास्कदेत् । न च परमार्थतो दर्शने दृश्यविषयं सर्वज्ञानां स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वात् । उपचारादेव बहिर्विषयतान्यवहारात् इति तदप्यसत् वस्तुनः स्वाकारार्पकत्वविषयापि पूर्वपर्यनुयोगानतिक्रमात् । तद्विं स्वलक्षणं येन स्वभावेन सुगतदर्शनाय स्वाकारमपेयति तैनैवेतरजनदर्शनाय स्वभावांतरेण वा ? यदि तैनैव तदा तदेव सुगतेतरजनदर्शनैकत्वमापनीयत्वे तथा च सर्वस्य सुगतत्वं इतरजनत्वं या दुर्मिवारतामाच्चनीकंद्यते । स्वभावांतरेण स्वाकारार्पकत्वे स एव वास्तवः स्वभावभेदः स्वलक्षणस्याद्वृष्टया कथं प्रतिक्षिप्यते ? । यत्पुनः स्वाकारार्पकत्वमपि न वस्तुनः परमार्थपृष्ठप्रस्थाप्ति समवस्थाप्यते स्वरूपमात्रविषयत्वात् सकलसंवेदनावामिति मतं तदपि

दुरुपयादमेव तेषां वैयर्थ्यप्रसंगात् । ज्ञाने हि ब्रह्मप्रसिद्धवर्थं प्रेक्षावतामनिव्यते प्रकाशप्रसिद्धवर्थं प्रदीपा-
दिवत् । न पुनः स्वरूपप्रसिद्धवर्थं प्रदीपवंदेवेति । बहिर्वर्थाविषयवे सकलसंवेदनानां कथमित्र वैयर्थ्य
न स्यात् ? निर्विषयस्वप्नादिसंवेदनानामपि सार्थकत्वप्रसंगात् स्वरूपप्रकाशनस्य प्रयोजनस्य सर्वत्र
न स्यात् । किं च सुगतसंवेदनस्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसितायां कथमित्र सुगतः सर्वदर्शीष्यते पृथग्जनवत् ।
भावात् । किं च सुगतसंवेदनस्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसितायाः तत्यवेदनेऽपि सदूभावात् ।
पृथग्जनो वा कथं न सर्वदर्शी सुगतवदनुमन्येत ? स्वरूपमात्रपर्यवसितायाः तत्यवेदनेऽपि सदूभावात् ।
यदि पुनर्वस्तवत्वं सकलवेदित्वं ताथागतस्योररीक्रियते संवृत्त्या तस्य व्यवहारिभिः संब्यवहरणात्
यदि तदव्यवहरणे तद्वचनस्य सत्यताव्यवहारानुपत्तेः सकलज्ञानरहितपुरुषोपदेशाद्विप्रलंभनशंकनप्रसंगात् ।
तदुक्तं—

ज्ञानवान् सृष्टते कक्षित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अब्रोपदेशकरणे विप्रलंभनशंकिभिः ॥ १ ॥ इति

प्रतिपदेत तथापि सुगतेतरव्यवहारमिद्धिः सुगतवदितरजनस्यापि संवृत्या सकलवेदित्वकरण-
वानुषंगात् । सकलवदर्थेभ्यः सुगतस्य संवेदनोदयात् सकलार्थज्ञता युक्ता कल्पयितुं न पुनरितर-
वानुषंगात् । यदि प्रतिनियतपदार्थादेव तद्वेदनोत्पत्तेरिति चेत् ? न सुगतज्ञानस्यापि सकलपदार्थजन्यत्वासिद्धेः ।
जनस्य प्रतिनियतपदार्थादेव तद्वेदनोत्पत्तेरिति चेत् ? न सुगतज्ञानस्यापि सकलपदार्थजन्यत्वासिद्धेः ।
समसमयवर्तिपदार्थजन्यत्वासंभवात् । यदि पुनरनाचतीतपदार्थेभ्यो भविष्यदनंतार्थेभ्यः सांप्रतिकार्थ-
भ्यश्च सकलेभ्यः सुगतसंवेदनस्योत्पत्तिः अखिलाविज्ञानतुष्णाविनाशादुपपदत एव अस्मदादिसंवेद-
भ्यश्च सकलेभ्यः सुगतसंवेदनस्योत्पत्तिः अखिलाविज्ञानमुख्यद्यते
नाद्विशिष्टत्वात्तस्येति मतं ? तदा किमकेन स्वभावेन कालत्रयवर्तिपदार्थाः सुगतविज्ञानमुख्यद्यते
नाच्छान्तिर्विशेषः सिद्धेत् । अथार्थेन स्वभावनैकार्थः सुगतज्ञानमुपजनयति पदार्थीतराणि तु स्वभावां-
संवेदनात्स्य विशेषः सिद्धेत् । अथार्थेन स्वभावनैकार्थः सुगतज्ञानमनंतस्वभावमेकमायात् । तद्रस्तकलं वस्तु कथमनंतात्म-
तरैस्तदुपजनयति इति मतिर्भवतां तदृष्टि सुगतज्ञानमनंतस्वभावमेकमायात् । कथमिदानां
कतां न स्वीकुर्यादिति चित्तनीय । एकस्यानेकस्वभावविरोधान्तेकमनेकात्मकमिति चेत् ? कथमिदानां
सुगतविज्ञानमेकपदार्थजन्यं नानामूल्यतां विभर्ति ? । यदि पुनरतज्ञन्यरूपव्याहृत्या तज्ञन्यरूपग्रिल्पनात्
सुगतविज्ञानमेकपदार्थजन्यं नानामूल्यतां विभर्ति ? तदा न परमार्थतः सुद्वेदनितन्यविज्ञानमहिलपदार्थ-
तत्त्वतः सुगतसंवेदनमनेकरूपताक्रांतमिलाद्यतः । तदा न परमार्थतः सुद्वेदनितन्यविज्ञानदृश्यतामितरजनविज्ञानविष-
यन्यं, इति कुतः पृथग्जनसंवेदनादस्य विशेषः समवतिष्ठते ? । ततः सुगतविज्ञानदृश्यतामितरजनविज्ञानविष-
यन्यं, इति कुतः पृथग्जनसंवेदनादस्य विशेषः समवतिष्ठते ? । ततः सुगतविज्ञानदृश्यतामितरजनविज्ञानविष-
यतां च एकस्य नीलादिस्वलक्षणग्रस्यानेकाकारामपि स्वयमुररीकृता नीलस्वलक्षणकादिरूपतापि दृश्याद्य-
यतां च स्वीकर्तव्या, तथा च नीलादी दर्शनमन्यक्षयवसायात्मकं संस्कारस्मरणकारणं तद्विपरीकर्त्तादव-
त्वलक्षणा स्वीकर्तव्या, तथा च नीलादी दर्शनमन्यक्षयवसायात्मकं संस्कारस्मरणकारणं तद्विपरीकर्त्तादव-

ये त्वाहुः—स्वार्थव्यवसायात्मकत्वे साध्ये सम्यज्ञानस्य हेतोर्न प्रयोजकत्वे सर्वस्य सम्यज्ञानस्या-
र्थव्यवसायमंतरणेत्र सम्यज्ञानत्वसिद्धेः । तथा हि—विवादाद्याभितं सम्यज्ञानं नार्थव्यवसायात्मकं
व्यवसायमंतरणेत्र सम्यज्ञानत्वसिद्धेः । यद्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकत्वे वा तत्त्वार्थव्यवसायात्मकं यथा स्वप्रदिज्ञानं तथा
ज्ञानत्वात् स्वव्यवसायात्मकत्वे वा तत्त्वार्थव्यवसायात्मकं यथा स्वप्रदिज्ञानं तथा व्यवहारिभिः
ज्ञानं जिनप्रतिमतानुचारिभिः, अभ्यनुज्ञातं तस्मान्नार्थव्यवसायात्मकमिति तेपि व प्रातीति-
च विपदाक्रमं ज्ञानं जिनप्रतिमतानुचारिभिः, अभ्यनुज्ञातं तस्मान्नार्थव्यवसायात्मकमिति तेपि व प्रातीति-

कथादिनः जागृदशाभाविनः समीचीनविज्ञानस्थार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतेः । तस्यार्थान्वयवसायात्मकत्वे-
ततोऽर्थे प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् । प्रतीयते च राम्यज्ञानादर्थे प्रवृत्तिरविसंवादिनी तस्मादर्थव्यवसायात्मकं
तदर्थे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेः । मिथ्याज्ञानादप्यर्थे प्रवृत्तिरविसंवादिनी तस्मादर्थव्यवसायात्मकं
तदर्थे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेः । इति चेत् तस्याः प्रवृत्त्यभास-
त्वात् व्यवसितार्थप्रतिनिमित्तत्वाभावात् । व्यवसितमर्थं प्राप्यथितुं समर्था हि सम्यक् प्रवृत्तिः सा च मिथ्या-
ज्ञानान्वेष्यत इति न व्यभिचारः । यत्तार्थव्यवसायात्मकत्वनिराकरणग्रन्थमनुमानं तत्स्वार्थं व्यवस्थाति वा
न वा ? प्रथमविकल्पे तेनैवानैकांतिकं साधनमापयेत् तस्य ज्ञानत्वे स्वव्यवसायात्मकत्वेऽपि स्वसाध्यार्थ-
व्यवसायात्मकत्वसिद्धेः । द्वितीयविकल्पेऽपि नातोऽनुमानादिष्टसिद्धिः स्वसाध्यार्थव्यवसायात्मकत्वात् अनु-
मानभासवत् । ततः किं बहुना सर्वस्य किञ्चिदिष्टं साधयतः स्वयमनिष्टं वा दूषयतः कुतश्चित्प्रमाणान्
तस्यार्थव्यवसायात्मकत्वाभ्यनुज्ञानमवश्यभावि तस्यार्थव्यवसायात्मकत्वे स्वेष्टानिष्टसाधनदूषणानुपपत्तेः । पर-
प्रसिद्धार्थव्यवसायात्मकत्वाभ्यनुज्ञानादरोप इति चेत् ? तर्हि परं प्रतिपाद्यसे वा न वा ? यदि न
प्रतिपाद्यसे कथं परप्रसिद्ध्या काचिदभ्यनुज्ञानं ? तेन प्रतिपाद्यसे तत्प्रसिद्ध्या च किञ्चिदभ्यनुज्ञानासीति
कथमनुभ्वतः ? । अथ परं प्रतिपाद्यसे तर्हि यतः प्रमाणात्तप्रतिपत्तिः तत्खकीर्यार्थव्यवसायात्मकं सिद्धं
तस्याव्यवसायात्मकत्वे तेन परप्रतिपत्तेरयोगात् । यदि पुनः पराभ्युपगमांतरात्परप्रतिपत्तिरिति मर्तं तदाप्य-
निष्ठृतः पर्यनुयोगः तस्यापि पराभ्युपगमांतरस्य प्रतिपत्यप्रतिपत्तिपूर्वकत्वे पूर्वोक्तदूषणानतिकमात् ।

स्वान्यतं न बहिर्धाः परमार्थतः संति तत्प्रस्थयानां निरालंबनत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् सतानांतरवि-
ज्ञानानामपि असत्त्वात् । तत्र स्वरूपमात्रव्यवसायात्मकमेव विज्ञानमिति तदप्यसारं तथाहि—सर्वप्रस्थ-
यानां निरालंबनत्वं न तावत्प्रस्थक्षतः सिद्ध्यति तस्य ताद्विषयत्वात् । विवादापन्नाः प्रत्यया निरालंबना एव
प्रत्ययत्वात् स्वप्रेद्वजालादिवदिति अनुमानान्विरालंबनत्वसिद्धिरित्यपि मिथ्या स्वसंतानप्रत्ययेन व्यभिचारात् ।
तस्यापि संतानांतरप्रत्ययक्षणीकरणे किमिदमनुमानज्ञानं स्वसाध्यार्थलिंबनं निरालंबनं वा ? प्रथमपक्षे तेनैवा-
नैकांतिकत्वं प्रत्ययत्वं । द्वितीयकल्पनायां नातो निरालंबनत्वसिद्धिः । परब्रह्मस्वरूपसिद्धिरेव सकलभेदप्रत्ययानां
निरालंबनत्वसिद्धिः । इत्यग्नि न व्यवतिष्ठते परब्रह्मण एवाप्निष्ठेः । तद्ग्रे स्वतो वा सिद्ध्येत् परतो वा ?
न तावत्स्वत एव विप्रतिपत्यभावप्रसंगात् । परत्वेदनुमानादागमाद्वा ? धर्मनुमानात् किमत्रानुमानमित्यभि-
धीयतां । विवादापन्नोऽर्थः प्रतिभासांतः प्रविष्ट एव प्रतिभासमानत्वात् । यो यः प्रतिभासमानः स स प्रति-
भासांतःप्रविष्ट एव दृष्टः यथा प्रतिभासस्थात्मा प्रतिभासमानश्च सकलोऽर्थेष्वतनाचेतनात्मको विवादापन्नः
तस्माप्रतिभासांतःप्रविष्ट एवेत्यनुमानं न सम्यक् धर्मिष्ठेतु-दृष्टांतानां प्रतिभासांतःप्रविष्टत्वे साक्षात् प्राप्ति-
त्वेन अनुमानोत्थानायोगात् । प्रतिभासांतः प्रविष्टत्वाभावे तेरेवेति हेतोर्व्यभिचारात् । यदि पुनरनाद्यवि-
द्यावासनावलाद्धर्मिष्ठेतु-दृष्टांताः प्रतिभासवहिर्भूता इत्र निश्चीयते प्रतिपाद्यप्राप्तिपादकसम्यसभापतिजनकन् ।
ततोऽनुमानमपि संभवयेव सकलानायाविद्याविलासविलये तु प्रतिभासांतःप्रविष्टमालिलं प्रतिभासमेवेति विप्र-
तिपत्यसंभवात् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकमात्राभावात् साध्यसाधनभावानुपपत्तेन किञ्चिदनुमानोपम्यासफलं । स्व-
यमनुभूयमाने परब्रह्मणि प्रतिभासाभनि देशकालाकाराविच्छिन्नस्वरूपे निर्व्यभिचारे सकलकालावस्थाव्यापि-
नि-अनुमानप्रयोगात् इति समभिधीयते तदा साध्यनादविद्या यदि प्रतिभासांतःप्रविष्टा तदाविद्यैव कथमसंतं
धर्मिष्ठांतादिभेदमुपादर्शयेत् । अथ प्रतिभासवहिर्भूतास्तदा भाऽप्रतिभासमाना प्रतिभासमाना वा ? न ताव-
दप्रतिभासमाना भेदे प्रतिभासस्वत्वात् तस्याः । प्रतिभासमाना चेत् तथैव हेतोर्व्यभिचारः प्रतिभास-
वहिर्भूतत्वेऽपि तस्याः प्रतिभासमानत्वात् ।

स्वादाकृतं—न प्रतिभासमाना नाप्रतिभासमाना । न प्रतिभासवहिर्भूता नग्नपि प्रतिभासांतःप्रविष्टा
नैका न चानेका न निर्या नाप्यनिला न व्यभिचारिणी नाप्यव्यभिचारिणी सर्वथा विवार्यमाणायोगात् ।
सकलविचारातिकांतस्वरूपैव रूपतिराभावात् अविद्याया नीरूपतालक्षणत्वात् इति । तदेतदप्यविभावि-
ज्ञभितमेव तथाविवनीरूपतास्वभावायाः केन चिदविद्यायाः कथंचिदप्रतिभासमानायाः वक्तुमशक्ते ।
प्रतिभासमानायास्तु तथावत्वने कथमसौ सर्वथा नीरूपा स्वात् ? येन स्वरूपेण यः प्रतिभासते तस्यैव

तद्विवात् । तथा सकलविचारातिकांततया किमसौ विचारणोचरा अविचारणोचरा वा स्यात् । प्रथमकल्प-नायां सकलविचारातिकांततया विचारान्तिकांतत्वाभ्युपगमव्याधातः । द्वितीयकल्पनायां न सकलविचारा-तिकांतता व्यवतिष्ठते सकलविचारातिकांततायामपि तस्यास्तया व्यवस्थाने सर्वथैकानेकरूपताया अपि व्यवस्थानप्रसंगात् । तस्मात्सत्यमावैवाविद्याभ्युपगतब्या विद्यावत् । तथा च विद्याऽविद्याद्वैतप्रसिद्धेः कुतः परमत्रूपणोऽनुमानात्सिद्धिः ॥ । एतेनोपनिषदाक्यात्परमपुरुषसिद्धिः प्रत्याख्याता । सर्वै चै खल्विदं कुतः परमत्रूपणोऽनुमानात्सिद्धिः ॥ । एतेनोपनिषदाक्यात्परमपुरुषसिद्धिः प्रत्याख्याता । तस्यानादविद्यात्मकत्वेऽपि पूर्वोदितदूषण-व्यवस्थादेवाक्यस्य परमत्वनोऽथातिरभावे द्वैतप्रसक्तेरविशेषात् । तस्यानादविद्यात्मकत्वेऽपि पूर्वोदितदूषण-प्रसंगात् ततो न परमपुरुषाद्वैतसिद्धिः स्वतः परतो वा येन सम्यग्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकमेव न पुनर्र्थव्यवसायात्मकं-अर्थाभावादिति बदन् अवधेयवचनः स्यात् ।

यत्तु स्वप्रमाणानं स्वव्यवसायात्मकमेवेत्युक्तं तदपि न संगतं तस्य साक्षात्परं गत्या व्यवसायात्मकत्वावदनात् । द्वितीयो हि स्वप्नः सत्योऽसत्यस्थ तत्र ज्ञात्यो देवताकुतः स्यात् खमीष्मर्मकुतो वा कस्यविस्तारत्वावदनात् । अनुमानबोधोऽनुमितार्थव्यवसायी संभवतीति वचने स्वप्राग्गमगम्यव्यवसायी माभूत । तत एव तद्वत् । अनुमानबोधोऽनुमितार्थव्यवसायी संभवतीति वचने स्वप्राग्गमगम्यव्यवसायी स्वप्रबोधोऽपि कथं नाभ्यनुज्ञायते ? । कदाचिद्व्यमिचारादर्शनात्मेवमध्युपगमः कर्तुं सुशक्यर्थव्यवसायी स्वप्रबोधोऽपि कथं नाभ्यनुज्ञायते ? । कदाचिद्व्यमिचारादर्शनात्मेवमध्युपगमः कर्तुं सुशक्यर्थव्यवसायी धूमबुद्ध्या प्रतिपद्यमानस्य ततस्तिविषयमाणस्य क्वचित्कदाचिकथयिद्व्यमिचाराभावात् । इति चेन देशकालाकारविशेषं यथार्थीगमेदितमपेक्ष्यमाणस्य क्वचित्कदाचिकथयिद्व्यमिचाराभावात् । इति कुदुंबवर्धनाविनाभाविनः स्वप्ने राजांदिदर्शनस्य कथमर्थनिक्षायकता न स्यात् । पावकाविनाभाविधूमदर्शनवत् । दृष्टार्थाभ्यवसायात्मकत्वात् स्वप्रबोधोऽर्थव्यवसायी इति वचने लौगिकोऽपि बोधोऽर्थभाविधूमदर्शनवत् । अनुमानबोधोऽनुमितार्थव्यवसायी संभवतीति वचने स्वप्राग्गमगम्यव्यवसायी माभूत । तत एव तद्वत् । अनुमानबोधोऽनुमितार्थव्यवसायी संभवतीति वचने स्वप्राग्गमगम्यव्यवसायी स्वप्रबोधोऽपि कथं नाभ्यनुज्ञायते ? । कदाचिद्व्यमिचारादर्शनात्मेवमध्युपगमः कर्तुं सुशक्यर्थव्यवसायी स्वप्रबोधोऽपि कथं नाभ्यनुज्ञायते ? । कदाचिद्व्यमिचारादर्शनात्मेवमध्युपगमः कर्तुं सुशक्यर्थव्यवसायी धूमबुद्ध्या प्रतिपद्यमानस्य ततस्तिविषयमाणस्य क्वचित्कदाचिकथयिद्व्यमिचाराभावात् । इति चेन देशकालाकारविशेषं यथार्थीगमेदितमपेक्ष्यमाणस्य क्वचित्कदाचिकथयिद्व्यमिचाराभावात् । इति कुदुंबवर्धनाविकलस्तु न समीक्षीनः स्वप्नः तस्य स्वप्राभासत्वात् । प्रतिपत्तुरपराधाच्च व्यमिचारः संभाव्यते न तदपेक्षाविकलस्तु न समीक्षीनः स्वप्नः तस्य स्वप्राभासत्वात् । प्रतिपत्तुरपराधाच्च व्यमिचारः संभाव्यते न पुनरनपराधात् यथा चाधूमः धूमबुद्ध्या प्रतिपद्यमानस्य ततः पावकानुमानं व्यमिचारीति प्रतिपत्तुरेवापराधो पुनरनपराधात् यथा चाधूमः धूमबुद्ध्या प्रतिपद्यमानस्य ततस्तिविषयमाणस्य ततस्तिविषयमाणस्य व्यमिचरतीति न न धूमस्य धीमद्विरमिधीयते । तथेवास्त्वम् स्वप्रबुद्ध्याभ्यवस्थ्य ततस्तिविषयमाणस्य न व्यमिचरतीति न न धूमस्य धीमद्विरमिधीयते । तथेवास्त्वम् स्वप्रबुद्ध्याभ्यवस्थ्य ततस्तिविषयमाणस्य न व्यमिचरतीति न न धूमस्य धीमद्विरमिधीयते । तदभावेऽर्थविशेषेषु संशयविषयोंस्वप्राग्गमणार्थज्ञानानामनुत्पत्तेः न हि किञ्चिद् सर्वथार्थसामान्यस्य सद्गावात् । तदभावेऽर्थविशेषेषु संशयविषयोंस्वप्राग्गमणार्थज्ञानानामनुत्पत्तेः ततोऽसत्यस्त्वप्नस्यार्थसामान्यव्यवसायात्मकत्वसिद्धेः न ज्ञानं सत्तामात्रं व्यमिचरति तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः ततोऽसत्यस्त्वप्नस्यार्थसामान्यव्यवसायात्मकत्वसिद्धेः न ज्ञानं सत्तामात्रं व्यमिचरति तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः ततोऽसत्यस्त्वप्नस्यार्थसामान्यव्यवसायात्मकत्वसिद्धेः न ज्ञानमर्थाभ्यवसायात्मकं । विशेषं तु यत एव व्यमिचरति तत एव असत्यः कथमन्यथा सख्येतरव्यक्तिः स्यात् । तस्याः स्वार्थविशेषप्राप्त्यप्राप्तिमित्तावादित्यलं प्रसगेन स्वव्यवसायात्मकत्ववत् सम्यग्ज्ञानस्यार्थव्यवसायात्मकत्वप्रसिद्धेः ।

अत्रापरः प्राह—सम्यग्ज्ञानंमर्थव्यवसायात्मकमेव न स्वव्यवसायात्मकं स्वात्मनि कियविरोधात् एकस्य ज्ञानस्यानेकाकारानुपपत्तेः । न हि ज्ञानमेकमाकारं कर्मतामापनं व्यवस्थति कर्मात्मनाकारेणेति वकुं यकुं ज्ञानस्यानेकाकारानुपपत्तेः । न हि ज्ञानस्यामेदेभेदप्रसंगात् । न हि भिज्ञात्म्यां तात्म्यामिन्नेमेकं नाम अतिप्रसंगात् । तात्म्यां कर्मकरणाकारात्म्यां ज्ञानस्यामेदेभेदप्रसंगात् । नहयभिज्ञादभिन्नयोर्भेदःसंभाव्यते अतिप्रसंगात् । एवं तात्म्याविज्ञानस्य तयोर्बाकारयोर्भानादभेदेभेदप्रसंगात् । नहयभिज्ञादभिन्नयोर्भेदःसंभाव्यते अतिप्रसंगात् । एवं तात्म्यामेदेभेदप्रसंगात् । न विज्ञानमात्मनात्मानं व्यवस्थति परात्मना परात्मन एव व्यवसायात् तौ चाकारै यदि ज्ञानस्यामेदेभेदप्रसंगात् । न विज्ञानमात्मनात्मानं व्यवस्थति वा न वा ? प्रथमपक्षे किमेकेनाकारांतरेण द्वात्म्यां वाऽकारांतरात्म्यां तत्त्वैव व्यवस्थेत । त्वानौ तदाज्ञानं व्यवस्थति वा न वा ? प्रथमपक्षे किमेकेनाकारांतरेण द्वात्म्यां वाऽकारांतरात्म्यां तत्त्वैव व्यवस्थेत । न तावदेकेनाकारांतरेण विरोधात् । द्वात्म्यां व्यवस्थति इति चेत् तयोरप्याकारांतरत्योर्भानादभेदो भेदो वा स्यात् । न तावदेकेनाकारांतरेण विरोधात् ।

¹ इवापि इति पाठोत्तरं । ² अर्थात् व्यवस्थायः पाठांतरं ।

इत्यनिवृत्ता: पर्युनुयोगः—अनवस्था च महीयसी । कथंचिद्देवः कथंचिदभेदः इत्यभयपक्षालंबनमपि अनेनैवापास्तं पक्षद्वयनिक्षिप्तदोषानुषंगात् पक्षांतराऽसंभवाचेति सोऽपि न न्यायकुशलः प्रतीत्यतिठंघनात् । लोके हि ज्ञानस्य स्वव्यवसायिन् एवार्थव्यवसायित्वेन प्रतीतिः सिद्धा । नचेवं मिथ्या बाधकाभावात् । स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधक इति चेत् का पुनःक्रिया ? किमुत्पत्तिर्विशिष्टा ? यद्युत्पत्तिः सा स्वात्मनि विषयतां । न हि वयमभ्यनुजानीमद्दे ज्ञानमात्मानमुत्पादयति इति ।

नैकं स्वस्मात्प्रजायते

इति समेतभद्रत्वामिभिरभिधानात् । अथ ज्ञासि: क्रिया सा स्वात्मनि विरुद्धा तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वकारणकेलापादूत्पादात् । प्रकाशाभैव प्रकाशस्य प्रदीपादेः । न हि स्वकारणसामिश्रीतः प्रदीपादिप्रकाशः समुप्यजायमानः स्वप्रकाशात्मना नोत्पद्यत इति प्रातीतिकं सरखरूपप्रकाशेन प्रकाशांतरामेश्वाप्रसंगात् । नचायं प्रदीपाद्यालोकः कलशादिज्ञाने स्वरूपज्ञानं च चक्षुषोजनयतः सहकारित्वं नात्मसाकुलते येन स्वप्रकाशको न स्यात् । चक्षुषः सहकारित्वं हि प्रदीपादेः प्रकाशत्वं तच्च कलशादाविव स्वात्मन्यपि दीपादेविद्यत एवेति सिद्धा स्वात्मनि प्रकाशनक्रिया । तद्वद्विज्ञानस्यार्थप्रकाशनमिव स्वप्रकाशनमप्यविरुद्धमवबुद्ध्यतां । एतेन ‘ज्ञानं न स्वप्रकाशकं, अर्थप्रकाशकत्वादित्यनुमानमापास्तं प्रदीपादिना हेतोनेकांतात् । प्रदीपादिः—उपचारात् प्रकाशको न परमार्थित इति तेनाव्यभिचारे चक्षुरादेरपि परमार्थतोऽर्थोऽप्रकाशकत्वात् साधनशून्यो दृष्टातः ज्ञानस्यैव परमार्थतोऽर्थप्रकाशत्वोपपत्तेः । ततो ‘ज्ञानं स्वप्रकाशकं, अर्थप्रकाशकत्वात् यत्तु न स्वप्रकाशकं तत्त्वार्थप्रकाशकं दृष्टं यथा कुञ्ज्यादिकं । अर्थप्रकाशकं च ज्ञानं तस्मात्स्वप्रकाशकमिति केवलव्यतिरेक्यनुमानमश्रिताभावनियमनिश्चयलक्षणादेतोरुत्पद्यमानं निरवद्यमेवेति बुद्ध्यामहे । चक्षुरादिभिः परमार्थतोऽर्थप्रकाशकत्वासिद्धेन साधनस्यानेकांतिकतानुपपत्तेः । कुञ्ज्यादेरपि स्वाविनाभाविपदार्थीतप्रकाशकत्वाद्मादिवत् साधनाव्यतिरेको दृष्टात इत्यपि समुत्साहितमेन तस्याप्युपचारादर्थप्रकाशकत्वासिद्धेः अन्यथा तज्जनितविज्ञानवैयर्थ्यपत्तेः । यत्पुर्ज्ञानमात्मानमात्मना ज्ञानातीति कर्मकरणाकारद्वयपरिकल्पनायामनवस्थादिदोषा मुद्दगो बाधक इति मते तदपि न सुदरतरं तथाप्रतीतिसिद्धत्वात् । जायतरत्वादाकारवतेभेदाभेदे प्रत्यनेकांतात् । कर्मकरणाकारयोज्ज्ञानात् कथंचिदभेदः कथंचिद्देवः इति नैकांतेन भेदाभेदपक्षिप्तदोषोपनिपातः स्याद्वादिनां संलक्ष्यते । नच कथंचिदित्यव्यपदमात्रं ज्ञानात्मना तदेभेदस्य कथंचिदभेदशब्देनाभिधानात् । कर्मकरणात्मना च भेद इति कथंचिद्देवद्वयनिना दर्शितत्वात् । तथा च ज्ञानात्मना तदभेद इति ज्ञानभेदाभेदस्तो मिनस्य ज्ञानात्मनोऽप्रतीतेः । कर्मकरणाकारतया च भेद इति कर्मकरणाकारविव भेदस्य द्रव्यव्यतिरित्याकारस्याप्रतीयमानत्वात् इति । येनात्मना ज्ञानात् कर्मकरणाकारयोरभेदो येन च भेदस्तौ ज्ञानात्मिकमभिन्नौ भिन्नौ वा इति न पर्युनुयोगस्यावकाशोऽस्ति यवाऽनवस्था महीयसी संप्रसंज्ञेत । नच मिनाभ्यमेव कर्मकरणाभ्यो भवितव्यमिति नियमोऽस्ति करणस्य भिन्नकर्तृकस्यापि दर्शनात् भिन्नकर्तृकरणवत् । यथैव हि देवदत्तः परशुना छिनति काष्ठमिल्यन् देवदत्तात्कर्तुर्भिन्नं परशुलक्षणं करणसुपलभ्यते । तथाग्निर्दहति दहनात्मनेत्यत्रानेः कर्तुर्दहनात्मलक्षणं करणमभिन्नमुपलभ्यत एवं दहनात्मापुष्णलक्षणः स चाप्तेरुणिनो भिन्न एवेति न मंतव्यं सर्वथा तयोर्विरोधे गुणगुणीभावविरोधात् सम्यविष्यवत् । गुणिनि गुणस्य समवायात् तयोस्तद्वाव इत्यपि न सत्यं समवायस्य कथंचिदविश्वभावात् अन्यस्य विचारासहत्वात् । सभित्येकीभविनावायनमवगमनं द्वि समवायः तच्च समवायनं कर्मसं समवेयमानत्वं समवायितादात्म्यं प्रतीयते, कर्तुर्स्थं पुनः समवायनं समवायकत्वं प्रमातुस्तादात्म्येन समवायिनोग्रहिकत्वं न चान्या गतिरस्ति क्रियायाः कर्तृकर्मस्थतयैव प्रतिपादनात् तत्र—

कर्मस्था क्रिया कर्मणोऽनन्या कर्तुर्स्था कर्तुर्स्था

इति बचनात् । ततो नभिन्नकर्तृकं करणमप्रसिद्धे । नापि कर्म तस्यापि भिन्नकर्तृकस्येवाभिन्नकर्तृकस्यापि प्रतीतेः । यथैव हि कटं करोतीत्यत्र कर्तुर्भिन्नं कर्मसुमन्यते । तथा प्रदीपः प्रकाशयत्यात्मानमि-

त्वं कर्तुरभिन्नं कर्म संप्रतीयत एव । न हि प्रदीपात्मा प्रदीपाद्विज् एव प्रदीपस्याप्रदीपवप्रसंगात् घटवत् । प्रदीपे प्रदीपात्मनेभिन्नस्यपि समवायात् प्रदीपस्वसिद्धिरितिचेत् न अप्रदीपेऽपि घटादौ तत्समवायप्रसंगात् । प्रस्यासत्तिविशेषाप्रदीपात्मनः प्रदीप एव समवायो नन्यत्रेति चेत् ? स प्रत्यासत्तिविशेषेऽप्त्र कोऽन्यत्र कथंचित्तादालयात् ? ततः प्रदीपाद्विज् एव प्रदीपात्मा कर्मेति सिद्धमिन्नकर्तृकं कर्म । तथा च ज्ञानात्मास्मानमात्मना जानातीति न स्वात्मनि ज्ञमिलक्षणायाः क्रियाया विरोधः सिद्धः, यतः स्वव्यवसायात्मकं ज्ञानं न स्यात् ।

स्यात्मतं—अर्थज्ञानं ज्ञानांतरवेदं प्रगेयत्वात् घटादिवदित्यनुमानं स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतिर्बीधकमिति तदपि फल्पुप्राये महेश्वरार्थज्ञानेन हेतोर्ब्यभिचारात् । तस्य ज्ञानांतरवेदवेदवेऽपि प्रमेयत्वात् । यदि पुनरीश्वरार्थज्ञानमपि ज्ञानांतरप्रत्यक्षं-असेवेयत्वात् इति मितिस्तदा तदप्यर्थज्ञानज्ञानमीश्वरस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा ? यदि प्रत्यक्षं तदा स्वतो ज्ञानांतरादा ? । स्वतथेत् प्रथमप्यर्थज्ञानं स्वतः प्रत्यक्षमस्तु कि विज्ञानांतरेण ? । यदि तु ज्ञानांतरात्मप्रत्यक्षे तदपीष्यते तदा तदपि ज्ञानांतरं किमीश्वरस्य प्रत्यक्षं वेति स एव पर्यनुयागे इनवस्थानं च दृश्यम्य परिहतुं । यदि पुनरप्रत्यक्षमेवेश्वरार्थज्ञानज्ञानं तदेश्वरस्य सर्वज्ञत्वनिरोधः स्वज्ञानस्याप्रत्यक्षात् । तदप्रत्यक्षत्वे च प्रथमार्थज्ञानमपि न तेन प्रत्यक्षं स्वयमप्रत्यक्षेण ज्ञानांतरेण तस्यार्थज्ञानस्य साक्षात्करणविरोधात् । कथमन्यथा आत्मांतरज्ञानेनापि कस्यचित्साक्षात्करणं न स्यात् । तथा चानीश्वरस्यापि सकलस्य प्राणिनः स्वयमप्रत्यक्षेणापीश्वरज्ञानेन सर्वविषयेण सर्वार्थसाक्षात्करणं संगच्छेत ततः सर्वस्य सर्वार्थवेदित्वासिद्धः—ईश्वरानीश्वरबिभागाभावो भूयते । यदा चार्यज्ञानमपि प्रथम मीश्वरस्याप्रत्यक्षमेव कक्षीकियते तदा तेनापि स्वयमप्रत्यक्षेण महेश्वरस्य सकलोऽर्थः प्रत्यक्षं कथं समर्थ्येत तेन सकलप्राणिगणस्य सर्वार्थसाक्षात्करणप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् । तदनेन वादिना महेश्वरस्यापि किंचिज्ञत्वं सर्वस्य वा सर्वज्ञत्वमनुज्ञातव्यं न्यायवलायात्मत्वात् । तथाभ्यनुज्ञाने वा नैयायिकत्वविरोधः केनास्य वार्येत । यदि पुनरीश्वरस्य ज्ञानं सकलार्थवदात्मानमपि साक्षात्कुरुते नित्यैकरूपत्वात्, क्रमभाव्यनेकानित्यज्ञानोपगमे महेश्वरस्य सकृत्सर्वार्थसाक्षात्करणविधानात् सर्वज्ञत्वाव्यवस्थितेरिति मतं तदा कथमनेनवानेनकान्तिको हेतुर्न स्यात् । स्वान्मतिरेपा युग्माक्मसदादिज्ञानापेक्षयार्थज्ञानस्य ज्ञानांतरवयत्वं प्रमेयत्वेन हेतुना साध्यते ततो नेश्वरज्ञानेन व्यभिचारः तस्यास्मदादिज्ञानाद्विशिष्टत्वात् । न हि विशिष्टे दृष्टे धर्मविशिष्टेऽपि घटयन् प्रेक्षावत्ता लभते इति सापि न परीक्षासह ज्ञानांतरस्यापि प्रज्ञानेन वेद्यत्वंडनवस्थानुशंगात् । तस्य ज्ञानांतरेण वेद्यत्वे तेनैव हेतोर्ब्यभिचारः । न च तदप्रमेयमेव सर्वस्येति नकुं शक्यं प्रतिपक्षुः प्रमाणवलात्तदूव्यवस्थानविरोधात् । सर्वज्ञज्ञानेनापि तस्याप्रमेयत्वे सर्वज्ञस्य सर्वज्ञताव्याप्तात् । ततोऽस्मददिज्ञानापेक्षयापि न ज्ञानं ज्ञानांतरप्रत्यक्षं प्रमेयत्वाद्वेतोः साधयितुं शक्यं, ज्ञानस्य स्वार्थव्यवसायात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । प्रत्यक्षवाप्तिप्रक्षतया हेतोः कालात्ययापदिष्टवप्रसंगाच्च । एतेनार्थज्ञानेन ज्ञानांतरवेदे साध्ये कालत्रयत्रिलोकवर्तिपुरुषपरिपत्तिशुल्कसकलहेतुनिकरस्य कालात्ययापदिष्टत्वं व्यस्यात् । तदनेन यदुक्तमेकात्मसमवेता नेतरविज्ञानप्राणामर्थज्ञानमिति तत्समुत्साहितं ।

योऽप्याह न स्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं परोऽश्वत्वात् अर्थस्यैव प्रत्यक्षत्वान् । अप्रत्यक्षा नो बुद्धिः प्रत्यक्षोऽर्थः । स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमनुभूयते । ज्ञाते व्यर्थे अनुमानादवगच्छति बुद्धिरिति सावरभाव्ये श्रवणात् । तथा ज्ञानस्यार्थवत् प्रत्यक्षत्वे कर्मत्वप्रसंगात् ज्ञानांतरस्य करणस्यावद्यं परिकल्पनीयत्वात् । तस्य चाप्रत्यक्षत्वे प्रथमे कोऽपरितोषः ? । प्रस्यक्षत्वे तस्यापि पूर्ववक्त्रमतापत्तेः करणास्मनोऽन्यविज्ञानस्य परिकल्पनायामनवस्थाया दुर्लिपात्मत्वात् । तथैकस्य ज्ञानस्य कर्मकरणाद्याकारप्रतीतिविरोधाच्च न ज्ञानं प्रत्यक्षं परीक्षकैरनुमतव्यमिति सोऽपि न यथार्थमीमांसकतामनुसर्तुमुत्सहते ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे सर्वार्थस्य प्रत्यक्षत्वविरोधात् । संतानांतरज्ञानेनापि सर्वस्यार्थस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । तथा च न कस्यचिलकदृचिदर्थं प्रस्यक्षः स्यात् ।

स्यादाकृतं भवतां यस्यात्मनोऽर्थे परिच्छित्तिः आदुभवति तस्य ज्ञानेन सोऽर्थः प्रतीयते न सर्वस्य ज्ञानेन सर्वोऽर्थः प्रत्यक्षः सर्वस्य प्रमातुः सर्वत्रार्थं परिच्छित्तेऽसंभवात् इति तदपि स्वगृहमान्यं मीमांस-कानां कच्चिदर्थपरिच्छित्तेः प्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षस्वविकल्पानतिक्रमात् । सा हि न तावत्प्रत्यक्षा ज्ञानधर्मकर्त्तवात् । कर्मत्वेनाप्रतीतिश्च करणज्ञानवंत् । तस्याः कर्मत्वेनाप्रतीतावपि क्रियात्वेन प्रतीतेः । प्रत्यक्षस्ववे-करणज्ञानस्य कर्मत्वेनाप्रतीयायानस्यापि करणात्मेन प्रतीयमान्यान् । प्रत्यक्षस्वमस्तु करणत्वेन प्रतीयमानं करणज्ञानं करणमेव स्यात् । न प्रत्यक्षं कर्मलक्षणमिति चेत् तद्हि पदार्थपरिच्छित्तिरपि क्रियात्वेन प्रतिभासमाना क्रियेव स्यात् न प्रत्यक्षा कर्मत्वाभावादिति प्रतिपत्तव्यं । यदि पुनर्धर्मस्वादर्थपरिच्छित्तेः प्रत्यक्षतेष्वते सदा सार्थप्राकब्धमुच्यते । न चैतदर्थप्रहणविज्ञानस्य प्राकश्याभावे घटामटाति अतिशंसगात् । न ह्यप्रकटे ऽर्थज्ञाने संतानोत्तरवर्तिनिकरस्य चिदर्थस्य प्राकब्धं घटते प्रमातुरात्मनः स्वयं प्रकाशमानस्य प्रत्यक्षस्यार्थं परिच्छेदकस्य प्राकाश्यादर्थे प्राकब्धं परिच्छित्तिलक्षणं संलक्ष्यते । परिच्छित्तेः परिच्छेदकस्वरूपायाः कर्तुस्थायाः क्रियाया कर्तुवर्मत्वादुपचारादर्थधर्मस्ववचनात् परिच्छित्तमानतारूपायाः परिच्छित्तेः कर्मस्थायाः क्रियाया एव परमार्थतोऽर्थधर्मत्वसिद्धेः । करणज्ञानधर्मतात्तुचित्तेनेष्वते एव चक्षुषा रूपं पश्यति देवदत्त इत्यत्र चक्षुषः प्राकब्धाभावेऽपि अर्थप्राकब्धं सुघटमेव लोकेऽतीदियस्यापि करणत्वसिद्धेः इति केचित् समभ्यमंसत मीमांसकाः, तेऽप्यधर्मसर्वविलग्नेशन्यायेन स्याद्वादिसत्त्वेनानुशविश्वति, स्याद्वादिभिरपि स्वार्थपरिच्छेदकस्य प्रत्यक्षस्यात्मनः कर्तुसाधनज्ञानशब्देनाभिधानात् । स्वार्थज्ञानपरिणतस्यात्मन एव स्वतंत्रस्य ज्ञानस्वोपपत्तेः, स हि जानातीति ज्ञानमिति व्यपदिश्यते । तद्भर्मस्तु परिच्छित्तिः फलज्ञानं कथंचित्प्रमाणाद्विन्मभिधीयते । यत्तु परोक्षमतीदियतया करणज्ञानं पैरेष्वत्तं तदपि स्याद्वादिभिर्भावेन्द्रियतया करणमुपपयोगलक्षणं प्रोच्यते 'लब्धयुपयोगौ भावेन्द्रियं', इति बचनात् । सत्रार्थप्रहणशक्तिर्विविधः । अर्थग्रहणव्यापार उपयोगः इति व्याख्यानान् केवलं तस्य कथंचिदात्मनोऽनर्थौतरभावादात्मतया प्रत्यक्षस्वोपपत्तेः अन्तर्यक्षतैकतो निरस्यते इति प्रातीतिकं परीक्षकैरनुभवतव्यं । ये तु मन्यते नात्मा प्रत्यक्षः कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् करणज्ञानवदिति तेषां फलज्ञानहेतोर्व्यभिचारः कर्मत्वेनाप्रतीयमानस्यापि फलज्ञानस्य प्राभावकरैः प्रत्यक्षस्ववचनात् । तस्य क्रियात्वेन प्रतिभासमानात् प्रत्यक्षत्वे प्रमातुरप्यात्मनः कर्तुत्वेन प्रतिभासमानत्वात् प्रत्यक्षस्वमस्तु । सच्च फलज्ञानं-आत्मनोऽर्थौतरभूतमनर्थौतरभूतमयं वा । न तावत्स-वर्धयितरभूतमनर्थौतरभूतं वा भलतिरप्वेशानुपर्गात् । नायुभयं पक्षद्वयविगदितदूषणानुषक्तेः । कथंचिदनर्थौतरत्वे तु फलज्ञानादात्मनः कथंचित्प्रत्यक्षस्वमनिवार्यं प्रत्यक्षादभिन्नस्य कथंचिदप्रत्यक्षत्वैकांतक्षिरो-धात् । एतेनाप्रत्यक्ष एवात्मेति प्रभाकरमतमयात् । यस्य तु करणज्ञानवस्तफलज्ञानमपि परोक्षं पुरुषः प्रत्यक्ष इति मतं तस्यापि पुरुषात्प्रत्यक्षात् कथंचिदभिन्नस्य फलज्ञानस्य करणज्ञानस्य च प्रत्यक्षतापत्तिः कथंचित्कर्थमयाक्रियते ? ततो न भृत्यमतमपि विचारणां प्राचति इति सब्यवसायात्मकं सम्यग्ज्ञानं, अर्थपरिच्छित्तिनिमित्तत्वात् आत्मवदिति व्यवतिष्ठते । नेत्राङ्गोकादिभिर्व्यभिचारः साधनस्येति न मतव्यं तेषामुपचारतोऽर्थं परिच्छित्तिनिमित्तत्ववचनात्, परमार्थतः प्रमातुः प्रमाणस्य च तज्जिमित्तत्वघटनात् ।

अप्राप्तः कपिलमतानुसारी श्राह-न सम्यग्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकं, अचेतनव्यात् घटादिवत् न तद्वेत नमनिल्लिखात् । तद्वदनिव्यं चोत्पात्तिनिमित्तत्वात् विद्युदादिवत् । यत्तु स्वसंवेद्यं तच्चेतनं नित्यमनुव्यत्तिधर्मकं च सिद्धं यथा पुरुषतत्त्वमिति सोऽपि न न्यायवेदी व्यभिचारिसाधनाभिधानान् । उत्पत्तिमत्वं हि तावदनित्यतां व्यभिचरति निर्वाणस्यानंतस्याप्युपत्तिमत्वात् । तथैवानित्यत्वमनेतनव्यं व्यभिचरति पुरुषमेवस्य कादाचित्कर्त्तव्यं बुद्धयथासितार्थपिक्षस्य चेतनत्वेऽप्यनित्यत्वसमर्थनात् । अचेतनत्वं तु सम्यग्ज्ञानस्याशुद्धमेव तस्मादचेतनाद्विवेकख्यातिविरोधात् । चेतनसंसर्गचेतनं ज्ञानमित्यपि वात्मशारीरादेवपि चेतनत्वसंगात् । ज्ञानस्य चेतनसंसर्गो विशिष्ट इति चेतनं स कोऽन्यः कथंचिचादाम्यात् । तत्क्षेतनात्मकमेव ज्ञानमनुभवेत्यमित्यचेतनमसिद्धं ।

यदप्यभ्यधायि साहृदैः—हक्षनमचेतनं प्रधानपरिणामत्वात् महाभूतवदिति तदपि न श्रेयः पक्षस्य स्वसं-
बेदनप्रश्नवाधितत्वात् । प्रतिवादिनः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च साधनस्य । तथानुमानवाधितः पक्षः
परं प्रति चेतनं ज्ञानं स्वसंबेदत्वात् पुरुषवत् । यतु न चेतनं न तत्स्वसंबेदं यथा कलशादीति व्यति-
रेकनिश्चयात् नेदमनुमानमगमकं । ज्ञानस्य स्वसंबेदत्वमासिद्धं ? इति चेत्र तस्यास्वसंबेदत्वे अर्थसंबेदनवि-
रोधादित्युक्तप्रायं । एतेन न स्वसंबेदं विज्ञानं कायाकारपरिणतभूतपरिणामत्वात् पित्तादिवदिति वर्दधा-
र्वाकः प्रतिक्षिप्तः । न चेदं साधनं सिद्धं भूतविशेषपरिणामत्वासिद्धेः संबेदनस्य बाह्योद्दियप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्
गैधादिवत् । सूक्ष्मभूतविशेषपरिणामत्वात् न बाह्योद्दियप्रत्यक्षं ज्ञानमिति चेत् स तहि सूक्ष्मविशेषः
स्पर्शादिभिः परिवर्जितः स्वयमस्पर्शादिमान् संबेदनोपादानहेतुः सर्वदा बाह्योद्दियादिष्टः कथमात्मैत्र नामा-
तरेण निगदितो न भवेत् । तस्य ततोऽन्यत्वे भूतचतुष्टयविलक्षणत्वात् तत्त्वांतरापतिरदृष्टपरिकल्पना च
प्रसञ्चेत तथात्मनः प्रमाणसिद्धत्वात् तस्यपरिणामस्यैव ज्ञानस्य वटनात् । तत इदं व्यवतिष्ठते स्वव्यवसा-
यात्मकं सम्यग्ज्ञानं चेतनात्मपरिणामत्वे सत्यर्थपरिच्छेदकत्वात् यतु न स्वव्यवसायात्मकं न तत्त्वाद्या यथा
घटः तथा च सम्यग्ज्ञानं तस्मात्स्वव्यवसायात्मकं इति सम्यग्ज्ञानलक्षणं प्रमाणसिद्धं ।

ननु भ्रमागतत्वस्य प्रज्ञेयतत्त्वादुपृष्ठुत्वात् न तत्त्वसः किंचित्प्रमाणं संभवति इति कस्य लक्षणमभि-
भीयते लक्ष्यानुवादपूर्वकत्वालक्षणाभिधानस्य । प्रासिद्धं लक्ष्यमनूद्य लक्षणं विधीयत इति लक्ष्यलक्षणभाववादि-
भिरभ्युपगमात् इति केचिदम्भसत तेषां तत्त्वोपपूर्वमात्रमिदं साधयितुं तदा साधनमभ्युपगांतव्यं । तच्च प्रमा-
णभिरभ्युपगमात् इति केचिदम्भसत तेषां तत्त्वोपपूर्वमात्रमिदं साधयितुं तदा साधनमभ्युपगतव्यं । प्रमाण-
मेव भवति तथा चेदमभिधीयते—तत्त्वोपपूर्ववादिनोऽप्यस्ति प्रमाणं, इष्टसाधनान्यथानुपर्यत्तेः । प्रमाणा-
णमेव भवति तथा चेदमभिधीयते—तत्त्वोपपूर्ववादिनोऽप्यस्ति प्रमाणं, इष्टसाधनान्यथानुपर्यत्तेः । भावेऽपीष्टसिद्धौ सर्वे सर्वस्य यथेष्टं सिद्धेऽपि इत्यनुपलुततत्त्वसिद्धिरपि किं न स्यात् सर्वधा विशेषाभावात् ।

स्यादाकृतं न स्वेष्टं विभिन्नाधान्येन साध्यते येन तत्त्वोपपूर्वं साधयतः प्रमाणसिद्धिः प्रसञ्चेत । किं
तहि ? पराभ्युपगतप्रमाणादितत्वनिराकरणसामर्थ्यात् परीक्षकजनयतस्तत्वोपपूर्वमनुसरति गत्यंतराभावात् ।
तथाहि—प्रमाणत्वे कस्य चित्किमदुष्टकारणजन्यत्वेन बाधारहितत्वेन वा प्रवृत्तिसामर्थ्येन वा अर्थक्रिया-
प्राप्तिनिमित्तत्वेन वा व्यवतिष्ठते ? न तावददुष्टजन्यत्वेन तस्य प्रत्यक्षतो गृहीतुमशक्तेः करणकुशलदिरपि
प्रमाणकारणत्वात् । तस्य चातीदिव्यत्वोपगमात् । न चानुमानमदुष्टं कारणमुच्चेतुं समर्थं तदविनाभाविल-
गाभावात् । सत्यज्ञानं लिंगमिति चेत् न परस्पराश्रयणात् । सति ज्ञानस्य सत्यत्वे तत्कारणस्यादुष्टत्व-
गाभावात् । समिन्सति ज्ञानस्य सत्यत्वसिद्धेः । यदि पुनर्बाधारहितत्वेन संबेदनस्य प्रमाणये साध्यते
निश्चयात् । समिन्सति ज्ञानस्य सत्यत्वसिद्धेः । यदि पुनर्बाधारहितत्वेन संबेदनस्य प्रमाणमासञ्चते दूरस्थितस्य त-
तदा किं कदाचित्किद्वाभकानुतत्वा तत्सिद्धिराहोस्मिन् सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य प्रतिपत्तुर्बाधिकानुत्प-
त्तेनिरिति पक्षद्वयमतररति । प्रथमपक्षे मरीचिकाचक्रे सालिङ्गसंबेदनमपि प्रमाणमासञ्चते दूरस्थितस्य त-
त्वंसंबेदनकाळे कस्य चित्प्रतिपत्तुर्बाधिकानुत्पत्तेः । द्वितीयपक्षे तु सकलदेशकालपुरुषाणां बोधकानुत्पत्तिः-
कथमसर्वविदोऽप्यबोधुं शक्येत तत्त्वतिपत्तुः सर्ववेदिलप्रसंगात् । यदि पुनः प्रवृत्तिसामर्थ्येन ज्ञानस्य
प्रमाणयमुक्तीयते तदा प्रमाणेनार्थमुपलब्धवतस्तदर्थे प्रवृत्तिर्थदीर्घते तदेशोपसर्पणलक्षणा तस्याः
प्रमाणयमुक्तीयते तदा प्रमाणेनार्थमुपलब्धवतस्तदर्थे प्रवृत्तिर्थदीर्घते तदेशोपसर्पणलक्षणा तस्याः
सामर्थ्यं च फलेनाभिसंबंधः सप्रातीयज्ञानेऽपत्तिर्वा तदेतराश्रयदोषो दुरुत्तरः स्यात् । सति संबेदनप्रमा-
णत्वनिश्चये तेनार्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तते । सत्सामर्थ्यस्य च घटनात् प्रवृत्तिसामर्थ्यस्य निश्चये च तेनार्थसंबे-
णत्वनिश्चये तेनार्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तते । अथाद्यसंबेदनोदेवार्थक्रियाज्ञानस्य प्रमाणं मन्यते तदा
क्रियाज्ञानांतरात्मवात् । अथाद्यसंबेदनोदेवार्थक्रियाज्ञानस्य प्रमाणं मन्यते तदा
परस्पराश्रयदोषः । सत्यर्थक्रियाज्ञानस्य प्रमाणत्वनिश्चये तदलादायसंबेदनस्यार्थक्रियाप्राप्तिनिमित्तत्वेन
प्रमाणत्वं विचार्यमाणं वा व्यवसिष्टते तदवस्थानाभावे च न प्रमेयत्वसिद्धिः इति तदेतत्सकलं प्रलापमार्च-
प्रमाणत्वं विचार्यमाणं वा व्यवसिष्टते तदवस्थानाभावे च न प्रमेयत्वसिद्धिः इति तदेतत्सकलं प्रलापमार्च-
परामितप्रमाणत्वनिराकरणस्य स्वयमिष्टस्य प्रमाणमंतरेण सिद्धयोगात् तस्य स्वयमिष्टत्वे सावनानुपर्यत्ते-
परपर्यनुयोगभान्नस्य करणाददोषोऽप्य ।

परपर्यनुयोगपराणि हि वृहस्पतेः सूक्षणि ॥

इति वचनात् सर्वत्र स्वातंत्र्याभावादित्येतदपि यत्किञ्चन भाषणमेव । किमदुष्टकारणजन्यत्वेन प्रभाष्यं साध्यते बाधारहितत्वेनेवेत्यादि पक्षाणां क्वचिच्चिर्णयाभवे संदेहाभावात् परपर्यनुयोगायोगात् ।

स्यादाकृतं पराभ्युपगमात् तजिक्षयसिद्धेः संशयोत्पत्तेर्युक्तः प्रश्नः, तथाहि—मीमांसकाभ्युपगमात् तावदुष्टकारणजन्यत्वं बाधावर्जितत्वं च निर्णीतं निष्क्रितल्लापूर्वार्थलोकसमतत्ववन् । तदुक्तं—
तत्रापूर्वार्थक्रिङ्गाने निष्क्रितं बाधववार्जितं ।

अदुष्टकारणार्थं प्रमाणं छोकसम्मतं ॥ १ ॥ इति

तथा प्रवृत्तिसामर्थ्यमपि नैयायिकाभ्युपगमान्निर्णीतं—

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवस्त्रयाणां

इति वचनात् । तथार्थक्रियाप्राप्तिनिष्क्रितत्वमविसंबादित्वलक्षणं सौगताभ्युपगमान्निर्णीतमेव प्रमाणमविसंबादिङ्गानं अर्थक्रियास्थितिः अविसंबादनं शब्दोऽप्यमिप्राप्तिनिष्क्रितवचनात् । तदिदानीं चार्वाकमतानुसारेण संदिश्य पर्यनुयुज्यमानं न किञ्चिदुपालंभमर्हति इति तदेतदपि न न्यवस्थां प्रतिपद्यते पराभ्युपगमत्वं प्रमाणाप्रमाणपूर्वकत्वे संशयाप्रवृत्तेः तथाहि यदि परेषामभ्युपगमः प्रमाणपूर्वकः तदा कथं संदेहः ॥ प्रमाणपूर्वकस्य निर्णीतत्वात् । निर्णीतिः संशयविरोधात् । अथाप्रमाणपूर्वकः तथापि न संदेहः प्रवृत्तते तस्य कवित्कदाचित्कर्थचित् निर्णीयपूर्वकत्वात् । तन्निर्णीयस्यापि प्रमाणपूर्वकत्वात् । प्रमाणाभवे प्रमाण्यनिष्क्रियात् तन्निष्क्रियनिबंधनस्य च प्रमाणांतरस्याभ्यस्तविषयत्वे सर्वथा तदनुपपत्तेरित्यले प्रसंगेन सर्वत्येष्य संसिद्धेः प्रमाणप्रसिद्धेरबाधनात् अन्यथातिप्रसंगसमर्थनादिति । एतेन सर्वथा शून्यं संविददैतं पुरुषादैतं शब्दादैतं वा समाश्रित्य प्रमाणप्रमेयभागं निराकुर्वाणाः प्रलाघयाताः स्वयमाश्रितस्य सर्वथा शून्यस्य संविददैतादेवीकथंचिदिष्टत्वे प्रमाणसंसिद्धेव्यवस्थापनात् । तस्याप्यनिष्टत्वे तद्वादित्वविरोधात् । प्रलापमात्रानुसरणापत्तेः परीक्षकत्वब्याधातात् इति । तदेवं प्रमाणतत्वनिर्णीतौ प्रमेयतत्वसिद्धिनिर्वाधा व्यवतिष्ठत एव ।

ननु चैत्र प्रमाणसिद्धमपि किं स्वतः प्रमाण्यमात्मसात्कुर्वति परतो वा ? न तावत्स्वतः सर्वदा सर्वस्य तद्विप्रतिपत्यभावप्रसंगात् । नापि परतः—अनवस्थानुषेणात् परापरप्रमाणान्वेषणात् क्वचिद्विष्यतेरयोगात् । प्रथमप्रमाणाद्वितीयस्य प्राप्तिप्रसंगते द्वितीयाच्च प्रथमस्य परस्पराश्रयणापत्तेः प्रकारांतराभावादिति केचित्तेऽप्यसर्वाक्षितत्रचसः संलक्ष्यते स्वयमभ्यस्तविषये प्रमाणस्य स्वतः प्राप्तिप्रसिद्धेः सकलविप्रतिपत्तीनामपि प्रतिपत्तुरभावात् अन्यथा तस्य प्रमेये निसंशयं प्रवृत्तयोगात् । तथानभ्यस्तविषये परतः प्रमाणस्य प्राप्तिप्रसिद्धेः अनवस्थापरस्पराश्रयणयोरनवकाशात् । तस्याप्यनन्यस्तविषयले परतः प्रमाणादभ्यस्तविषयात् स्वतःसिद्धप्राप्तिप्रसिद्धेः प्रमाणतत्वनिष्क्रियात् शूदरमपि गत्वा कस्यचिदभ्यस्तविषयस्य प्रमाणस्यावश्यभावित्वात् अन्यथा प्रमाणतद्वाभासब्यवस्थानुपपत्तेः तदभावव्यवस्थानुपपत्तिवत् । कुतः पुनः प्रतिपत्तुः क्वचिद्विषयेऽन्यातः क्वचिदनभ्यासः स्यात् ? इति चेत् तत्प्रतिपत्तेभक्तदशाविशेषविगमाभ्यां क्वचिदभ्यासानभ्यासौ स्यातां इति शूमेहपरिष्टकारणव्यभिचाराददृष्टस्य कारणस्य सिद्धेः तत्रः कर्म ज्ञानावणवौशीतरायाह्यं सिद्धं तस्य क्षयोपशमात्कस्य चित् क्वचिदभ्यासज्ञानं तत्क्षयोपशमाभवे वा ऽनभ्यासज्ञानमिति सुन्दरवस्थितः प्रमाणस्य प्रमाण्ये सुनिष्ठितासंभवद्वैतिकप्रमाणत्वात् स्वयमिष्टवस्तुवत् सर्वत्रेष्टसिद्धेस्तमात्रनिवेदनत्वादन्यथा सर्वस्य तत्त्वपरीक्षायामनधिकारादिति स्थितमेतत्—

प्रमाणादिष्टसिद्धिरथयातिप्रसंगतः ।

प्रमाण्ये तु स्वतःसिद्धमभ्यासात्परतोऽन्यथा ॥ २ ॥ इति

एवं प्रमाणदक्षणं व्यवसायात्मकं सम्यज्ञानं परीक्षितं तत्प्रत्यक्षं परीक्षणे वित्तसेव व्यवतिष्ठते

सकलश्रमाणानामत्रैवांतर्भावादिति विभावनात् । परपरिकल्पितैकद्वित्र्यादिग्रमाणसेख्यानियमे तदघटनात् । ज्ञाथाहि—येषां प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं न तेषामनुमानादिश्रमाणांतरस्यांतर्भावः संभवति तद्विलक्षणत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादेः प्रत्यक्षभावः इत्यनुक्तं प्रत्यक्षस्याधि क्वचिदनुमानपूर्वकत्वादनुमानादिक्षंतर्भावप्रसंगात् । यथैव हि धर्मिहेतुदृष्टांतप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं श्रोत्रप्रत्ययपूर्वकं च शब्दं । साहश्यानन्यथाभावनिषेध्यावारवस्तुप्राहि प्रत्यक्षपूर्वकाणि चोपमानार्थापत्त्यभावप्रमाणानि तथा—अनुमानेन कृशानु निश्चित्य तत्र प्रवृत्तमानस्य प्रत्यक्षमनुमानपूर्वकं खपाद्रसं संप्रतिपद्य रसे रासनसमक्षवत् । शब्दान्वच मृष्टं पानकमवगम्य तत्र प्रवृत्तौ प्रत्यक्षं शब्दपूर्वकं । अत्रस्य संतर्पणशक्तिमर्थापत्त्याधिगम्य शीरे प्रवृत्तस्य तदात्मके प्रत्यक्षमर्थापत्तिपूर्वकं । गोसाहश्याद्रवयमवसाय ते व्यवहरतः प्रत्यक्षनुमानपूर्वकं । यहे सप्तभावमभावप्रमाणादिभाव्य प्रजिशतः प्रत्यक्षमभावपूर्वकं प्रतीयते एव ततः प्रत्यक्षमेव गौणत्वादप्रमाणं न पुनरनुमानादिकं तस्यागौणत्वादिति शुद्धके पतिष्ठामि इति जातः पातः कर्दमे ।

स्यादाकृतं न प्रत्यक्षं—अनुमानागमार्थापत्त्युपमानाभावसामप्रीपूर्वकं तदभोवेऽपि चक्षुरादिसामप्रीमात्रा-तस्य प्रसूतेः प्रसिद्धत्वात् । तदभाव एव अभावनियमादेति तदप्यसत् लैगिकादीनामपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वाभावात् । लिङशब्दानन्यथाभावसाहश्यप्रतियोगिस्मरणादिसामप्रसिद्धाव एव भावात् । सत्यपि प्रत्यक्षे स्वसामिनदभावेऽप्युपमानादीनामपि अगौणत्वमनुमंतव्यं प्रतिनियतस्त्रिविषयव्यवस्थायां परापेक्षाविरहात् । यथैव हि प्रत्यक्षसाक्षात्स्यार्थं परिच्छित्तौ नानुमानादपेक्षं तथानुमानमनुभेयनिषीतौ न प्रत्यक्षोपेक्षमुत्पेक्षते प्रत्यक्षस्य धर्मिहेतुदृष्टांतमहणमात्रे पर्यवसितत्वात् । नापि शब्दं शब्दप्रतिपादेऽर्थं प्रत्यक्षमनुगानं चापेक्षते तयोः शब्द-श्रवणमात्रे शब्दार्थसंवधानुमात्रे व्यापारात् । नवर्थापत्तिः प्रत्यक्षमनुमानमागमं चापेक्षते अभावोपमानवत् । तस्याश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रभितार्थानिनामाविन्यदेऽर्थं निर्णयमिवंधन्त्वात् । प्रत्यक्षादीनामर्थापत्त्युत्थापकपदार्थनिश्चयमात्रे व्याकृतत्वात् । नचोपमानं प्रत्यक्षादीन्यपेक्षते तस्योपमेयेऽर्थं निश्चयकारणे प्रत्यक्षादिनिरपेक्षत्वात् । प्रत्यक्षादेः साहश्यप्रतिपत्तिमात्रेऽनविकारात् । नवाभावप्रमाणं प्रत्यक्षादिसापेक्षं निषेध्याधारवस्तुप्रहेण तस्य सामर्थ्यात् । परंपरथानुमानादीनां प्रत्यक्षपूर्वकार्थं प्रत्यक्षस्यात्यनुमानादिपूर्वकत्वं दुःशक्त्यं परिहृतौ । कथं चायं प्रत्यक्षं प्रमाणं अवस्थापेत् स्वत एवेति चेत् किमात्मसंविधि सर्वसंविधि वा ? प्रत्यक्षमकल्पनायां न सकलदेशकालपुरुषपरिक्षितप्रत्यक्षं प्रमाणं सिद्धेत् । द्वितीयकल्पनायामपि न स्वप्रत्यक्षात्सकलाग्रप्रत्यक्षाणां प्रामाण्यं सावधितुमीशः तेपामनीदिपत्वात् कादिप्रत्यक्षागोचरत्वात् । यदि पुनः सकलपुरुषप्रत्यक्षाणि स्वस्मिन् स्वस्मिन् विषये स्वतः प्रामाण्यमनुभवति इति मते तदा कुतस्त्विद्धिः ? । विधादार्थासितानि सकलदेशकालवर्तिपुरुषप्रत्यक्षाणि स्वतः प्रामाण्यमापद्यते प्रत्यक्षत्वात् यद्यप्रत्यक्षं तत्त्वत्वतः प्रामाण्यमापद्यमानं सिद्धं यथा मध्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षाणि च विवादार्थासितानि तस्मात्त्वतः प्रामाण्यमापद्यते सकलप्रत्यक्षाणां स्वतःप्रामाण्यसावने सिद्धमनुमानं प्रत्यक्षत्वेन स्वभावेत्तुना प्रत्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यसाधनात् । शिशुपालेन बनस्पते वृक्षत्वसाधनत्वात् । प्रतिपाद्यबुद्ध्या तथानुमानवचनाददोष इति चेत् ? प्रातिपाद्यबुद्धिं प्रतिपद्य अप्रतिपद्य वा तथानुमानप्रयोगः स्यात् ? न तावदप्रतिपद्य अतिप्रसंगात् । प्रतिपद्य तद्वयुद्धित्यानुमानप्रयोगे कुतस्त्वप्रतिपद्यः ? व्यवहारादिकार्यविधेयादिति चतुर्सिद्धं कार्योक्तारणानुमानं धूमालयवकानुमानत्वत् । यदि पुनर्लोकव्यवहारात् प्रतिपद्यत एवानुमाने लोकायातिकैः परलोकादेवानुमानस्य निराकरणात् तस्याभावादिति मते तदापि कुतः परलोकाद्यभावप्रतिपद्यति न तेऽप्रतिप्रत्यक्षात् तस्य तदगोचरत्वात् नास्ति परलोकादिः अनुपलब्धेः स्वानुषष्वदिति तदभावसाधनेऽनुग्राहित्विलक्षणमनुमानगायत्रे । तदुक्तं धर्मकीर्तिना—

प्रमाणेतररागान्वर्यस्येतरन्विषयेणापाते ।

प्रमाणातरसद्वावः प्रतिषेधात्र कस्यचित् ॥ १ ॥ इति

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे प्रमेयद्विषयात् । न ह्याभ्यामर्थं परिचित्य प्रबोधनोऽर्थं क्रियायां विसंवाद्यत इति प्रमाणसंख्यानियमं सौगता; प्रतिपद्यते तेषामागमोपमानादीनां प्रमाणभेदानाम-संप्रह एव तेषां प्रत्यक्षानुमानयोरेतर्भविष्यितुमशक्ते ।

स्यान्मतिरेषा भवतां तदर्थस्य द्वैविध्यात् द्वयोरेतर्भावः स्यात् । द्विविधो हर्थः प्रत्यक्षः परोक्षस्थ । तत्र प्रत्यक्षविषयः साक्षात्क्रियमाणः प्रत्यक्षः । परीक्षः पुनरसाक्षात्परिच्छिद्यमानोऽनुमेयत्वादनुमानविषयः स हि पदार्थीतरात्साक्षात्क्रियमाणात् प्रतिपद्यते तत्र पदार्थीतरं तेन परोक्षेणार्थेन संबद्धं प्रत्यक्षयितुं समर्थं नासं-बद्धं गवादेष्यश्वादेः प्रतीतिप्रसंगात् । संबद्धं चार्थीतरं लिङमेव शब्दादि तज्जनितं च ज्ञानमनुमानमेव ततो न परीक्षेऽर्थेऽनुमानादन्यस्त्रमाणमस्ति शब्देष्यमानादीनामनि तथानुमानत्वसिद्धेः । अन्यथा ततो-ऽर्थप्रतिपत्तौ अतिप्रसंगात् इति तदेतदपि न परीक्षाक्षमं प्रत्यक्षस्यापि तथानुमानत्वप्रसंगात् । प्रबोधमपि हि स्वविषये संबद्धं तत्रत्यायनसमर्थं । तत्रासंबद्धस्यापि तत्रत्यायनसामर्थ्ये सर्वप्रत्यक्षं सर्वस्य तुः सर्वार्थ-प्रत्यायनसमर्थं स्यादिति कथमतिप्रसंगो न स्यात् ? । यदि पुनः संबंधाधीनत्वाविशेषेऽपि प्रत्यक्षपरोक्षार्थं प्रतिपत्तेः साक्षादसाक्षात्प्रतिभासभेदात् भेदोऽभ्युपगम्यते प्रमाणांतरत्वेन तदेविष्यसंबोद्धनमानसयोगि-प्रत्यक्षाणामपि प्रमाणांतरत्वानुरंगः प्रतिभासभेदाविशेषात् । न हि यादृशः प्रतिभासो योगिप्रत्यक्षस्य विशदत्तमस्ताद्द्वोऽक्षज्ञानस्यास्ति स्वसंबोद्धनस्य मनोविज्ञानस्य वा ? यथाभूतश्च स्वसंबोद्धनप्रत्यक्षात्तमुखो विशदत्तरः न तथाभूतोऽक्षज्ञानस्य । यादृशस्थाक्षज्ञानस्य बहिर्मुखः स्फुटः प्रतिभासो न ताद्वौ मनोवि-ज्ञानस्येति कथं प्रमाणांतरता न भवेत् ? अथ प्रतिभासविशेषेऽपि तच्चतुर्विधमपि प्रत्यक्षमेव न प्रमाणांतरं तहिं प्रत्यक्षानुमानयोः प्रतिभासभेदेपि स्वाविषयसंबोधावशेषात् व प्रमाणांतरत्वं माभूत् । यदि पुनः स्वविषयसंबद्धत्वाविशेषेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोः सामग्रीभेदात् प्रमाणांतरत्वमुररीक्रियते तदा शान्दो-प्रमाणादीनामपि तत एव प्रमाणांतरत्वमुररीक्रियतां । यथैव हि अक्षादिसामग्रीतः प्रत्यक्षं, लिङ-सामग्रीतोऽनुमानं प्रभवतीति तयोः सामग्रीभेदः । तथागमः शब्दसामग्रीतः प्रभवति । उपमानं सा-द्युष्यसामग्रीतः । अर्थापतिश्च परोक्षार्थीविनाभूतार्थमात्रसामग्राः । प्रतिषेद्यावाऽवस्तुप्रहणप्रतिषेद्यस्मरणसामग्राभावात् इति प्रसिद्धः शान्दोदादीनामपि सामग्रीभेदः । तत एवाक्षज्ञानादिप्रत्यक्षचतुष्ट्यस्य प्रमेदग्रासिद्धेः नहि तस्यार्थभेदाऽस्ति साक्षात्क्रियमाणस्यार्थस्याविशेषात् तद्विलिंगशब्दारिसामग्रीभेदात्परोक्षार्थविषयत्वाविशेषेऽनुमानागमादीनां भेदप्रसिद्धिरिति नानुमानेऽतर्भावः संभवति । तथा साम्य-साधनसंबंधव्याप्तिप्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षं समर्थं । यान्नान् काष्ठिद्भूमः स सर्वः कालांतरे देशांतरे च पावक-जन्मा, अन्यजन्मा वा न भवति इत्येतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थवात् । सन्निहितार्थमात्रादुत्पत्तेरविचारकत्वात् योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति चेत् न देशकालयोगिप्रत्यक्षद्वयानतिकमात् । देशयोगिनः प्रत्यक्षं व्याप्तिप्रतिपत्तौ समर्थमित्ययुक्तं तत्रानुमानवैयर्थ्यात् । न हि योगिप्रत्यक्षेण साक्षात्कृतेषु साम्यसाधनविशेषेषु चक्षेषु फलवदनुमानं । अथ सकलयोगिप्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपत्तावदोष इति चेत् उक्तदोषस्यावापि तद-वस्थत्वात् । परार्थफलवदनुमानमिति चेत् ? न तस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वात् । स्वार्थानुमानाभावे च योगिनः कथं परार्थानुमानं नाम । यदि पुनः सकलयोगिनः परानुप्रहाय प्रवृत्तत्वात् परानुप्रहस्य च शब्दात्मक-परार्थानुमानमतरेण कर्तुमशक्तेः परार्थानुमानासिद्धिः, तस्याच्च स्वार्थानुमानासंभवेऽनुत्पद्यमानत्वात् स्वार्थानुमानसिद्धिरपि परप्रतिषादनप्रवृत्तस्य संभाव्यत एवेति मतं तदा स योगी स्वार्थानुमाने चतुरार्थ-सत्यानि निधित्य परार्थानुमानेन परं प्रतिपादयन् प्रहीतव्याप्तिकमगृहीतव्याप्तिकं वा प्रतिपादयेत् ? यदि गृहीतव्याप्तिकं तदा कुतस्तेन गृहीता व्याप्तिः ? न तावदीद्रियस्त्रसंबोद्धनमनोविकानैस्तेषां तदविषयत्वात् । योगिप्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्तिः परेण तस्यापि देशयोगित्वात् इति चेत् तहिं यावत्सु साम्यसाधनभेदेषु योगिप्रत्यक्षं देशयोगिनस्तावत्सु व्यर्थमनुमानं स्पष्टं प्रतिभातेष्वपि अनुमाने सकलयोगिनः सर्वप्रानुमानप्रसंगात् । समारोपव्यवरुच्छेदार्थमपि न तत्रानुमानं योगिप्रत्यक्षविषये समारोपानवकाशात् सुगत-प्रत्यक्षविषयत् । ततो न गृहीतव्याप्तिकं परं सकलयोगी प्रतिपादयितुमर्हति । नाप्यगृहीतव्याप्तिकं

अतिप्रसंगात् इति परप्रतिपादनानुषयात्तिः । तत्थो च न परार्थानुमानं संभवति तदसंभवे च न स्वार्थ-
नुमानमवतिष्ठते शङ्खागेऽग्निस्त्रहच्छवश्चाने च च सकलत्योगिप्रबन्धेण व्याप्तिप्रहणं युक्तिमधिवसति ।
प्रत्यक्षानुपलंभाभ्यो च साध्यसाधनयोव्यर्थमिप्रतिपत्तिरित्यप्यनेनापास्ते प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपत्तिनिराकृतौ
प्रत्यक्षातिरलक्षणेनानुपलंभेन तत्प्रतिपत्तिनिराकृतिसिद्धेः ।

योव्याह कारणानुपलंभात् कार्यकारणभावव्याप्तिः । व्यापकानुपलंभाद् च्याप्यठ्यापकभावः साक-
हयेन प्रतिपद्यत इत्यनुमानसिद्धा साध्यसाधनव्यातिः । सथाहि यावान् कश्चिद्ग्रुमः स सर्वोप्यरिजन्मा महा-
हृदादिष्टप्रेरनुपलंभाद्याभावत्रसिद्धेरिति कारणानुपलंभानुमानं । यावंती शिंशपा सा सर्वी वृक्षस्वभावा ।
वृक्षानुपलब्धौ शिंशपात्राभावसिद्धं इति व्यापकानुपलंभो लिंगं, एताचता साकलयेन साध्यसाधनव्याप्ति-
सिद्धिः इति सोऽपि न युक्तवादी तथानवस्थानुषंगात् । कारणानुपलंभव्यापकानुपलंभयोरपि हि स्वसा-
ध्येन व्याप्तिनि प्रत्यक्षतः सिद्धेत् पूर्वोदितदोषासक्तेः । परस्मादनुमानात्तसिद्धौ कथमनवस्था न स्यात् ? प्रत्य-
क्षानुपलंभपूष्टभाविनो विकल्पात् स्वयमप्रमाणकात् साध्यसाधनव्यातेसिद्धौ किमकारणं प्रत्यक्षानुमानप्रमा-
णपोषणं क्रियते ? मिष्याज्ञानादेव प्रत्यक्षानुमेयार्थसिद्धेव्यासिद्धिविवृत् । तस्माद्यथा प्रत्यक्षं प्रमाणमिच्छता
सामस्येन तत्प्रामाण्यसाधनमनुमानमंतरेण नोपपद्यते इत्यनुमानमिदुः । तथा साध्यसाधनव्यासिज्ञातप्रमा-
णमंतरेण नानुमानोत्थानमस्ति इति तदप्यनुज्ञातव्यं तचोहाद्यमविसंवादकं प्रमाणांतरं सिद्धमिति, न प्रत्य-
क्षानुमाने एव प्रमाणे इति प्रमाणसंख्यानियमो व्यक्तातिष्ठते । एतेन वैशेषिकप्रमाणसंख्यानियमो प्रत्याख्यातः ।

स्थानमतं साध्यसाधनसामान्ययोः क्वचिद्व्यक्तिविशेषे प्रत्यक्षत एव संबंधसिद्धेर्व प्रमाणांतरमन्वे-
षणीयं यावान् कश्चिद्ग्रुमः स सर्वोऽपि अग्निजन्मानग्निजन्मा वा न भवति इत्युपापोहविकल्पज्ञानस्य प्रमाणां
तरत्वे संबंधप्राहिसमक्षप्रमाणफलत्वात् । क्वचिदनुमितानुमाने साध्यसाधने आदित्यगमनशक्तिरस्ति
गतिमत्वात् । आदित्यो गतिमान् देशोदशांतरप्राप्तेः देवदत्तवत् संबंधबोधनिबंधनानुमानं फलवत् ततः
प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयसंख्यानियमः कणचरमतानुसारणां व्यत्रतिष्ठत एवेति तदप्यसारं सवि-
कल्पकेनापि प्रत्यक्षेण साकलयेन साध्यसाधनसंबंधगृहीनुमशक्तेः । साध्यं हि किमग्निसामान्यं, अग्निवि-
शेषोग्निसामान्यविशेषो वा ? न तावदाग्निसामान्यं सिद्धसाध्यतापत्तेः । नाप्यग्निविशेषस्तस्यानम्बव्यात् ।
बन्धिसामान्यविशेषस्य हि साध्यत्वे तेन घूमस्य संवेदः सकलदेशकालव्याप्त्यध्यक्षतः कथं सिद्धेत् ?
तथा तसंबंधासिद्धौ च यत्र यत्र यदा यदा घूमेपलंभः तत्र तत्र तदा तदाऽग्निसामान्यविशेषविषयमनु-
मानं नोदयमासादयेत् । न ह्यान्यथा संबंधप्रहणमन्यथानुमानोत्थानं नामातिप्रसंगात् ततः संबंधज्ञानं प्रमा-
णांतरमेव प्रत्यक्षानुमानयोस्तदविषयत्वात् । यत्रोक्तं प्रत्यक्षफलत्वादुपापोहविज्ञानस्याप्रमाणव्यमिति तदप्य-
सम्यक् विशेषणज्ञानफलः वाद्विशेषज्ञानस्याप्रमाणज्ञानुषंगात् हानोपादानोपेष्वाद्विफलकारणत्वादिशेष्य-
ज्ञानस्य प्रमाणले तत एवोहापोहविज्ञानस्य प्रमाणत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात् । प्रमाणविषयपरिशेषकत्वा-
ज्ञोहः प्रमाणमिल्यपि वात्तं प्रमाणविषयस्यप्रमाणेन परिशेषनविशेषात् । तथा तर्कः प्रमाणं प्रमाणविषयप-
रिशेषकत्वात् यस्तु न प्रमाणं स न प्रमाणविषयपरिशेषको दृष्टो यथा प्रमेयोऽर्थः प्रमाणविषयपरिशेषकश्च
तर्कस्तस्मात्प्रमाणमिति केवलव्यतिरोक्तिनानुमानेनान्यथानुपपत्तिनिष्प्रक्षयलक्षणेन तर्कस्य प्रमाणत्वसिद्धेः,
न वैशेषिकाणां प्रमाणद्वयसंख्यानियमः सिद्धेत् । एतेन द्वित्रिचतुःपञ्चप्रदप्रमाणवादिनो प्रमाणसंख्या-
नियमः प्रतिभ्वस्तः संख्यानां प्रत्यक्षानुमानान्यमिवागमादपि साध्यसाधनसंबंधासिद्धेः तर्कस्य तसिद्धिनि-
बंधनस्य प्रमाणांतरत्वोपपत्तेः । नैवायिकानां च प्रत्यक्षानुमानागमिरित्रोपमानेनापि लिंगलिंगिप्रहणासंभ-
वात् । प्रभाकरणां चं प्रत्यक्षानुमानोपमानागमिरित्र अर्थापत्त्यापि हेतुहेतुमत्संबंधासिद्धेरसंभवात् । भट्टमता-
नुसारिणामपि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थपत्तिभिरित्र अभावप्रमाणेनापि व्याप्तिनिष्प्रक्षयानुपत्तेस्तनिष्प्रक्षयनि-
त्प्रबन्धनस्योहज्ञानस्य प्रमाणांतरस्य सिद्धिरवदयंभाविती दुःशक्त्या निराकर्तुं ।

ननुहः स्वविषये संबद्धोऽसंबद्धो वा न तावदसंबद्धस्तं प्रत्याप्यितुर्मीशोऽतिप्रसंगात् । संबद्धेत् कुल-
स्तप्रतिपत्तिः ? न तावदप्रत्यक्षात् तत्य तदविषयत्वात् । नाप्यनुमानादनवस्थानुषंगात् । यदि पुनरुहांतरात्

त्संबंधसिद्धिः तदोहांतरस्यापि स्वविषयसंबंधसिद्धिर्पूर्वकत्वात् तस्याशापरोहनिबंधनत्वात् सैवानवस्था । प्रमाणांतरात्तसिद्धौ च स एव पर्यनुयोगः परापरप्रमाणांतरपरिकल्पनानुषंगात् केयं प्रमाणसंस्था व्यवतिष्ठेतेति केचिन् तेषामपि प्रत्यक्षं स्वविषयं प्रतिबोधयत् तसंबंधवश्च नानुमानादेः सिद्ध्यते तस्य तदविषयत्वात् । प्रलक्ष्यात्तरात्तसिद्धौ तत्रापि प्रकृतपर्यनुयोगानिवृत्तेः कथमनवस्था न स्यात् यतः प्रत्यक्षं प्रमाणमन्युपगमनीयमिति प्रतिपद्यामहे ।

स्यान्मतिरेषा प्रत्यक्षं स्वविषयसंबंधावबोधनिबंधनं प्रामाण्यमात्मसाकुरुते तस्य स्वविषये ख्योग्यतावलादेव प्रमाणव्यवस्थितेः अन्यथा क्वचिद्गूर्वार्थप्राहिणः प्रलक्ष्यस्याप्रमाणत्वानुषंगात् इति सापि न साधीयसी तथोहस्यापि स्यग्यविशेषसामर्थ्यादेव स्वविषयप्रस्यायनसिद्धभेदवदुद्धावितदूपणवैयर्थ्यव्यवस्थानात् । योग्यताविशेषः पुनः प्रत्यक्षस्येव स्वविषयज्ञानावरणवीर्यातरायक्षयोपशमविशेष एवोहस्यापि प्रतिपद्यते सकलवाधकवैधुर्यात् । यथा च प्रत्यक्षस्वोत्पत्तौ मनोऽद्वादिसामिषी योग्यतायाः सहकारिणी बहिरंगनिमित्तत्वात् तथोहस्यापि समुद्रतौ भूयः प्रत्यक्षानुपलंभसामिषीवद्विनिमित्तमूलानुमयते तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादूहस्येति सर्वनिरवद्यसिद्धौ चानुमानप्रमाणान्यथानुपपत्त्वा तर्कस्य प्रमाणत्वे—प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं तर्कप्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेः न ह्यप्रत्यभिज्ञाने विषये तर्कः प्रवर्तते अतिप्रसंगात् । नच गृहीत—प्रहणात्प्रत्यभिज्ञानस्याप्रमाणत्वं शंकनीयं तद्विषयस्यास्मर्थमाणदृश्यमानपर्यायव्याप्तेकद्व्यस्य स्मरणप्रत्यक्षागोचरत्वात् अपूर्वार्थप्राहित्वासिद्धेः । नचेद् प्रत्यक्षेऽर्तभवति प्रत्यक्षस्य वर्तमानपर्यायविषयत्वात् । नाप्यनुमाने लिंगानपेक्षत्वात् । नोपमाने साहृदयमंतरेणपि भावात् । नार्थपक्षी प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्कविज्ञातार्थप्रतिपत्तिमंतरेणापि प्रादुर्भावात् । नाभावे निषेध्याधारवस्तुप्रहणेन निषेध्यस्मरणेन च विजैवोत्पादादिति सर्वेषामेकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमं विघटयति । एतेन स्मृतिः प्रमाणात्तरमुक्तं तस्याश्च प्रत्यक्षादिष्ठंतर्भावयितुभशक्तेः । न चासावप्रमाणमेव संवादकत्वात् कथंचिद्गूर्वार्थप्राहित्वात् वाधावर्जितत्वाच्चानुमानवदिति । येषां तु स्मरणमप्रमाणं तेषां पूर्वप्रतिपन्नस्य साध्यसाधनसंबंधस्य वाच्यवाच्यकसंबंधस्य च स्मरणसामर्थ्यादव्यवस्थितेः कुतोऽनुमानं शब्दं वा प्रमाणं सिद्ध्येत् । तदप्रसिद्धौ च न संवादकत्वासंवादकत्वाभ्यां प्रत्यक्षतदाभासव्यवस्थितिरिति सकलप्रमाणविलोपानतिः ततः प्रमाणव्यवस्थामन्यनुजानता स्मृतिरपि प्रमाणयितव्या इति न परेषां संख्यानियमः सिद्ध्येत् । स्याद्वादिनां तु संक्षेपात्रत्यक्षपरोक्षविकल्पात् प्रमाणद्वयं सिद्ध्येव तत्र सकलप्रमाणभेदानां संप्रहादिति सूक्तं ।

किं पुनः प्रत्यक्षमित्युच्यते विशदज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षस्वात् यतु न विशदज्ञानात्मकं तज्जप्रत्यक्षं यथानुमानादिज्ञानं प्रत्यक्षं च विवादाध्यासितं तस्माद्विशदज्ञानात्मकं । न तावदत्राप्रसिद्धो धर्मीप्रत्यक्षधर्मिणि केवलप्रत्यक्षवादिनामविप्रतिपत्तेः । शून्यसंवेदनाद्वैतवादिनामपि स्वरूपप्रतिभासनस्य प्रत्यक्षस्याभीष्टेः । प्रत्यक्षत्वस्य हेतोरसिद्धतापि अनेन समुत्सारिता प्रत्यक्षमित्यद्विः प्रत्यक्षत्वस्य तद्वर्त्मस्य स्वयमिष्टत्वात् । प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वं साधनस्य स्यादिति चेत् का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा यस्यासिद्धत्वं शक्येत् । धर्मधर्मिसुदायः प्रतिज्ञा तदेकदेशो धर्मी हेतुर्यथा नश्वरः शब्दो शब्दत्वादिति तथा साध्यधर्मः प्रतिज्ञेकदेशो यथा नश्वरः शब्दो नश्वरत्वात् सोयं द्विविधो प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धौ हेतुः स्यादिति चेत् । न धर्मिणो हेतुत्वे कस्य चिदसिद्धतानुपपत्तेः । यथैव हि प्रत्यक्षप्रयोगकाले वादिप्रतिवादिप्रसिद्धो धर्मी तथा तस्य हेतुत्ववचनेऽपि नासिद्धिः । साध्यधर्मस्तु हेतुत्वेनोपादीयमानो न प्रतिज्ञातार्थैकदेशवेनासिद्धो धर्मिणोऽप्यसिद्धिप्रसंगात् । किं तहि ? स्वरूपेण वासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो नाम हेत्वाभासः संभवतीति कथं प्रकृतहेतौ प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वं समुद्गावयन् भावितानुभानस्वभावः ? । धर्मिणो हेतुस्वेऽनन्वयप्रसंग इति चेत् न विशेषं धर्मिणं कुत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवता देवासंभवात् । प्रत्यक्षहि विशेषरूपं धर्मी प्रत्यक्षसामान्यं हेतुः स कथमनन्वयः स्यात् सकलप्रलक्षविशेषस्य व्यापित्वात् । इष्टोत्ते क्वचिदभावात् अनन्वय इति चेत् न सर्वे भावाः क्षणिकाः सर्वात् इत्यादेरपि हेतोरनन्वयस्वप्रसक्तेः ।

अथास्य हृष्टतेन अन्ययम्यापि साध्यधर्मिणे सर्वाभ्युक्तासिद्धिर्विषये व्याधस्त्रापाणसद्गावाच्च निर्दोषतानु-
मन्यते तत एव प्रत्यक्षलवस्य हेतोनिंदोषतास्तु सर्वथा विशेषाभावात् केवलव्यतिरोक्तिणोऽपि हेतोरविना-
भावनिर्णयात् साध्यसाधनसामर्थ्यात् कथितुपाठभस्तो निरवद्योऽयं हेतुः प्रत्यक्षस्य विशदज्ञानात्मकत्वं
साधयत्येव । नचैतदसंभवि साध्यमात्मानं प्रतिनियतस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्यार्थसाक्षात्कारिणः सर्वस्य
कास्त्वयेन एकदेशेन वा वैशद्यसिद्धेवार्थिकाभावात् । अक्ष्योति व्याप्रोति जानातीत्यज्ञो हि—आत्मानमेव
खीणावरणं खीणोपशांतावरणं वा प्रतिनियतस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य कथांचिदपि वैशद्यं संभा-
व्यमिति सूक्तं विशदज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं ।

तत्रिविधं—इदियानिदियातीदियप्रत्यक्षविकल्पनात् । तत्रोदियप्रत्यक्षं सांव्यवहारिकं देशतोविशद-
त्वात् । तद्वदनिदियप्रत्यक्षं तस्यात्मरुखाकारस्य कथं चिद्वैशद्यासिद्धेः । अतींदियप्रत्यक्षं तु द्विविधं विकल-
प्रत्यक्षं सकलप्रत्यक्षं चेति । विकलप्रत्यक्षमपि द्विविधं—अवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं चेति सकलप्रत्यक्षं
तु केवलज्ञानं तदेतत्रितयमपि मुख्यं प्रत्यक्षं मनोऽक्षानपेक्षत्वात् अतीतव्यवभिचारित्वात् साकारवस्तु-
प्राहित्वात् सर्वथा स्वविषयेषु वैशद्याच्च । तथा चोक्तं तत्त्वार्थवातिककरैः ।

इदियानिदियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षमिति

तत्रोदियानिदियानपेक्षमिति वचनात् सांव्यवहारिकस्येदियप्रत्यक्षस्यानिदियस्य च देशतो विश-
दस्य व्यवच्छेदसिद्धेः । अतीतव्यभिचारमिति वचनात् विभगज्ञानस्यावधिप्रत्यक्षाभासस्य निरूपेः ।
साकारग्रहणमिति प्रतिपादनात् निराकारग्रहणस्य दर्शनस्य प्रत्यक्षत्वव्यावर्तनात् ।

सूक्तं मुख्यं प्रत्यक्षत्रयं ननु स्वसंदेनप्रत्यक्षं चतुर्थं स्यादिति न मंतव्यं तस्य सकलज्ञानसाधर-
णस्वरूपस्त्वात् । यथैव हींदियप्रत्यक्षस्य स्वरूपसंवेदनमिदियप्रत्यक्षमेव अन्यथा तस्य स्वारस्वरूपसंवेदकत्व-
विरोधात् संवेदनद्वयप्रसंगाच्च । तथानींदियप्रत्यक्षस्य मानसस्य स्वरूपसंवेदनमानिदियप्रत्यक्षमेव तत एव
तद्वदतींदियप्रत्यक्षत्रितयमेवेति न ततोऽर्थातिरं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं । एतेन श्रुतज्ञानस्य स्वरूपसंवेदनमानि-
दियप्रत्यक्षमुक्तं प्रतिपत्तव्यं तस्यानिदियनिमित्तत्वात् विभ्रमज्ञानस्वरूपसंवेदनवधत् । तथा च सकलं
ज्ञानं स्वरूपसंवेदनापेक्षया प्रमाणं सिद्धं भावप्रमेयपेक्षायां प्रमाणाभासनिन्हवः ।

कि पुनरिदियप्रत्यक्षं ? इदियप्रधान्यादिदियवलाधानादुपजायमानं मतिज्ञानं—

तादियानिदियानिमित्तं ।

इति वचनात् । तत्त्वुर्बिधं—अवभेदावायशारणाविकल्पात् । तत्र विषयविषयित्विषयातानं-
तरभायग्रहणमवग्रहः । तद्यूहीतवस्तुविशेषाकांक्षण्यमीहा । भवितव्यताप्रत्ययरूपात्तदीहितवि-
शेषानिव्योऽवायः । सावधारणं ज्ञ नं फाल्गुतराविस्मरणकारणं धारणाज्ञानं । तदेतत्तुष्टयमपि
अक्षव्यापारापेक्ष्म अक्षव्यापाराभावे तदनुद्वननात् । मनोऽपेक्षं च प्रतिहतमनसस्तदनुपत्तेः । तत एवेदिय-
प्रत्यक्षं देशतो विशदमविसंवादकं प्रतिपत्तव्यं स्पृशनादीनिदियनिमित्तस्य बहुवद्विविधक्षिप्रानिसृतानुकूल्येषु
तदितरेष्वयेषु वर्तमानस्य प्रतींदियमष्टचत्वारिंशद्वेदस्य व्यञ्जनायग्रहमेदैरष्टचत्वारिंशता सहितस्य संख्याष्ट-
शीत्युत्तरदिशती प्रतिपत्तव्या । तथा अनिदियप्रत्यक्षं बहुवद्विष्टादशप्रकारार्थविष्टयमवग्रहादिविकल्पमष्टच-
त्वारिंशसंख्यं प्रतिपत्तव्यं । यत्तुनरतींदियप्रत्यक्षविकल्पमवधिज्ञानं तन् पद्मिं अनुगामि-अननुगामि-
वर्षमान-हीयमान-अवस्थित-अनवस्थितविकल्पात् । सप्रतिपाताप्रतिपातयोरत्रैतां र्भीत्रात् । संक्षेपतस्तु
त्रिविधं देशावधि-परमावधि-सर्वावधिमेदात् । तत्र देशावधिज्ञानं षड्विकल्पमपि संभवति परमावधिज्ञानं तु
संयमविशेषकार्यसमवायिभवांतरापेश्वयाननुगामि प्रतिपातं च प्रत्येवं । तद्वापेक्षया च तदनुगम्येव ना-
ननुगामि । वर्षमानमेव न हीयमानं । अवस्थितमेव नानवस्थितं । अप्रतिपातमेव नप्रतिपातं तथाविव-
विशुद्धिनिवंशनत्वात् । एतेन सर्वावधिज्ञानं व्याख्यातं । केवलं तद्वर्षमानमपि न भवति परमप्रकृतिप्राप्त्वात्
सकलावधिज्ञानावरणवीर्यतरायक्षयोपशमवशांप्रसूतस्यात् । अतिसंक्षेपतस्तु द्विविधमवधिज्ञानं भवत्प्रत्ययं

गुणप्रत्ययं चेति । तत्र भवप्रत्ययं बहिरंगदेवभवनारकभवप्रत्ययनिमित्तत्वात् । तद्वावे भावात् तदभवेऽभावात् सत्तु देवावधिज्ञानमेव । गुणप्रत्ययं तु सम्यग्दर्शीनगुणनिमित्तमसंयतसम्यग्दृष्टेः । संयमासंयमगुण-देहुकं संयतासंयतस्य । संयमगुणनिवैबनं संयतस्य । सल्यतरंगहेतौ बहिरंगस्य गुणप्रत्ययस्य भावे भावात् । तदभावे चाभावात् । तथा मनःपर्ययज्ञानं विकलमतीद्रियप्रत्यक्षं द्वेषा ज्ञानमतिविकल्पात् । तत्रजुमति-मनःपर्ययज्ञानं निर्वर्तितप्रगुणवाक्यायमनस्तुतार्थस्य परमनोगतस्य परिच्छेदकल्पात्त्रिविधं । निपुलमतिमनःपर्ययज्ञानं तु निर्वर्तितानिर्वर्तितप्रगुणप्रयुणत्राक्यायमनस्तुतार्थस्य परमनसि स्थितस्य सुठुतरमव्याघकत्वात् षट्प्रकारे, तथाविधमनःपर्ययज्ञानावरणवीर्यातिरायक्षयोपशमविशेषवलात् प्रादुर्भूतत्वात् । सकलमतीद्रिय-प्रत्यक्षं केवलज्ञानं सकलमोहक्षयात् सकलज्ञानदर्शनावरणवीर्यातिरायक्षयात् समुद्रभूतत्वात् सकलवैश्यवसद्वावात् सकलवैश्यत्वाच्च । तद्वान् कश्चित्तुरुषविशेषो भवत्येव सुनिर्णीतासंभद्रावकप्रमाणलात् । तथा ज्ञानज्ञानेन तद्वानुभयवादिप्रसिद्धः । नचात्रासिद्धं साधनं सर्वार्थादियप्रत्यक्षवतः पुरुषस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणिरवाच्यमानस्य सकलदेशकालपुरुषपरिषदपेश्यापि सिद्धत्वात् सुखादिसंवेदनस्यापि तथैव प्रमाणवोपत्तेः । अन्यथा कस्याचिदिष्टसिद्धेसंभवात् । इति संक्षेपतां विशदं ज्ञानं सांख्यवहारिकं मुहूर्यं च प्रलिपिं विस्त-रतस्तु तत्त्वार्थालंकारे परीक्षितमिह दृष्टव्यं ।

संप्रति परोक्षमुच्यते—परोक्षमविशदज्ञानात्मकं परोक्षत्वात् यज्ञाविशदज्ञानात्मकं तत्र परोक्षं यथा-तीद्रियप्रत्यक्षं परोक्षं च विदादाध्यासितं ज्ञानं तस्मादविशदज्ञानात्मकं । नचात्य परोक्षत्वमसिद्धं—अक्षेप्यः परादृशत्वात् । तथोपात्तानुपात्तप्रत्ययापेक्षं परोक्षमिति तत्त्वार्थवार्तिककारैरभिधानात् । उपात्ते हि प्रत्ययः कर्मवशादात्मना करणत्वेन गृहीतः स्पर्शनादिः । ततोऽन्यः पुनर्बहिरंगः सहकारी प्रत्ययोऽनु-पात्तः शब्दलिंगादिः तदपेक्षं ज्ञानं परोक्षमित्यभिधीयते । तदपि संक्षेपतो द्वेषा मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चेति आद्ये परोक्षं इति वचनात् । मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि हि ज्ञानं । तत्राद्ये मतिश्रुते सूक्ष्मपाठापे-क्षया लक्ष्येते ते च परापेक्षतया परोक्षे प्रतिपादिते । परानपेक्षाण्यवधिमनःपर्ययकेवलानि यथा प्रत्यक्षा-णीति । तत्रावप्रहादिधारणापर्यंतं मतिज्ञानमपि देशतोवैश्यसद्वावात्सांख्यवहारिकं, इद्रियप्रत्यक्षमतीद्रियप्र-त्यक्षं चाभिधीयमानं न विश्वयते ततः शैषस्य मतिज्ञानस्य स्मृतिसंज्ञाचित्ताभिनिवोधलक्षणस्य श्रुतस्य च परोक्षत्वव्यवस्थितेः । तदुक्तमकलंकदेवैः—

प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं मुहूर्यसंख्यवहारतः ।

परोक्षं शैषविज्ञानं प्रमाणमिति संग्रहः ॥ १ ॥

तत्र तदित्याकारानुभूतार्थविश्या स्मृतिः आनिद्रियप्रत्यक्षं विशदत्वात् सुखादिसंवेदनवदित्येके^१ तद-सत् । तस्मात्तत्र वैश्यासिद्धेः पुनर्भावयतो वैश्यप्रतीतेर्मावनाज्ञानत्वात् तस्य च आत्मात् खप्रक्ष-नवत् । पूर्वानुभूतेऽतीतेऽर्थे वैश्यासंभवात् स्मृतिः परोक्षमेव श्रुतानुमितस्मृतिवत् इत्यपैरे तदित्युल्लेखस्य सर्वस्यां स्मृतौ सद्वावात् । सा च प्रमाणमाविसंबादकत्वात् प्रत्यक्षवत् यत्र तु विसंवादः सा स्मृत्याभासा प्रत्यक्षाभासवत् । तथा तदेवेदमित्याकारं ज्ञानं संज्ञा प्रत्ययिन्ना तादृशमेवेदमित्याकारं वा विज्ञानं संज्ञोच्यते । तस्या एकत्वसादृश्यशिष्यत्वाद्वैविध्योपपत्तेः । द्विविधं हि प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदमित्येकत्वनि-वंधनं । तादृशमेवेदति सादृश्यनिर्बन्धनं च । ननु च तदेवेदतीतप्रतिभासस्य स्मरणरूपत्वात् इद-मिति संवेदनस्य प्रत्यक्षरूपत्वात् संवेदनद्वितयमेवैतत् तादृशमेवेदमिति स्मरणप्रत्यक्षसंवेदनद्वितयवत् ततो नैकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञान्यां प्रतिपद्यमानं संभवतीति काश्चित् सोऽपि न संवेदनविशेषविपश्चित् स्मरणप्रत्यक्षजन्यस्य पूर्वोत्तरविवर्तवर्तेकद्वयविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्यैकस्य सुप्रतीतत्वात् । न हि तदिति स्मरणं तथाविधद्वयव्यवसायात्मकं तस्यातीतविवर्तमात्रगोचरत्वात् । नापीदमिति संवेदनं तस्य व-र्तमानविवर्तमात्रविषयत्वात् । ताम्यामुपजन्यं तु सकलज्ञानं तदनुवादपुरस्तरं द्रव्यं प्रत्यवमृशत् । ततो-

१ शीमोषकः । २ श्वादूदिनः ।

उत्थदेव प्रलयभिज्ञानमेकत्वविषयं तदपहुवे क्वचिदेकान्वयाव्यवस्थानात् संतानैकत्वसिद्धिरपि न स्यात् । तच्चै-
तदगृहीतप्रमाणादप्रमाणमिति शंकरीयं तस्य कथंचिदपूर्वार्थित्वात् । न हि तद्विषयभूतमेकं द्रव्यं सृष्टि-
प्रत्यक्षप्राप्यं येन तत्त्वं प्रत्यक्षमानं प्रदर्शित्वात् गृहीत्वा हि मन्येत् तदगृहीतातीतवर्तमानविवर्ततादात्म्यात् ।
द्रव्यस्य कथंचिदपूर्वार्थित्वेऽपि प्रलयभिज्ञानस्य तद्विषयस्य नाप्रमाणत्वं लैणिकादेरप्यप्रमाणत्वप्रसंगात् तस्यापि
सर्वार्थावूर्वार्थित्वासिद्धेः । संबंधप्राहिविज्ञानविषयात् साध्यादिसामान्यात् कथंचिदभिज्ञस्यानुमेयस्य देश-
कालविशिष्टस्य तद्विषयत्वात् कथंचिदपूर्वार्थित्वासिद्धेः बाधकप्रमाणान् प्रमाणं प्रलयभिज्ञानमिति चायुक्तं तद्वा-
धकस्यासंभवात् । नहि प्रत्यक्षं तद्वाधकं तस्य तद्विषये प्रवृत्त्यसंभवात् । साधकत्ववद्वाधकत्वविरोधात् । यथा
हि यद्यत्र विषये न प्रवर्तते न तत्त्वस्य साधकं बाधकं वा यथा रूपज्ञानस्य रसज्ञानं न प्रवर्तते च प्रलयभिज्ञा-
नस्य विषये प्रलयक्षं तस्मान् तद्वाधकं । प्रलयश्च हि न प्रलयभिज्ञानविषये पूर्वेष्टदृश्यमानपर्यायव्यापिनि द्रव्ये
प्रवर्तते तस्य दृश्यमानपर्यायविषयत्वात् इति नासिद्धं सावनं । एतेनानुमानं प्रलयभिज्ञानस्य बाधकं प्रलयाख्याते
तस्यापि प्रलयभिज्ञानविषये प्रवृत्त्ययोगात्, क्वचिदनुमेयमात्रे प्रवृत्तिसिद्धेः । तस्य तद्विषये प्रवृत्ती वा सर्वथा
बाधकत्वविरोधात् । ततः प्रलयभिज्ञानं त्वविषये द्रव्ये प्रमाणं सकलबाधारहितत्वात् प्रलयक्षवत् सृष्टिवद्वा
एतेन सादृश्यनिवृत्यनं प्रलयभिज्ञानं प्रमाणमात्रेदितं बोद्धव्यं तस्यापि त्वविषये बोधाकाररहितत्वासिद्धेः ।
यथैव हि प्रलयक्षं त्वविषये साक्षात्क्रियमाणे स्मरणं च सर्वमाणेऽप्येवं बाधाविद्युरं तथा प्रलयभिज्ञानमेकत्र द्रव्ये
सादृश्ये च त्वविषये न संभवद्वाधकमिति कथमप्रमाणमनुमन्येति । यत्पुनः त्वविषये बाध्यमानं तथप्रलयभि-
ज्ञानाभासं यथा प्रलयक्षाभासं स्मरणाभासं वा न च तस्याप्रमाणत्वे सर्वथा प्रमाणलै युक्तं प्रलयक्षस्याप्यप्रमा-
णत्वप्रसंगात् । तस्माद्यथा शुक्ले शंखे पीताभासं प्रलयक्षं तत्रैव शुक्राभासेन प्रलयक्षांतरेण बाध्यमानत्वात्
अप्रमाणं न पुनः पीते कनकादौ पीताभासं प्रलयक्षं । तथा तस्मिन्नेव त्वपुत्रादौ तादृशोऽयमिति प्रलयभिज्ञानं
सादृश्यनिवृत्यः स एवायमित्येकत्वनिवृत्यनेन प्रलयभिज्ञानेन बाध्यमानमप्रमाणं सिद्धं न पुनः सादृश्य एव प्रव-
र्त्तीमानं त्वपुत्रादिना सादृश्येऽप्यपुत्रादौ तादृशोऽयमिति प्रलयभिज्ञानं तस्याबाध्यत्वेन प्रमाणत्वात् । एवं छन्नपु-
नर्जीतनखेकेशादिरिति सादृश्यप्रत्यवमार्शीप्रलयभिज्ञानं तत्र तस्याबाध्यमानतया प्रमाणत्वसिद्धेः । तथैव पूर्वी-
रुभूते हि हिरण्यादौ प्रदेशविशेषविशिष्टे स्मरणं विपरीतदेशतया तत्स्मरणस्य बाधकमिति न तत्तत्र प्रमाणं ।
यथानुभूतप्रदेशे तु तथैव स्मरणं प्रमाणमिति बोद्धव्यं । तत इदमभिधीयते यतो यतोर्थं परिच्छिद्य प्रवर्त-
मानोऽर्थक्रियायां न विसंवाद्यते तत्त्वप्रमाणं यथा प्रलयक्षमनुमानं वा । स्मरणात् प्रलयभिज्ञानाच अर्थं परि-
च्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसंवाद्यते च तस्मात्प्रमाणं स्मरणं प्रलयभिज्ञानं चेति । तथा परोक्षमेतदविभृ-
त्यं संबादित्वात् । अनुमानत्वत् । साध्यसाधनसंवैधमाहितर्क्षवद्वा विशदस्य भावनाज्ञानत्वात् । यत्वात् काष्ठिद्वूमः
स सर्वेः पावकजन्मैव अपावकजन्मा वा न भवतीति सकलदेशकालव्याप्तसाधनसंबद्धोहापोहलक्षणो
हि तर्कः प्रमाणयितव्यः तस्य कथंचिदपूर्वार्थित्वात् । प्रत्यक्षानुपलंभगृहीतप्रतिनियतदेशकालसाधन-
व्यक्तिमात्राहित्वाभावात् गृहीतप्रहणसंभवात् बाधकत्वजीतत्वाच्च । नहि तर्कस्य प्रलयक्षं बाधकं तीक्ष्ण-
वये तस्याप्रवृत्तेनुमानत्वत् प्रवृत्ती वा सर्वथा तद्वाधकत्वविरोधात् क्वचिदेव तद्वाधकेणपत्तेः । यस्य तु तद्वाधकं
स तर्काभासो न प्रमाणमितीष्टं शिष्टः स्मरणप्रलयभिज्ञानाभासवत् । प्रलयक्षानुमानाभासवद्वा तथा प्रमाणं
तर्कस्तोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायां विसंवादाभावात् प्रलयक्षानुमानवदिति प्रतिपत्तव्यं । परोक्ष
चेदं तर्कज्ञानं अविसंवादकत्वात् अनुमानत्वत् । किं पुनरनुमानं नाम ?

साधनत्साध्यविज्ञानमनुमानं ।

तत्र साधनं साध्याविनाभाविनियमनिक्षयैकलक्षणं लक्षणांतरस्य साधनाभासेऽपि भावात् । स्वलक्ष-
णस्य साधनस्य साधनानुपपत्तेः पञ्चादिलक्षणवत् । नच सपक्षे सत्त्वं पक्षधर्मत्वं विपक्षे चासत्त्वमात्रं साधन-
लक्षणं पश्यामस्तस्पुत्रत्वादितरतस्पुत्रवदित्यत्र साधनाभासे तत्सद्गावसिद्धेः । सपक्षे हीतत्र तत्पुत्रे तस्पुत्रस्य
साधनस्य इयामत्वव्याप्तस्य सत्त्वं प्रसिद्धं । विदादाध्यासिते च तत्पुत्रे पक्षीकृते तत्पुत्रत्वस्य सद्गावात् पक्षधर्म-
त्वं । विपक्षे वा इयामे क्वचिदन्यपुत्रे तस्पुत्रत्वाभावात् विपक्षेऽसत्त्वमात्रं च । नच तत्पत्ता साध्यसाध-

नत्यं साधनस्य । ननु साकल्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तेरसंभवात् परत्र गैरेऽपि तत्पुत्रे तत्पुत्रवस्य भावात् न सम्यक् साधनमेतत् इति चेत् तर्हि कात्स्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तेर्निश्चयएवैकं साधनलक्षणं सएवा न्यायानुपपत्तिनियमनिश्चयः स्याद्वादिभिः साधनलक्षणमभिर्धीयते तत्सद्वावे पक्षधर्मत्वाद्यभावेऽपि साधनस्य सम्यक्त्वप्रतीतिः उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयादित्यस्य पक्षधर्मत्वाभावेऽपि प्रयोजकत्वव्यवस्थितेः । न हि शकटे धर्मिण्युदेष्यत्तायां साध्यायां कृत्तिकाया उदयोऽस्ति तस्य कृत्तिकाधर्मत्वात् ततो न पक्षधर्मत्वं । यदि पुनराकाशं कालो वा धर्मो तस्योदेष्यच्छकटवस्यं साध्ये कृत्तिकोदयसाधनं पक्षधर्मे एवेति मतं तदा धरित्रीधर्मिणि महोदयाधाराग्रिमत्वं साध्यं महानसधूमवत्त्वं साधनं पक्षधर्मेऽस्तु तथा च महानसधूमो महोदधावाच्चिं गमयेदिति न कश्चिदपक्षधर्मो हेतुः स्यात् । अथेत्यमेतस्य साधनस्य पक्षधर्मत्वसिद्धावपि न साध्यसाधनसामर्थ्यमविनाभाविनियमनिश्चयस्याभावादित्यभिर्धीयते तर्हि स एव साधनलक्षणमक्षणं परीक्षादक्षैरुपलक्ष्यते ।

योप्याह शकटोदयो भाविकारणं कृत्तिकोदयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् सति हि स्वकाले भविष्यति शकटोदये कृत्तिकोदय उपलब्धते नासतीत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं सिद्धं भविष्यच्छकटकृत्तिकोदययोः कार्यकारणभावं साधयति विनष्टवर्तमानवदेव । यथैवोदगाद्वरणिः कृत्तिकोदयादित्यत्रातीतो भरण्युदयः कारणं, कृत्तिकोदयस्तत्कार्यं स्वकालेऽतीते सति भरण्युदये कृत्तिकोदयस्य भावादसत्यभावात् तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् कार्यकारणभावः । तथा भविष्यद्वत्तमानयारपि प्रकृतसाध्यसाधनयोन्यायस्य समानत्वात् । नचैकस्य कृत्तिकोदयस्य भविष्यदतीतकारणाद्वितयं विरुद्ध्यते भिन्नदेशयोरिव भिन्नकालयोरपि सहकारित्वविरोधात् । सैहेकस्य कार्यस्य कारणं हि सहकारित्वनिबंधनं नाभिन्नकालत्रमभिन्नदेशवत् । नचातीतानागतौ भरण्युदयशकटोदयौ कृत्तिकोदयस्योपादानकारणं पूर्वकृत्तिकालशृणस्यानुदयमापनस्य तदुपादानकारणत्वसंप्रतिपत्तेः ? इति सोऽपि न प्रातीतिकवचनः तथा प्रतीत्यभावात् । कार्यकालमपानुवर्तीविनष्टानागतयोः कारणत्वे हि विनष्टतमानागततमयोरपि कारणत्वं कर्त्तव्यं विनिवार्यं ? प्रत्यासन्तिविशेषाभावादिति चेत् तर्हि स एव प्रत्यासन्तिविशेषः कारणत्वाभिमतयोरतीतानागतयोः कारणत्वे हेतुर्बन्धः । स चातीतस्य कार्ये व्यापारस्तावन्न भवति सर्वयापि कार्यकाले तदसत्त्वादनागतवत् । तद्वावे भावप्रत्यासन्तिविशेष इत्यप्यसारं अतीतस्यानागतस्य चाभाव एव कार्यस्य भावात् भावे चाभावात् अन्यथा कार्यकारणयोरेककालतापत्तेः सकलमतानानामेकक्षणवर्तित्वप्रसंगः । नैकक्षणसंतानो नाम तस्यापरामृष्टभेदनानाकार्यकारणलक्षणत्वात् ।

यदप्यभ्यधायि कारणस्थातीतस्यानागतस्य च स्वकाले भावे कार्यस्य भावात् अभावे चाभावात् तदभावाभावोऽन्ययव्यतिरेकानुविधानलक्षणः प्रत्यासन्तिविशेषोऽस्त्वयेव इति तदप्यसंगतं कारणत्वानभिमतातीतानागततमयोरपि तथा तद्वावप्रसंगात् । कार्यस्य भिन्नदेशस्य तु कारणत्वे युक्तस्तद्वावभावः कलशकुभकारादिवत् । कुंभकारादिपु हि भिन्नत्वदेशेषु सत्यु कलशस्य सांबोऽसत्यु चाभावस्त्रियां तत्र व्यापारात् । कारणत्वानभिमतस्य तु भिन्नदेशस्य न कार्ये तद्वावभावे तत्र तस्याध्यापारात् अतीतानागतवत् । सतो हि कस्य चित्कलचिदूद्यापारः श्रेयान् न पुनरसतः खरविषाणादिवेति युक्तं ततो भिन्नदेशस्यापि कस्यचिदेकस्य कार्ये व्याप्रियमाणस्य सहकारिकारणत्वं प्रतीतिमनुसरति न पुनर्भिन्नकालस्य प्रतीत्यतिलंघनात् ततो न कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणभावः समवतिष्ठते व्याप्त्यद्यापकभाववत् । सत्यपि तयोः कार्यकारणभावे न हेतोः पक्षधर्मत्वं युज्यते इति पक्षधर्ममंतरेणापि हेतोर्मिमकत्वसिद्धेन तत्त्वक्षणमुत्प्रेक्ष्यते । तथा न सपक्ष एव सत्यं निश्चितं तदभावेऽपि सर्वभावानामनियत्वे साध्ये सत्त्वादेः साधनस्य स्वयं साधुत्वसमर्थनात् । विपक्षे पुनरसत्वमेव निश्चितं साध्याविनाभाविनियमनिश्चयरूपमेवेति तदेव हेतोः प्रधानलक्षणमस्तु किमत्रलक्षणांतरेण ?

अथ मतमेतत्पक्षधर्मसिद्धत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थं साधनस्य लक्षणं निश्चीयते । सपक्ष एव सत्यं विशद्वत्वव्यवच्छेदाय । विपक्षे चासत्यं-अनेकातित्वव्यवच्छित्तये । तदनिश्चये हेतोरसिद्धत्वादिदोषत्रयपरिहारा-

समवात् त्रैरुप्यं तलक्षणं सफलमेव । तदुक्तं—

हेतोऽनिष्टिपि रूपेषु निर्णयत्वेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः इति ॥ १ ॥

तदप्यपरीक्षिताभिवाने सौमतस्य हेतोरन्यथानुपपत्तिनिष्ठमनिष्ठयदेव दोषत्रयपरिहारसिद्धेः स्वयम-
सिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनिष्ठमनिष्ठयासंभवात् । अनैकातिकविपरीतार्थवत् तस्य तथोपपत्तिनिष्ठमनिष्ठय-
सिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनिष्ठमनिष्ठयासंभवात् । अनैकातिकविपरीतार्थवत् तस्य तथोपपत्तिनिष्ठमनिष्ठय-
सिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनिष्ठमनिष्ठयासंभवात् । रूपत्रयस्याविनाभाव-
रूपत्वात् । तस्य चासिद्धव्यभिचारिणि विरुद्धे च हेतावसंभावनीयत्वात् । रूपत्रयस्याविनाभाव-
रूपत्वात् । साधनलक्षणत्वे तत् एव रूपप्रपञ्चकस्य साधनलक्षणत्वमस्तु । पक्षव्यापकत्वान्वयव्य-
नियमप्रपञ्चत्वात् साधनलक्षणत्वे तत् एव रूपप्रपञ्चकस्य साधनलक्षणत्वमस्तु । पक्षव्यापकत्वान्वयव्य-
नियमप्रपञ्चत्वात् साधनलक्षणत्वे तत् एव व्याप्तिरेकविषयत्वासद्विपक्षरूपाणि हि पंचाव्यविनाभावनियमप्रपञ्च एव बाधितविषयस्य सत्प्र-
तिरेकाव्यविषयत्वासद्विपक्षरूपाणि हि पंचाव्यविनाभावनियमप्रपञ्च एव बाधितविषयस्य सत्प्र-
तिरेकाव्यविषयत्वासद्विपक्षरूपाणि हि पंचाव्यविनाभावनियमप्रपञ्चतिरेकवत् । न पक्षधर्मत्वे सत्येव सा-
तिपक्षितस्य चाविनाभावनियमानिष्ठयात् पक्षव्यापकत्वान्वयतिरेकवत् । नापि सप्तके-
धनस्य सिद्धत्वं येनासिद्धविवेकतत्सत्यं लक्षणं, अपक्षधर्मस्यापि सिद्धत्वसमर्थनात् । नापि सप्तके-
धनस्य एव विपरीतार्थविवेकः सर्वानेकांतात्मकत्वसाधने सत्यादेः सप्तके सत्याभावेऽपि विरुद्धत्वाभा-
वात् एव सर्वानितत्वसाधनवत् । न च व्यतिरेकत्वात्रे सत्यपि व्यभिचारिविवेके श्यामत्वे साम्ये-
वात् परस्य सर्वानितत्वसाधनवत् । व्यतिरेकविषयत्वमिति न त्रीणि रूपाण्यविना-
सत्पुत्रत्वादेव्यभिचारसाधनात् व्यतिरेकविषयत्वमिति न त्रीणि रूपाण्यविना-
सत्पुत्रत्वादेव्यभिचारसाधनात् । तेषां तत्प्रपञ्चत्वे कालाकाशादीनामपि तस्म-
भावनियमप्रपञ्चः तेषु सत्यु हेतोरन्यथानुपपत्तिदर्शनात् । तेषां सर्वसाधणत्वात् हेतुरूपत्वमित्यपि पक्षधर्मत्वादिषु समानं
पञ्चत्वप्रसक्तिसंब्लिप्तिं सत्यु तदर्शनात् । तेषां सर्वसाधणत्वात् हेतुरूपत्वमित्यपि पक्षधर्मत्वादिषु समानं
पञ्चत्वप्रसक्तिसंब्लिप्तिं सत्यु तदर्शनात् । तेषां सर्वसाधणत्वात् हेतुरूपत्वमित्यपि भावात् । ततोऽसाधारणं लक्षणमाचक्षाणैरन्यथानुपपञ्चत्वमेव नियते
तेषामपि साधारणत्वादेत्वाभसेष्वपि भावात् । ततोऽसाधारणं लक्षणमाचक्षाणैरन्यथानुपपञ्चत्वमेव नियते

हेतुलक्षणं पक्षीकर्तव्यं । तथोक्तं—

अन्यथानुपपञ्चत्वं यत्र तत्र त्रयेण कि

नान्यथानुपपञ्चत्वं यत्र तत्र त्रयेण कि ॥ १ ॥ इति

एतेन पंचरूपाणि हेतोरविनाभावनियमप्रपञ्च एव इलेतदपास्ते सत्यप्यवाधितविषयत्वे सत्प्रतिग्रहे
चाविनाभावनियमानवलोकात् । पक्षव्यापकत्वान्वयव्यतिरेकवत् । स श्यामस्तपुत्रत्वादितरतपुत्रवत्
इत्यत्र तत्पुत्रत्वस्य हेतोविषये श्यामत्वे बाधकस्य प्रत्यक्षादेवभावात् अवाधितविषयत्वसिद्धविवेकः अविना-
भावनियमासत्त्वात् अश्यामेन तस्मिन्नेन तस्मिन्नेन व्यभिचारात् । तथा तस्य श्यामत्वसाधनानुमानस्य प्रतिपक्षस्यास-
त्त्वात् असत्प्रतिपक्षत्वे सत्यपि व्यभिचारात्साधनस्य तदभावः प्रतिपत्तव्यः । तदत्रैवं वक्तव्यं—
सत्त्वात् असत्प्रतिपक्षत्वे सत्यपि व्यभिचारात्साधनस्य तदभावः प्रतिपत्तव्यः कृतं

अन्यथानुपपञ्चत्वं रूपैः कि पंचमिः कृतं ॥ १ ॥ इति

नान्यथानुपपञ्चत्वं रूपैः कि पंचमिः कृतं ॥ १ ॥ इति

तदेवमन्यथानुपपत्तिनियमनिष्ठय एवैकं साधनस्य लक्षणं प्रधानं तस्मिन्सति विलक्षणस्य पंचल-
भ्यधायि कुमारनंदिभद्रारकैः—

अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिङमंग्रयते

प्रयोगपरिवारी तु प्रतिपाद्यानुरोधतः ॥ १ ॥ इति

तत्र साधनं पक्षलक्षणं सामन्यादेकाविवरमपि विशेषतोऽतिसंक्षेपाद्विविधं विषिसाधनं संक्षेपाभिविधं
मभिधीयते कार्यं कारणस्य, कारणं कार्यस्य, अकार्यकारणमकार्यकारणस्येति प्रकारांतरस्यत्रिवांतर्भावात् ।
तत्र कार्यं हेतुः, अग्नित्र धूमात् इति कार्यकार्यादेस्त्रैवांतर्गतत्वात् । कारणं हेतुः—अस्त्वत्र छाया छत्रात्
इति कारणकारणादेवानुप्रवेशाज्ञार्थतरत्वं । न चानुकूलत्वमत्रमत्यक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङमुच्यते येन
प्रतिबंधवैकल्यसंभवादव्यभिचारित्यात् । द्वितीयक्षणे कार्यस्य पक्षीकरणादनुमानानर्थकत्वे वा कार्यविना-
भावनियमतया निष्ठितस्यानुमानकालप्राप्तस्य कारणस्य विशिष्टस्य लिङत्वात् । अकार्यकारणं चतुर्विधं—
भाविनियमतया निष्ठितस्यानुमानकालप्राप्तस्य कारणस्य विशिष्टस्य लिङत्वात् । अकार्यकारणं चतुर्विधं—
व्याप्त्य सहचरं पूर्वचरं, उत्तरचरं चेति । तत्र व्याप्तिं व्यापकस्य यथा सर्वमनेकांतात्मकं सत्यादिति
सांखं हि वस्तुत्वं—

उत्पादव्ययधीन्द्वययुक्तं सत्

इति वचनात् । न च तदेकतिन मुनयविषयेण व्यभिचारि तस्य वस्त्रवशान्वात् । सहचरं लिंगं यथा— अस्ति तेजसि स्पर्शसामान्यं (१) न रूपसामान्यस्य कार्यं कारणं वा नापि रूपसामान्यं स्पर्शसामान्यस्य तयोः सर्वत्र सर्वदा समकालत्वात् सहचरत्वप्रसिद्धेः । एतेन संयोगिन एकार्थसमवायिनश्च साध्यसमकालस्य सहचरत्वं निवेदितमेकसामयधीनस्यैव प्रतिपत्तव्यं समवायिनः कारणत्वत् । पूर्वचरं लिंगं यथोदेष्यति शक्टं कुसिकोदयात् इति पूर्वपूर्वचरायनेनैव संगृहीतं । उत्तरचरलिंगं यथा—उदगाद्वरणिः कृतिकोदयात् इति, उत्तरोत्तरचरमेतनैव संगृह्यते तदेतत्साध्यस्य विधीं साधनं विद्विष्वमुक्तं । प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यस्य विरुद्धं कार्यं विरुद्धकार्यकारणं चेति । तत्र विरुद्धकार्यलिंगं-नास्त्वत्र शीतस्पर्शो धूमात् इति शीतस्पर्शेन हि विरुद्धो वन्दिः तस्य कार्यं धूम इति विरुद्धकारणं । नास्य पुंसोऽसत्यमस्ति सम्यग्ज्ञानात् इति विरुद्धं आसत्येन सब्यं तस्य कारणं सम्यग्ज्ञानं यथार्थज्ञानं रागद्वेषरहितं लकुतश्चित्सुक्ताभिधानादेः प्रसिद्धयत् सल्यं साधयति । तच्च सिद्धयदसत्यं प्रतिषेधयति इति । विरुद्धकार्यकारणं चतुर्विधं—विरुद्धव्याप्यं विरुद्धसहचरं विरुद्धपूर्वचरं विरुद्धोत्तरचरं चेति तत्र विरुद्धव्याप्यं नास्त्वत्र शीतस्पर्शः, औष्ठ्यात् । औष्ठ्यं हि व्याप्यमन्नेः स च विरुद्धः शीतस्पर्शेन प्रतिषेध्येनैति । विरुद्धसहचरं नास्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनादिति मिथ्याज्ञानेन हि सम्यग्ज्ञानं विरुद्धं तस्सहचरं सम्यग्दर्शनमिति । विरुद्धपूर्वचरं नोदेष्यति मुहूर्ताते शंकटं रेवत्युदयात् । शक्टोदयविरुद्धो त्वचन्युदयः तत्पूर्वचरो रेवत्युदयः । विरुद्धोत्तरचरं—मुहूर्तात् प्राङ्गोदगाद्वरणिः पुष्टोदयादिति । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्बसूदयः तदुत्तरचरः पुष्टोदय इति । तान्येतानि साक्षात्प्रतिषेध्यविरुद्धकार्यादिनि लिंगानि विविद्वारेण प्रतिषेधसाधनानि षडभिहितानि । परंपरया तु कारणविरुद्धकार्यं व्यापकविरुद्धकार्यं कारणव्यापकविरुद्धकारणं व्यापककारणविरुद्धकारणं चेति तथा कारणविरुद्धव्याप्यादीनि कारणविरुद्धचहचरादीनि च यथाप्रतीति वक्तव्यानि । तत्र कारणविरुद्धकार्यं-नास्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात् इति प्रतिषेध्यस्य हि रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निः तत्कार्यं धूम इति । व्यापकविरुद्धकार्यं नास्त्वत्र शीतस्पर्शविशेषो धूमात् इति शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेध्यस्य व्यापकं शीतसामान्यं तद्विरुद्धोऽग्निः तस्य कार्यं धूम इति । कारणव्यापकविरुद्धकार्यं नास्त्वत्र हिमत्वव्याप्तहिमविशेषज्ञानितरोमहर्षादिविशेषो धूमात् इति रोमहर्षादिविशेषस्य हि कारणं हिमविशेषस्तस्य व्यापकं हिमत्वं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति । व्यापककारणविरुद्धकार्यं—नास्त्वत्र शीतस्पर्शविशेषपत्तदूष्यापकशीतस्पर्शमात्रकारणहिमविरुद्धाग्निकार्यधूमादिति शीतस्पर्शविशेषस्य हि व्यापकं शीतस्पर्शमात्रं तस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति । कारणविरुद्धकारणं-नास्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणात् मिथ्याचरणस्य हि कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणं । तत्त्वार्थोपदेशश्रवणे सत्यपि कस्य चित्तत्वज्ञानासंभवाद् प्रहणवचनं । तत्त्वार्थानां अद्भानपूर्वकं-अवधारणं हि प्रहणमितुं, अन्यथास्य प्रदृणभासत्वात् । मिथ्याचरणस्य धात्र नास्तिता साध्यते न पुनरनाचरणस्य तत्त्वार्थोपदेशप्रहणादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याव्यसंयतसम्याद्वेशारित्रासंभवात्—अनाचारस्य प्रसिद्धेः । न तु मिथ्याचरणमप्यस्य संभवति तत्त्वज्ञानविरोधात् तेन सह तस्यानवस्थानात् इति । तथा व्यापकविरुद्धकारणं लिंगं-नास्यस्यात्मनि मिथ्याज्ञानं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणात् इति आत्मनि मिथ्याज्ञानविशेषस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं सत्यज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणं यथार्थोपवर्णितमिति । कारणव्यापकविरुद्धकारणं-नास्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणादिति अत्र मिथ्याचरणस्य कारणं मिथ्याज्ञानविशेषः तस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं, तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणमिति प्रत्येयं । व्यापककारणविरुद्धकारणं लिंगं नास्यस्य मिथ्याचरणविशेषतत्त्वार्थोपदेशप्रहणादिति मिथ्याचरणविशेषस्य हि व्यापकं मिथ्याचरणसामान्यं तस्य कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदे-

(१) रूपसामान्यात् । स्पर्शसामान्यं हि इति शोधितं ।

शप्रहणमिति तथा कारणविरुद्धब्याप्तं लिंगं न संति सर्वधैकात्तनादिनः प्रशमसवेगानुकूल्यास्तिक्यानि वैपर्यासिकमिथ्यादर्शनविशेषात् । प्रशमादीना हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनसामान्यं तेन व्याप्तं मिथ्यादर्शनविशेषाने वैपर्यासिकविशिष्टमिति । व्यापकविरुद्धब्याप्त्य-न संति स्याद्वादिनो वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शनविशेषाः सत्त्वज्ञानविशेषात् इति वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानसामान्यं सत्यं व्याप्त्यस्त्वज्ञानविशेष इति । कारणब्यापकविरुद्धब्याप्त्य—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानविशेषादिति, प्रशमादीना हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषः तस्य व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्याज्ञानविशेषात् इति । व्यापककारणविरुद्धब्याप्त्य लिंगं न संत्यस्य तत्त्वज्ञानविशेषाः मिथ्यार्थोपदेशप्रहणविशेषात् । तत्त्वज्ञानविशेषाणां व्यापकं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणं तद्विरुद्धं मिथ्यार्थोपदेशप्रहणसामान्यं तेन व्याप्तो मिथ्यार्थोपदेशप्रहणविशेष इति । एवं कारणविरुद्धसहचरं लिंगं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानादिति प्रशमादीना हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनं तत्सहचरं मिथ्याज्ञानमिति । व्यापकविरुद्धसहचरं—न संत्यस्य मिथ्यादर्शनविशेषाः सम्यग्दर्शनादिति मिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । कारणब्यापकविरुद्धसहचरं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानादिति प्रशमादीना हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषास्तेषां व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनं तत्सहचरं मिथ्याज्ञानमिति । व्यापककारणविरुद्धसहचरं न संत्यस्य मिथ्यादर्शनविशेषाः सत्त्वज्ञानादिति मिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तद्विरुद्धं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । तदेत्सामान्यतो विरोधिलिंगं, प्रपञ्चतो द्वाविशेषितप्रकारमपि भूतमभूतस्य गमकमन्यथानुपपत्तविशेषमनिक्षयलक्षणत्वात् प्रतिपत्तव्यं । भूतं भूतस्य प्रयोजकं कार्यादि षट्प्रकारं पूर्वमुक्तं । तदित्यं विधिमुखेन विधायकं-प्रतिषेधमुखेन प्रतिषेधकं च लिंगम-मिथाय सोप्रतं प्रतिषेधमुखेन विधायकं प्रतिषेधकं च साधनमभिवीयते तत्राभूतं भूतस्य विधायकं-यथाभस्यस्य प्राणिनो व्याधिविशेषो निरामयचेषानुपलब्धेरिति । तथा—अस्ति सर्वधैकात्तनादिद्वेषः युक्तिशास्त्राविरुद्धवचनाभावात् इति अस्त्यस्य मुनेराम्बलं विसंवादकल्पाभावात् । अभूदेतस्य तालफलस्य पतनकर्म वृत्तसंयोगाभावात् इति वहृधा दृष्टव्यं । तथैवाभूतमभूतस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधकं यथानास्यत्र शब्दशरीरे बुद्धिर्व्यापारव्याहाराकरविशेषानुपलब्धेरिति कार्यानुपलब्धिः । न संत्यस्य प्रशमादीनि तत्त्वार्थश्रद्धानानुपलब्धेरिति कारणानुपलब्धिः । नास्यस्य तत्त्वज्ञाने सम्यग्दर्शनाभावात् इति सहचरानुपलब्धिः । न भविष्यति मुहूर्ताते शकटोदयः कृतिकोदयानुपलब्धेरिति पूर्वचरानुपलब्धिः । नोदगान्नरणिमुहूर्तात्यक्षतिकोदयानुपलब्धेरिति उत्तरचरानुपलब्धिः । एवं परंपरया कारणानुपलब्धिः व्याएकव्यापकानुपलब्धादिकमपि वहृधा प्रतिषेधद्वारेण प्रतिषेधसाधनमवधारणीयं ।

अत्र संप्रहस्तोकाः—

स्यात्कार्यं कारणब्याप्ते प्राक् सहोत्तरचरी च
लिंगं तद्विशेषमिति भूतं भूतस्य साधकं ॥ १ ॥
पोद्धा विरुद्धकार्यादि साक्षादेवोपवर्णितं
लिंगं भूतमभूतस्य लिंगलक्षणयोगतः ॥ २ ॥
पारंपर्यात्तु कार्यं स्यात् कारणं व्याप्त्यमेव च
सहचारि च निर्दिष्टं प्रत्येकं तत्त्वार्थिं ॥ ३ ॥
कारणाद्विष्टकार्यादिभेदेनोदाहृतं पुरा
यथा षोडशभेदं स्यात् द्वाविशेषितविष्वं ततः ॥ ४ ॥
लिंगं समुदितं शेयमन्यथानुपपत्तिमत्

तथा भूतमभूतस्याप्यूषामन्यदपीरुर्श ॥ ५ ॥
 अभूतं भूतमुनीतं भूतस्यानेकधा तुषैः
 तथा ऽभूतमभूतस्य यथायोग्यमुदाहरेत् ॥ ६ ॥
 बहुधाप्येवसाम्न्यातं संक्षेपेण चतुर्विधं
 अतिसंक्षेपतो द्वेषोपलंभानुपलंभस्तुत् ॥ ७ ॥

एतेव कार्यस्वभावानुपलंभविकल्पात् त्रिविधमेव लिंगमिति नियमः प्रलयाद्यातः सहचरादेलिंगातरत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमनुमानं-पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमित्यपि । यदि पूर्ववच्छेषवत् केवलान्वयि, पूर्ववत्सामान्य-लोदृष्टं केवलव्यतिरेके पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमन्वयव्यतिरेके व्याघ्रायायते त्रिसूत्रीकरणादस्य सूत्रस्य तदा न किञ्चिद्द्विरुद्धं निगदितलिंगप्रकारेऽपु त्रिविधस्यापि संभवात् । यथोपपत्तिनियमात्मेवलान्वयिनो गमकत्वाविरोधात् । तत्र वैधर्म्यदृष्टातामावेऽपि साध्याविनाभावनियमनिश्चयात् । अथ पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानं शेषवत् कार्यात्कारणानुमानं सामान्यतो दृष्टं । अकार्यकारणादकार्यकारणानुमानं सामान्यतोऽविनाभावमात्रादिति व्याघ्रायायते सदापि स्याद्वादिनामभिमत्तमेव तथा सर्वदेहुप्रकारसंप्रहस्य संक्षेपतः प्रतिपादनात् । यदापि पूर्ववत्पूर्वलिंगलिंगिसंबंधस्य कञ्चिजिश्चयादन्यत्र पूर्ववद्वृत्तमानं शेषवत्परिशेषानुमानं प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्टस्य प्रतिपत्तेः । सामान्यतो दृष्टं विशिष्टव्यक्तौ संबंधाग्रहणात्सामान्येन दृष्टं यथा—गतिमानादित्यः देशादेशातरप्राप्तेः देवदत्तव्यादिति व्याख्या विवीर्यते तदापि स्याद्वादिनां नानवधीर्यं प्रतिपादितहेतुपर्यंतस्यैव विशेषप्रकाशनात् । सर्वं हि लिंगं पूर्ववदेव परिशेषानुमानस्यापि पूर्ववत्वासिद्धेः, प्रसक्तप्रतिषेधस्य परिशिष्टप्रतिपत्त्यविनाभूतस्य पूर्वं कञ्चिजिश्चितस्य विवादाध्यासितपरिशिष्टप्रतिपत्तौ साधनस्य प्रयोगात् । सामान्यतोदृष्टस्य च पूर्ववत्स्वप्रतीतेः कञ्चिदेशातरप्राप्तेः । गतिमत्याविनाभाविन्या एव देवदत्तादौ प्रतिपत्तेरन्यथा तदनुमानाश्रव्युत्ते । परिशेषानुमानमेव वा सर्वं संप्रतीयते पूर्ववतोऽपि धूमात्पावकानुमानस्य प्रसक्तौ पावकप्रतिषेधात् प्रवृत्तिघटनात् । तदप्रतिपत्तौ विवादानुपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यात् तथा सामान्यतोदृष्टस्यापि देशातरप्राप्तेरादिलगत्यनुमानस्य तदगतिमत्त्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधादुपपत्तेरिति । सकलं सामान्यतोदृष्टमेव वा सर्वत्र सामान्येनैव लिंगलिंगि संबंधप्रतिपत्तेविशेषतस्तत्संबंधस्य प्रतिपत्तुमशक्तेः । १ केवल विशिष्टेण लिंगमेदकल्पना न निवार्यते एव प्रकारातरतस्तद्वेदकल्पनायत् । केवलमन्यथानुपपत्त्वानियमनिश्चय एव हेतोः प्रयोजकत्वनिमित्तं तस्मिन् सति हेतुप्रकारमेदपरिकल्पनायाः प्रतिपत्तुरभिप्रायवैचित्र्यात् । वैचित्र्यं नान्यथेति सुनिश्चितं नक्षेतसि तथा प्रतीतेरबाध्यमानत्वात् । यदापि—अवीतं वीतं वीतावीतमिव लिंगं त्रिविधमनुमान्यते सदापि नान्यथानुपपत्त्वानियमनिश्चयलक्षणमतिक्रम्य व्यवतिष्ठते । नापि प्रतिपादितहेतुपर्यंतवीहर्षतं समर्थातरभाषया केवलान्वयादि व्रयस्यैव तथाविधानात् । कञ्चित्साध्यसाधनधर्मयोः साहचर्यमविनाभावनियमलक्षणमुपलभ्यान्यत्र साधनधर्मदर्शनात् । साध्यधर्मप्रतिपत्तिरायीतमुच्यते यथा गुणगुणिनौ परस्परं मिनौ भिन्नप्रत्ययविषयत्वात् घटपटवदीति तत्र केवलान्वयीत्यते कञ्चित्विद्वदएव साध्ये ऽन्यथानुपपत्त्वासिद्धेः सर्वथा भेदे गुणगुणिभावविरोधात् गमकत्वासिद्धेः । तथा कञ्चिदेकस्य धर्मस्य व्याख्यातौ परस्य धर्मस्य व्याख्याति नियमवतीमुपलक्षणयोगान्यत्र तस्मान्यस्य निश्चयात् साध्यसिद्धिर्वीतं कथ्यते यथा सात्मकं जीयच्छरीरं प्राणादिमत्वात् इति तदिदं केवल व्यातिरेकीष्टं परिणामिनात्मना सात्मकत्वव्याख्यातौ भस्मनि प्राणादिमत्त्वव्याख्यातिनियमनिश्चयात् निरन्वयक्षणिकचित्तवत् कूटस्थेनात्मना प्राणाधर्थक्रियानिष्ठादनविरोधात् । वीतावीतं तु तदुभयलक्षणयोगादन्वयव्यतिरेके धूमादेः पावकाध्यनुमानं प्रसिद्धमेवेति न हेत्वंतरमस्ति ततः सूक्तं—अन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयलक्षणं साधनं अतिसंक्षेपविस्तरतोऽभिहितस्य सकलसाधनविशेषस्य तेन व्याप्तत्वात् । तथाविधलक्षणात्साधनात् साध्ये साधयितुं शक्ये, अभिप्रेते कञ्चिदप्रसिद्धे च विद्वानमनुमानमिति । साधयितुमशक्ये सर्वथैकातै साधनस्याप्रवृत्तेः तत्र तस्य विश्वलान् स्वयमनभिप्रेते चातिप्रसंगात् प्रसिद्धे च वैयर्थ्यात् तस्य साध्याभासस्य प्रसिद्धेः प्रत्यक्षादिविश्वस्यानिष्टस्य सुप्रसिद्धस्य च साधनविश्वविश्चयात् ।

१ लिंगमिति पाठोत्तरं ।

तदुक्तं—अकलंकदेवैः—

सार्थं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं ततोऽपरं

सार्थाभासं विश्वादि साधनाविषयतः ॥ १ ॥

तदेत्साधनात् सार्थविज्ञानमनुमानं स्वार्थमभिनिबोधक्षणं विशिष्टमतिज्ञानं सार्थं प्रत्यभिमुखान्तिथमि-
तांसाधनादुपजातबोधस्य तर्कफलस्याभिनिबोध इति संज्ञाप्रतिपादनात् । परार्थमनुमानमनक्षरश्रुतज्ञानं-
अक्षरश्रुतज्ञानं च तस्य श्रोत्रमतिपूर्वकस्य च तथात्कोपपत्तेः ३ । शब्दात्मकं तु परार्थनुमानमयुक्तं शब्दस्य
प्रत्यक्षमशिनोऽपि सर्वस्य द्रव्यागमरूपत्वप्रतीतेः कथमन्यथा प्रत्यक्षमपि शब्दात्मकं परार्थं न भवेत् सर्वथा
विशेषाभावात् प्रतिपादकप्रतिपाद्यजनयोः स्वपरार्थनुमानकार्यकारणत्वासिद्धेकारादनुमानपरामर्शिनो
वाक्यस्य परार्थनुमानत्वप्रतिपादनमविरुद्धं नान्यथातिप्रसंगादिति बोद्धव्यं । तदेत्परोक्तं प्रमाणमविज्ञादत्वात्
श्रुतज्ञानवत् ।

किं पुनः श्रुतज्ञानमिलेतदभिवीयते—श्रुतज्ञानावरणवीर्यातरायक्षयोपशमविशेषांतरंगे कारणे सति
बद्धिरंगे भविज्ञाने च, अनिदियविश्वालंबनं, अविशदं ज्ञानं श्रुतज्ञानं । केवलज्ञानं तीर्थकरत्वनामपुण्याति-
शयोदयनिमित्तकभगवतीर्थकरच्चनिविशेषादुत्पन्नं गणधरदेवश्रुतज्ञानमेवमसंगृहीतं स्यादिति न शंकनीयं
तस्यापि श्रोत्रमतिपूर्वकत्वात् । प्रसिद्धमतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि वचनजनितप्रतिपाद्यजन्तव्यनश्रुतज्ञा-
नवत् । समुद्घोषजलधरस्वनश्रुतिजनिततदविनाभाविपदार्थविषयश्रुतज्ञानवद्वा ततो निरवदं श्रुतज्ञानलक्षणं-
अव्याप्तिव्याप्त्यसंभवदोषरहितत्वात् । अनुमानलक्षणवत् । तदेवंविधं श्रुतज्ञानं प्रमाणमविसंवादकत्वात्
प्रत्यक्षानुमानवत् । नचासिद्धमविसंवादकत्वमस्येति शंकितव्यं ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्य विसंवादा-
भावात् सर्वदाऽर्थक्रियायां संवादप्रसिद्धेः प्रत्यक्षादिवत् ।

ननु च श्रोत्रमतिपूर्वकश्रुतज्ञानादर्थे प्रतिपद्य वर्तमानस्यार्थक्रियायामविसंवादकस्य क्वचिदभावात् न
प्रामाण्यं सर्वत्रानाश्वासादिति चेत् ३ न प्रत्यक्षादेवपि शुक्तिकाशकलं रजताकारतया परिच्छिद्य तत्र प्रकृति
मानस्यार्थक्रियायां रजतसाध्यायामविसंवादविरहात् । सर्वत्र प्रत्यक्षेऽनाश्वासादप्रामाण्यप्रसंगात् । प्रत्यक्षाभासे
विसंवाददर्शनात् प्रत्यक्षेऽनाश्वासोऽनुमानवदिति चेत् तर्हि श्रुतज्ञानाभासाद्विसंवादप्रसिद्धेः सत्यश्रुतज्ञाने कथम-
नाश्वासः ३ नच सर्वं श्रुतज्ञानमसिद्धं तस्य लोके प्रसिद्धत्वात् सुयुक्तिकसङ्गाच्च तथाहि श्रोत्रमतिपूर्वकं श्रुतज्ञानं
प्रकृतं सत्यमेव अदृष्टकारणजन्यत्वात् प्रत्यक्षादिवत् । तद्विविधं सर्वज्ञासर्वज्ञवचनश्रवणनिमित्तत्वात् । तच्चाभ-
यमदुष्टकारणजन्यं गुणवद्वक्तृकशब्दजनितत्वात् ।

ननु च नद्यास्तीते मोदकराशयः संतीति प्रहसनेन गुणवद्वक्तृकशब्दादुपजनितस्यापि श्रुतज्ञानस्यास-
मलौस्त्वद्वर्थमित्यारिगुणवद्वक्तृकशब्दजनितत्वमदुष्टकारणजन्यत्वे सार्थे ततो न तत्तद्वमकमिति न संतव्यं
प्रहसनपरस्य वज्रुर्गुणवद्वयासिद्धेः प्रहसनस्यैव दोषत्वादज्ञानादिवत् । कर्थं पुनर्विवादाप्रसंगात् श्रोत्रमतिपूर्वकं
श्रुतज्ञानस्य गुणवद्वक्तृकशब्दजनितत्वं सिद्धं ३ इति चेत् सुनिधित्वासंभवद्वाधकत्वादिति भाषामहे ।
प्रत्यक्षे द्वार्थे प्रत्यक्षस्यानुमेयेऽनुमानस्यां ल्यतपरोक्ते चागमस्य वाधकस्यासंभवात् असंभवद्वाधकत्वं तस्य सिद्धं ।
देशकालपुरुषातरपेक्षयापि संशयानुपत्तेः सुनिधित्वविशेषणमपि साधनस्येति नासिद्धतार्थकावतरति ।
नाप्येवैकांतिकता विपक्षे क्वचिदसंभवात् । न विश्वदता सुनिधित्वासंभवद्वाधकस्य श्रुतज्ञानस्य अगुणवद्वक्तृक
शब्दजनितस्य वादिप्रतिवादिप्रसिद्धस्यासंभव्यमानत्वात् । तथा व्याहतत्वाच्च । कर्थचिदपौरुषेयशब्दजनित
श्रुतज्ञानस्य त्रु गुणवद्वक्तृकशब्दजनितत्वेनादुष्टकारणजन्यत्वं सिद्धयेत् । ततश्च सत्यत्वमिति स्यादादिना
सर्वमनवद्वयं पर्यायार्थिकनयप्राधान्यात् द्रव्यार्थिकनयगुणभावाच्च श्रुतज्ञानस्य गुणवद्वक्तृकशब्दजनितत्व-
सिद्धेः द्रव्यार्थिकप्राधान्यातपर्यायार्थिकगुणभावाच्च गुणवद्व्याख्यात्वकशब्दजनितत्वोपपत्तेश्च । नच सर्वधा-
पौरुषेयशब्दोऽपौरुषेयो वा प्रमाणतः सिद्धयेते ।

ननु च विवादापनः शब्दः पौरुषेय एव प्रयत्नानंतरीयकत्वात् पटादिवदिस्यनुमानात् आगमस्य हाद-
शांगस्यांगबाह्यस्य चानेकमेदस्य पौरुषेयत्वमेव युक्तं भारतादिवदिति कक्षित सोऽप्येवं पृष्ठः सनाच्छा—किं

सर्वथा प्रयत्नानंतरीयत्वहेतुः कथंचिद्गोप्य सर्वथा चेत् ? अग्रसिद्धः स्याद्वादिनो इव्यार्थोदिप्रयत्नानंतरीयकलादागमस्य । कथंचिच्छेद्विरुद्धः कथंचिदपौरुषयत्वसाधनात् । प्रयत्नानंतरीयकल्पे हि प्रबचनस्योत्तारकपुरुषप्रयत्नानंतरोपलंभात् स्यात् उत्पादकपुरुषप्रयत्नानंतरोपलंभाद्वा ? प्रथमकल्पनायामुत्तारकपुरुषप्रेक्षया पौरुषेयत्वमेव तस्य संप्रति पुराणपुरुषोत्पादितकाव्यप्रबंधस्येव प्रसक्तः । न पुनरुत्पादकपुरुषप्रेक्षया प्रबचनस्यानादिनिधनस्योत्पादकपुरुषाभावात् । सर्वदा उत्पादक इति चेत् ? वर्णात्मनः पदवाक्याल्मनो वा प्रबचनस्योत्पादकः स स्यात् ? न तावद्वर्णात्मतस्तद्वर्णानां प्रागपि भावात् तस्तदशानां पूर्वं भावो न पुनस्तेषां घटादीनामिवेति चेत् कथमिदामामनुवादकस्तेषामुत्पादको न स्यात् ? तदनुवादात् प्रागपि तस्तदशानामेव सद्वावात् तेषामनूद्यमानानां तदैव सद्वावात् । तथाच न कश्चिद्दुत्पादको वर्णानां सर्वस्योत्पादकत्वसिद्धेः । यथैव हि कुभादीनां कुभकारादिरुत्पादक एव न पुनरनुकारकस्तथा वर्णानामपीति तदनुवादकव्यवहारविरोधः पूर्वोपलब्धवर्णानां सांप्रतिकवर्णानां च सादृश्यादेकत्वोपचारात्पश्चाद्वादिनोडनुवादक एव । असावाह वर्णात्महमिति खातत्र्यपरिहरणात्पारतत्र्यानुसरणादिति चेत् तर्हि यथा वर्णानां पठितानुवादकः तथा पाठयितापि तस्यापि सातत्र्याभावात् सर्वस्य खोपाध्यायपरतत्रत्वात् तत एवं वक्तव्यं —

नेह वर्णात्मरः कश्चित् स्वातंत्र्येण प्रपद्यते
यथैवास्मै परैरुक्तास्तथैवैतानिववक्ष्यते ॥ १ ॥
परेष्येवं विवक्ष्यते तस्मादेपामनादिता
प्रसिद्धा व्यवहारेण संप्रदायाव्यवच्छिदा ॥ २ ॥

तथा च सर्वज्ञोप्यनुवादक एव पूर्वपूर्वसर्वज्ञोदितानामेव चतुःषष्ठिवर्णानामुत्तरोत्तरसर्वज्ञेनानुवादात् । सत्य पूर्वसर्वज्ञोदितवर्णानुपलंभे पुनरसर्वज्ञत्वप्रसक्तिः । तदेवमनादिसर्वज्ञसंततिभिर्ज्ञता न कश्चित्सर्वज्ञोवर्णानामुत्पादकस्तस्य तदनुवादकत्वात् । पदवाक्याल्मनः प्रबचनस्योत्पादकः सर्वज्ञ इत्यप्यनेनापास्तं प्रबचनपदवाक्यानामपि पूर्वपूर्वसर्वज्ञोदितानामेवोत्तरोत्तरसर्वज्ञेनानुवादात् सर्वदांगप्रविष्टागवाह्यश्रुतस्य शब्दाल्मनो द्वादशविकल्पानेवविकल्पस्यान्यादशवर्णपदवाक्यत्वासंभवात् तस्यापूर्वस्योत्पादकायोगात् ।

स्यान्मत—महेश्वरोऽनादिरेकः सर्वज्ञो वर्णानामुत्पादकः प्रथमं सुष्ठिकाले जगताभिर्वौषपन्नस्तस्य सर्वदा खतत्रत्वात् सर्वज्ञातरपरतत्रापायात् तदनुवादकत्वायोगादिति तदप्यसत्यं तस्यानादेरेकत्येश्वरस्या सपरीक्षार्था प्रतिक्षिप्तवात्, परीक्षाश्चमत्वाभावात् कपिलादिवत् । संभवे वा सदैवैश्वरः सर्वज्ञो ब्राह्मण मानेन वर्णशताते वर्णशताते जगता सृष्टा पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सुष्ठिकाले खयमुत्पादितानां वर्णपदवाक्यानामुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सुष्ठिकाले पुनरुपदेष्टा कथमनुवादको न भवेत् ? । न ह्येकः कविः खण्डतकाव्यस्य पुनः पुनर्वक्तानुवादको न स्यात् इति वक्तुं युक्तं ,

खंडार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यथानुवादात्

इति व्यवचनविरोधात् । एकस्य पुनः पुनरस्तेव वदतोऽनुवादासंभवे पुनरुक्तस्यैव सिद्धेः ततः कस्यचित्स्वयं कृते काव्यं पुनः पुनर्वदतोऽनुवादकत्वे महेश्वरः सर्वदैवानुवादकः स्यात् । पूर्वपूर्ववादप्रेक्षयोत्तरोत्तरस्यानुवादरूपत्वात् । न च पूर्वपूर्ववर्णपदवाक्यविलक्षणान्येव वर्णपदवाक्यानि महेश्वरः करोति इति वटते तेषां कृतक्षित्प्रमाणादप्रसिद्धेः प्रसिद्धौ वा तेषां किमज्ञानात्तदा महेश्वरोऽप्रणेता स्यात् । अथाशक्तेऽस्तप्रयोजनाभावादिति १ न तावदज्ञानात् सर्वज्ञत्वविरोधात् तस्य सर्वप्रकारवर्णपदवाक्यवेदिल्लसिद्धेः अन्यथानीश्वरत्वप्रसंगात् । नाप्यशक्तेः—ईश्वरस्यानंतशक्तित्ववचनात् । यदि ह्येकदा कानि चिदेव वर्णादीनि प्रणेतुमीश्वरस्य शक्तिर्नान्यानि तदा कथमनंतशक्तिः स्यादनीशवत् । प्रयोजनाभावान्नान्यानि प्रणयतीति चेत् न सकलवाचकप्रकाशनस्यैव प्रयोजनत्वात् सकलवाच्यार्थप्रकाशनवत् । सकलजगत्कारणषट्ठा प्रतिपाद्यजनानुरोधात् केषां चिदेव वर्णादीनां प्रणयने जगदुपभोक्तुप्राप्यनुरोधात् केषां चिदेव जगद्वक्तार्थाणां करणं स्या-

१ गीतमीर्च सूत्रं ।

श सर्वेषां । तथा चेश्वरकृतैः कार्यैः कार्यत्वादिति हेतुर्व्यभिन्नारेत्वात् सर्वकार्यीणामीश्वरनिभित्तवं साधयेत् । नच सकलप्रकारवर्णादिवाचकप्रपंचं जिज्ञासमानः कश्चित्प्रतिपाद एव न संभवतीति बहुं युक्तं सर्वज्ञवचनं स्याप्रतिप्राहकत्वप्रसंगात् । तस्मंभवे च सर्गे सर्गे सकलवर्णादीनां प्रणेतेश्वरोऽनुशादक एव स्यात् न पुनर्खपादकः सर्वदैवेति । सिद्धं ततोऽनेक एव सर्वज्ञोऽस्तु किमेकेश्वरस्य कल्पनया यथा चैको नवमिति वदति तदेवान्यः पुराणमित्यनेकसर्वज्ञकल्पनायां व्याघातात् वस्तुव्यवस्थानासंभवस्त्रैकस्यापीश्वरस्यानेकसर्गं कालप्रवृत्तावनेकोपदेशाभ्यनुज्ञानात् । तत्र पूर्वस्मिन् सर्गे नवमित्युपदेशीश्वरेण तदेवोत्तररिभन् सर्गे पुराणमित्युपदिश्यसे न पुनरेकदैव नवं पुराणं चैकमिति व्याघातासंभवे कथमनेकस्यापि सर्वज्ञस्य कालमेदेन नवं मिति पुराणमित्युपदेशात्मतत्त्ववचनत्याघातः ? द्व्यालमनाद्येकेश्वरकल्पनया तत्साधनोपायासंभवात् ।

सोपायसिद्धस्तु सर्वज्ञोऽनेकः प्रमाणसिद्धः निरतकाळोऽन्नस्य परमागमस्य प्रवधेनाभिव्यञ्जकोऽनुवादक इति प्रयत्नानंतरमभिव्यक्तेः कथं चित्प्रयत्नानंतरीयकत्वं कथंचित्पौरुषेयत्वं साधयेत्—तथाहि—

परमागमसंतानमनादिनिधनक्रमं नोत्पादयेत्यस्यं कश्चित्सर्वज्ञोऽसर्ववेदिवत् ॥ १ ॥

यथैकः सकलार्थेष्वः स्वमहिम्ना प्रकाशयेत् तथान्योऽपि तमेवं चानादिः सर्वज्ञसंततिः ॥ २ ॥

सिद्धा तत्प्रोक्तशब्दोत्थं श्रुतज्ञानमशेषतः प्रमाणं प्रतिपत्त्व्यमद्बृहोपायजात्वतः ॥ ३ ॥

ततो चाहं पुनर्देवा पौरुषेयपदक्रमात् जातमार्षादनार्षाच्च समासव्यासतोन्वितात् ॥ ४ ॥

तत्रार्षस्मिभिः प्रोक्ताददुष्ट्रैर्वचनक्रमात् समुद्भूतं श्रुतज्ञानं प्रमाणं बाधकात्ययात् ॥ ५ ॥

अनार्थं तु द्विघोद्दिष्टं समयानंतरसंगतं लौकिकं चेति तन्मिथ्या प्रवादिवचनोद्भवं ॥ ६ ॥

दुष्टकारणजन्यत्वादप्रमाणं कथं च न सम्यग्द्वेष्टदेतस्यात् प्रमाणं सुन्यार्पणात् ॥ ७ ॥

नन्वदुष्टकारणजन्यत्वेन श्रुतज्ञानस्य प्रमाणत्वसाधने चोदनाज्ञानस्य प्रामाण्यं स्यात् पुरुषदोषरहितान्यास्त्रोदनायाः सर्वधार्यपौरुषेयजनितत्वात् ।

तदुक्तं—

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणेऽन्यमानत्वाल्लिङ्गासोक्त्यक्षबुद्धिवत् ॥ १ ॥

तदेतदुक्तं—

गुणवत्कारणजन्यत्वस्यादुष्टकारणजन्यत्वशब्देनाभिप्रेतत्वात् लिगात्मोक्त्यक्षबुद्धिषु तथैव तस्य प्रतिपत्तेः । न हि लिगस्यापौरुषेयत्वमदुष्टं साव्याविनाभावनियमनिक्षयाख्येन गुणवत्वस्यादुष्टत्वस्य प्रतीतेः । तथाप्रोक्तेरविसंवादकत्वगुणेन गुणवत्वस्य तथाक्षाणां चक्षुरादीनां नैर्मत्यादिगुणेन गुणवत्वस्येति ।

ननु चादुष्टत्वं दोषरहितत्वं कारणस्य तत्त्वं क्वचिद्विषयिरुद्धस्य गुणस्य सद्भावात् । तथा मन्वादिस्मृतिवचने क्वचिद्विषयकारणभावात् । यथा चोदनायाः तदुक्तं—

शब्दे दोषेद्वस्तावद्वक्त्रधीनमिति स्थितं

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तुकत्वतः ॥ १ ॥

तदगुणैरपकृष्टानां शब्दे संकाल्यसंभवात्

यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ २ ॥

तदध्यसारं सर्वत्र गुणाभावस्यैव दोषवत्त्वात्, गुणसद्भावस्यैव चादोषप्रतीतेरभावस्य भावात्तरस्यभावत्वासिद्धेः, अन्यथा प्रमाणाधिष्यत्वविरोधात् । गुणवद्वक्तुकत्वस्य हि दोषरहितस्य वक्तुकत्वस्य संप्रत्ययः कथमन्यथा गुणदोषयोः सहानवस्थानं युज्येत् ? रागद्वेषमोहादिवकुटीषावितथाभिवानहेतवः । तद्विद्वाश्वैराग्यक्षमातत्वावबोधास्तदभावात्मकाः सत्याभिवानहेतवो गुणा इति परीक्षकजनमनसि वर्तते नच मन्वादयः समृतिशास्त्राणां प्रणेतारो गुणवत्सोशो तादृशगुणाभावात् । निर्दोषविदपराधीनवचनत्वात्सोशो गुणवत्स्यमित्यप्यसंभावनीयं वेदस्य गुणवत्स्यासिद्धेः पुरुषस्य गुणाश्रयस्याभावात् । यथैव हि दोषवान् वेदानिवर्तमानो

निर्दोषतामस्य साधयेत् तथासौ गुणवानपि-अगुणवत्ताभिति न वेदो गुणवाज्ञाम । यदि पुनरपौरुषेयत्वमेव गुणस्तदानादिस्त्वेच्छब्यवहारस्यापि गुणवत्त्वं-अपौरुषेयत्वाविशेषात् ।

तदेवं—

नादृष्टा चोदना पुंसोऽसत्त्वाद्गुणवतः सदा
तद्वच्यत्वयातुः प्रवक्तुर्वा म्लेक्षादिव्यवहारवत् ॥ १ ॥
तया यज्ञनितं ज्ञानं तजादुष्टनिमित्तजं
सिद्धं येन प्रमाणं स्यात् परमागमबोधवत् ॥ २ ॥
वेदस्य पौरुषेयस्योच्छिन्नस्य चिरकालतः
सर्वज्ञेन विना कश्चिज्ञोद्गतीतीद्रियार्थद्वक् ॥ ३ ॥
स्याद्वादिनां तु सर्वज्ञसंतानस्योच्छिन्नस्य कथंचन ॥ ४ ॥
सर्वभाषाङ्गभाषाक्ष तद्वत्सर्वार्थवेदिभिः
प्रकाशयते व्यनिस्तेषां सर्वभाषास्वभावकः ॥ ५ ॥
तत्रमाणं श्रुत्वानं परोक्षं सिद्धमंजसा
मदुष्टकारणोद्भूतेः प्रवक्ष्यत्वदिति स्थितं ॥ ६ ॥

तदः सूक्तं प्रत्यक्षं परेषु लेनि हो एव प्रणाणे प्रमाणात्तराणां सकलानामप्यत्र संप्रदात् इति संख्या-विप्रतिपत्तिनिराकरणमनवद्य स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणवत् ।

विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पुनरिदसभिधीयते—द्रव्यपर्यायात्मकः प्रमाणविषयः प्रमाणविषयत्वान्यथानुपपत्तेः प्रत्यक्षविषयेण स्वलक्षणेन, अनुमानादिविषयेण च सामान्येन हेतोर्व्यभिचार इति न मंतव्यं तथाप्रद्रव्यभावात् । न हि प्रत्यक्षतः स्वलक्षणं पर्यायमात्रं सम्मात्रमिवोपलभासमहे । नायनुमानादेः सामान्यद्रव्यमात्रं विशेषमात्रमिव प्रतिपद्येमहि सामान्यविशेषात्मनो द्रव्यपर्यायात्मकस्य जात्यंतरस्योपलब्धेः प्रवर्तमानस्य च तद्योगेः अन्यथार्थक्रियानुपपत्तेः । न हि स्वलक्षणमर्थक्रियासमर्थं क्रमयौगपद्यविरोधात् सामान्यवत् । नच तत्र क्रमयौगपद्ये संभवतः परिणामाभावात् । क्रमाक्रमयोः परिणामेन व्याप्तत्वात् सर्वान्यपरिणामिनः क्षणिकस्य नित्यस्य च तद्विरोधसिद्धेः प्रसिद्धे च सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि तदंशमात्रे विशेषे सामान्ये वा प्रवर्तमानं कथं प्रमाणं नाम प्रमाणस्य यथावस्थितवस्तुमहणलक्षणत्वात् तदेकदेशप्राहिणः सापेक्षस्य सुनयत्वान्निरपेक्षस्य दुर्णियत्वात् । तत एव न तद्विषयेणानेकातः साधनस्य स्यात् । तत्र प्रमाणविषयत्वस्य हेतोरपद्वते । अतःसिद्धो द्रव्यपर्यायात्मार्थः प्रमाणस्येति तद्विप्रतिपत्तिनिष्ठुतिः ।

फलविप्रतिपत्तिनिवृत्यर्थं प्रतिपादयते—प्रमाणात्मकं कथंचिद्विज्ञामभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेः । हानोपादोनोपेक्षाब्लृद्धिरूपेण प्रमाणफलेनानेकात इति न शंकनीयं तस्याप्येकप्रमाणात्मना प्रमाणादभेदसिद्धेः प्रमाणपरिणामस्यैवात्मनः फलपरिणामप्रतीतेः, अन्यथा संतानातरवत्प्रमाणफलभावविरोधात् । साक्षादज्ञाननिवृत्तिलक्षणं न प्रमाणादभिन्नेन प्रमाणफलेन व्यभिचार इत्यप्यपरीक्षिताभिधोनं तस्यापि कथंचित्प्रमाणाद्वेदप्रसिद्धेः प्रमाणफलयोर्निरुक्तिसाधनविरोधात् । करणसाधनं हि प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतौ साधकतमत्वात् । स्वार्थनिर्णीतिरज्ञाननिवृत्तिः फलं भावसाधनं तत्साधनत्वात् । एतेन कर्तुसाधनात् प्रमाणात्मक्यचिद्वेदः प्रतिपादितः तस्य स्वार्थनिर्णीतौ स्वतंत्रत्वात् । स्वतंत्रस्य च कर्तृत्वात् स्वार्थनिर्णीतिस्तु अज्ञाननिवृत्तिस्वभावायाः क्रियात्त्वात् । नच क्रियाक्रियावतोऽप्यौतरमेवानर्थीतरेमेव वा क्रियाक्रियावद्वाविरोधात् । भावसाधनात्प्रमाणादज्ञाननिवृत्तिरभिन्नेष्वेति, अयुक्तं प्रमातुरुदासीनावस्थायामव्याप्रियमाणस्य प्रमाणशक्तेभीवसाधनं प्रमाणस्य व्यवस्थापितत्वात् तस्याज्ञाननिवृत्तिफलत्वासंभवात् । स्वार्थव्यवसितौ व्याप्रियमाणं हि प्रमाणमज्ञाननिवृत्तिं साधयेत् नान्यथा भवित्वप्रसंगात् । ततः सूक्तं—

प्रमाणात्कर्थचिद्विद्वापिक्रं फलविति

ततस्तत्य सर्वथा भेदे बाधकवचनात् । अभेदवस्तेवृत्या प्रमाणफलक्ष्यवहार इत्यप्रातीतिकवचनं परमार्थितः चेष्टसिद्धिविरोधात् ततः पारमार्थिकप्रमाणं फलं चेष्टसिद्धिलणमभ्यनुशातन्यं । ततःसर्वपुरुषार्थसिद्धिविधानादिति संक्षेपः ।

इति प्रमाणत्य परीक्ष्य लक्षणं विशेषसंख्याविषयं फलं ततः

प्रबुद्ध्य तत्वं दृढशुद्धदृष्ट्यः प्रयांत्रु विद्याफलमिष्टमुच्चकैः ॥ १ ॥

इति श्रीस्याद्विद्विद्वापतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता प्रमाणपरीक्षा समाप्ता ।

